Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3B *S. Vestdijk*

Adriaan Venema

bron
Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 3B S. Vestdijk*. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1991

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/vene001schr04_01/colofon.htm

Voorwoord

Bij het werken aan de reeks *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie* hoop ik me er steeds van bewust te zijn dat ik de aandacht voor de betrokken schrijvers en uitgevers zo respectvol mogelijk doseer. Dat wil niet altijd lukken. In deel I bijvoorbeeld, om een klein voorbeeld te noemen, plaatste ik een foto van de schrijver Adriaan Morriën. De foto kreeg zoveel plaatsruimte in het boek, dat Morriën daar, en terecht, gegriefd over was. De oppervlakkige lezer zal kunnen concluderen dat Morriën in niet geringe mate gecollaboreerd zal hebben. Nauwgezette lezing leert dat dat niet het geval is. Pierre H. Dubois heeft zich er over beklaagd dat hij zoveel malen in mijn studie wordt genoemd, dat de oppervlakkige lezer zal concluderen dat ook hij een belangrijke rol in de collaboratie heeft gespeeld. In tegenstelling tot die van Morriën, denk ik dat zíjn gegriefdheid, hoewel verklaarbaar, niet terecht is. Dubois heeft nu eenmaal in de door mij behandelde kwesties rond *Criterium*, Henri Bruning en *De Schouw* een belangrijke rol gespeeld; hij zal dus veel genoemd worden, ook al heeft hij niet, of nauwelijks gecollaboreerd. De reacties van Morriën en Dubois (en er zijn meer voorbeelden) tonen echter wel aan dat ik een grote behoedzaamheid in acht moet nemen.

Dit voornemen lijkt in strijd met de hierna volgende pagina's, die geheel over Vestdijk gaan. Sterker: ik heb indertijd bewust besloten deel III van deze studie te splitsen in twee delen, A en B, waarvan dus deel III B geheel aan Vestdijk is gewijd. Een overdosis, lijkt het.

Toch is dit schijn. De grote aandacht voor Vestdijk heeft verschillende oorzaken. Allereerst is er het belang van de schrijver Vestdijk zelf. Er zijn er, en ik schaar me onder hen, die Vestdijk de belangrijkste Nederlandse schrijver van deze eeuw noemen. Maar ook als we deze kwalificatie relativeren, dan kan niet ontkend worden dat bij het uitbreken van de oorlog Vestdijk onder de schrijvers ongetwijfeld de primus inter pares was. Het noodlot had binnen enkele weken een hele generatie gedecimeerd: Ter Braak had de hand aan zichzelf geslagen, Du Perron bezweek aan een hartaanval en Marsman vond de dood in de golven op weg naar Engeland. Geen van de drie vrienden heeft geweten van de dood van de ander, een waarlijk Griekse tragedie. Vestdijk bleef in leven en de geschiedenis schoof hem naar voren als, ja, eigenlijk als voorbeeld van hoe de letterkundige zich in de daarop volgende jaren diende op te stellen.

Bovendien laat Vestdijk bijna alle beweegredenen zien die een schrijver tij-

dens de bezettingsjaren tot vormen van collaboratie, hoe licht vaak ook, konden brengen, op het omarmen van het nationaal-socialisme na. Maar verder waren er angst, onverschilligheid, winzucht, opportunisme, een complex van beweegredenen. Of was het iets anders, dat diep in Vestdijks wezen verscholen lag?

Bij elkaar naar mijn mening genoeg redenen om meer pagina's aan Simon Vestdijk in de jaren 1940-1945 te wijden dan gezien de eerder gemelde dosering verantwoord zou zijn geweest. Over het onderwerp zelf is veel gepubliceerd. Deze publikaties zullen aan de orde komen en we zullen zien dat ze vol tegenstrijdigheden zitten en de verwarring alleen maar hebben vergroot. Ik heb gepoogd een finaler antwoord te geven dan in deze publikaties. Het is daarom jammer dat mij de mogelijkheid is onthouden toegang te krijgen tot bepaalde archiefstukken die onder berusting liggen van de familie van Vestdijk, ondanks herhaalde verzoeken van mijn kant. Daarmee sluipt een incompleetheid in mijn studie die ik onduldbaar acht, maar die ik heb moeten accepteren. Het alternatief: afzien van publikatie van dit boek, zou niet alleen mijn studie beroven van de interessantste figuur uit het literaire leven in bezettingstijd, maar bovendien zou het een teken van mijn kant zijn dat ik ermee akkoord ga dat nabestaanden het recht hebben publikaties te beïnvloeden, of sterker: onmogelijk te maken. Ik realiseer me dat ik met deze stellingname zekere onvolkomenheden heb geaccepteerd. Aan de andere kant is er nog zoveel, vaak ongeordend, of misverstaan materiaal dat wèl bereikbaar is, dat ik ervan uitga dat ik met dit deel zeer dicht de waarheid nader over handelen en motieven van Simon Vestdijk, de duivelskunstenaar die zich vijf jaar lang bewoog in het schemergebied van protest, aanpassing en collaboratie en die van deze ‘gulden middenweg’[1] werkelijkheid maakte.

> Eenigszins overdreven gezegd, zou men den kunstenaar, den scheppenden kunstenaar wel te verstaan, kunnen definiëeren *als dat menschelijk wezen dat den oorlog niet begrijpt*, en dat in dit onbegrip tegenover georganiseerd geweld vrouwen en kinderen nog overtreft. Wat beteekent dit? Het beteekent, dat de afwijzende houding van den kunstenaar tegenover den oorlog, die in eerste instantie instinctief en onbewust is, zulke excessieve vormen aanneemt, dat zelfs zijn oordeel en opvattingsvermogen er door beïnvloed worden. De scheppende kunstenaar staat tegenover den oorlog als een héél klein kind: volkomen hulpeloos, zonder er iets van te vatten, zoomin van de oorzaken van het verschijnsel als van het verschijnsel zelf.

S. Vestdijk, *Kunstenaar en oorlogspsychologie*, Rotterdam, 1937, p. 5

Eindnoten:

1 Zie 'De gulden middenweg'. In: S. Vestdijk, *Essays in duodecimo*, Amsterdam, 1952, pp. 158-164.

1

‘Het zal een toekomstig biograaf van Vestdijk zeker niet licht vallen om een goed gelijkend portret te schetsen van deze sfinx, die de openbaarheid zo angstvallig meed, opgesloten als hij was in zijn Doornse kluis, en die zijn persoonlijkheid in zulke uiteenlopende geschriften versplinterde, zo sterk zelfs dat hij daardoor op zijn persoonlijkheid geen vat gaf,’ schreef Jaap Goedegebuure in 1976.[1] ‘Vestdijk was en is alleen te vinden in de verschansing van zijn kunstige papieren bouwsels en neemt daarbij kameleon-achtige allures aan: bovendien is hij onmiddellijk bereid zijn stellingen prijs te geven waar hij zich bedreigd voelde.’

Van de biografie die Hans Visser in 1987 publiceerde[2] was op het moment dat Goedegebuure deze regels schreef nog geen sprake en we mogen ervan uitgaan dat deze biografie, als Goedegebuure die zou hebben gelezen, zijn oordeel over de problemen die een biograaf van Vestdijk ontmoet, alleen maar zouden hebben versterkt.

Nu waren er al eerder deelpublikaties over Vestdijks oorlogsjaren en die maken één ding duidelijk: de ongrijpbaarheid waarnaar Goedegebuure verwees, trad bij Vestdijk juist in deze periode nog sterker naar voren dan in andere jaren en daarmee neemt de onduidelijkheid dus alleen maar toe. Belangrijk bij deze publikaties is in de eerste plaats dat affiniteit met werk en persoon van Vestdijk de objectiviteit in de weg is gaan staan. Het is natuurlijk ook een hele opgave om in de zo bewonderde schrijver zwakke plekken te zien, of het nu gaat om zijn literaire werk of om zijn handelen. Wat verder opvalt is dat in de opeenvolging van publikaties de informatie die eerder is verstrekt een eigen leven gaat leiden: de volgende beschouwer voelt niet meer de behoefte om de eerdere informatie op haar juistheid te toetsen. Dat speelt met name sterk in een kring van bewonderaars zoals we die rond Vestdijk aantreffen, georganiseerd in een vereniging, de zogeheten Vestdijkkring, die een eigen kwartaaltijdschrift uitgeeft, de *Vestdijkkroniek*. Gelovigen bij elkaar dus; dan is het bijna onvermijdelijk dat elke twijfel, elke behoefte tot kritisch onderzoek gaat verdwijnen. Dat betekent dat een eenmaal ingenomen standpunt tot dogma wordt verheven en dat welke buitenstaander dan ook die onwelgevallige opmerkingen maakt, niet tot de kring wordt toegelaten en dat zijn opmerkingen als vijandig worden beschouwd.

We kunnen dan alleen maar constateren dat deze Vestdijk-liefhebbers niet altijd kenners zijn, anders zouden ze zich realiseren dat juist Vestdijk zèlf vond

dat men in zijn oordeel over de kunstenaar niet kritisch genoeg kon zijn. In 1945 schreef Vestdijk een essay waarin hij onder meer zegt[3]: ‘Iemand die iets presteren moet op de wereld, kan men beter te hard aanpakken dan te zacht; en degenen, die de kunstenaar met hun theoretisch slecht gefundeerde en zelden van bekrompenheid vrij te pleiten ethische desiderata vervolgen, spelen Apollo meer in de kaart dan de vervolgde vermoedt en zijzelf ook maar in hun dromen hebben kunnen beogen.’ Even daarvoor, in hetzelfde essay, heet het: ‘Want het mag dan waar zijn, dat de kunstenaarsmentaliteit een milder, subtieler, toleranter en gedifferentieerder behandeling van de kant der zederechters vergt dan de bankiers- en ambtenarenmentaliteit, zodra de kunstenaar dit al te goed *weet* is hij verloren, en niet alleen als mens verloren, ook als kunstenaar.’ Maar Vestdijk zou Vestdijk niet zijn als hij deze stelling niet zelf weer onderuit zou halen. Hij ziet van alles het voor en tegen en is voortdurend op zoek naar de gulden middenweg[4]: ‘Wie van een kunstenaar een onberispelijke levenswandel eist, is minder dom dan de meeste kunstenaars menen, hoewel deze kunstenaars van hun kant er misschien goed aan doen zich van deze eis niets aan te trekken.’

Het is nauwelijks verwonderlijk dat Vestdijk zijn bewonderaars in de war brengt. Zij op hun beurt wensen aan die verwarring niet ten prooi te vallen en kiezen liever voor andere essays van Vestdijk, waarin andere meningen verkondigd worden, die hun zekerheden bevestigen.

De hierboven geciteerde tekst komt uit ‘De kunstenaar en de moraal’, voor het eerst in 1945 gepubliceerd, later opgenomen in *Essays in duodecimo*, maar Vestdijk had deze tekst voor het grootste deel in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel geschreven. Een van de adepten die deze tekst niet tot zich wil laten is L.F. Abell. Hij schreef vele artikelen over Vestdijk in de *Vestdijkkroniek*, het hagiografische tijdschrift van de eerder vermelde Vestdijkkring. Een ervan, uit 1985, is getiteld: ‘Waarom Vestdijk tekende voor de Kultuurkamer’.[5] Of en zo ja waarom Vestdijk voor de Nederlandsche Kultuurkamer tekende is een onderwerp voor een latere beschouwing. Maar nu al kan worden opgemerkt dat Vestdijks gaan en staan met de Kultuurkamer niet tot de hoogtepunten van zijn leven behoren. In plaats van dat eenvoudigweg te erkennen, komt Abell met een lezing van Vestdijk aan, *Kunstenaar en oorlogspsychologie*, die hij op 27 februari 1937 hield op een regionale conferentie van het *Kunstenaarscentrum voor geestelijke weerbaarheid* in Bussum. Abell vatte deze lezing als volgt samen[6]: ‘Vestdijk vestigt hierin de aandacht op de desinteresse van de kunstenaar in oorlog. Voor de kunstenaar, zegt hij, de scheppende kunstenaar wel te verstaan, is de oorlog een luchtledig, een vacuüm. De essentie van het kunstenaarschap ligt geheel in het honderdprocentige individualisme dat de kunstenaar kenmerkt, en daarom ligt de oorlog voor hem geheel buiten zijn interessesfeer. De oorlog kan gedefiniëerd worden als *georganiseerd* geweld, en is derhalve een col-

lectieve aangelegenheid, waar de kunstenaar ten enen male buiten staat. Hij is blind en doof en gevoelloos voor ieder oorlogsenthousiasme en voor welk van de oorlog afgeleid verschijnsel ook, zoals chauvinisme, of politieke leuzen, of ambitie voor de heldendood. Hij heeft wel wat beters te doen dan zich in te laten met dergelijke zaken.'

'Deze ideeën over de verhouding van de kunstenaar tot de oorlog zullen zeker niet voor alle kunstenaars gelden,' voegt Abell hier nog aan toe.[7] '(Vestdijk heeft in *Kunstenaar en oorlogspsychologie* een geabstraheerd, een in zekere zin geïdealiseerd kunstenaarsschap op het oog), maar voor hemzelf, die de denkbeelden concipieerde, gelden ze natuurlijk wél. Het is begrijpelijk dat hij, die zo over de oorlog dacht, naar deze ideeën handelde toen de werkelijke oorlog hem in de greep kreeg.'

Abell zet met deze redenering de eerste stappen op weg naar de vergoelijking van Vestdijks daden. Uitingen uit 1937 kunnen op deze manier een vrijbrief vormen voor iemands handelen in later jaren. In feite stelt Abell dat als iemand maar consequent is (in dit geval handelt naar wat hij schrijft) zijn daden te billijken zijn. En welbeschouwd doet Abell Vestdijk nog onrecht ook door hem zo vast te pinnen op diens woorden in *Kunstenaar en oorlogspsychologie*. Hij zou er beter aan hebben gedaan het essay 'De gulden middenweg'[8] als leidraad te behandelen, of, nog beter: zowel dit essay, dat in Sint Michielsgestel werd geschreven, als de onvoltooide roman die hij in dezelfde periode schreef, *De aeolusharp*, bij zijn overwegingen te betrekken. *De aeolusharp* kon hij echter, op het moment dat hij zijn artikel voor de *Vestdijkkroniek* schreef, nog niet gelezen hebben, want dit romanfragment kwam pas in 1989, in de bezorging door T. van Deel en H.T.M. van Vliet, uit.

Het verhaal in *De aeolusharp* kan met recht de sleutel tot Vestdijks gedragingen in de bezettingsjaren worden genoemd en het is opmerkelijk dat in de publikaties hierover dit aspect nog niet is belicht. De kunstenaar als de man die zich aan elke maatschappelijke verantwoordelijkheid onttrekt omdat hij zijn kunstenaarschap hoger acht. Het is het verhaal van een prins met twee zoons, waarvan de oudste, Adalbert, niet de troonopvolger wil zijn omdat hij zich geheel bezig wil houden met het vioolspel. De strijd tussen vader en zoon neemt een wending als de zoon wordt opgenomen in een klooster omdat hij krankzinnig is geworden, of, en dat laat Vestdijk in het midden: krankzinnigheid veinst. Op het moment dat de zoon, door tussenkomst van een geheimzinnige monnik, broeder Andreas, zijn krankzinnigheid verlaat, of opgeeft, eindigt Vestdijk het romanfragment. Wilde hij er niet aan om te beschrijven dat de kunstenaar zijn kunstenaarschap opgeeft en alsnog de hem opgelegde maatschappelijke verantwoordelijkheid op zich neemt?

We zullen nog zien dat Vestdijk in mei 1942 gevangen werd gezet in het gij-

zelaarskamp Sint Michielsgestel. Op 25 juni schreef hij aan Theun de Vries[9]: 'Verder schaak ik veel, heb mijn "philosophische essays" [*Essays in duodecimo*, AV] voltooid, gedeeltelijk in aansluiting aan gesprekken met Prof.Pos [prof.dr. H.J. Pos, hoogleraar wijsbegeerte aan de Amsterdamse Universiteit, AV] (ik heb nu ruim 300 pag., en ben er nu maar eens mee uitgeschejen), ben met een roman begonnen...'

In de begeleidende noot merkt Sjoerd van Faassen op:[10] 'Het is onduidelijk welke roman Vestdijk bedoelt. *Iersche Nachten* voltooide hij in maart 1942. Eerst in mei 1944 begon hij aan zijn volgende roman, *Ivoren wachters*, die in februari 1951 bij De Bezige Bij te Amsterdam zou verschijnen.' Wij weten nu dat het *De aeolusharp* is geweest, waaraan hij op 16 juni 1942 begon[11], dat hij na 10 juni een paar maanden liet liggen en waaraan hij op 19 oktober weer verder ging. Op 24 oktober stopte hij weer om de roman niet meer te hervatten.[12]

Het is de vraag of Vestdijk zelf erg gelukkig zou zijn geweest met de kritiekloze verdediging van Abell cum suis. Hij toonde zelf in 1934 al dat hij oog had voor de zwakke kanten van zijn persoonlijkheid toen hij Marsman schreef[13]: 'Ik heb voorgoed en eenzijdig voor het talent partij gekozen, desnoods dan bij een volkomen minderwaardige persoonlijkheid. Maar dat is een weg die ik niet graag een ander zou aanpraten.' In verband met enige schuldgevoelens? Daarover heeft hij zich niet uitgelaten of het zou tegen Henkels moeten zijn, die hij in 1942 in Sint Michielsgestel in versvorm liet weten[14]:

> SCHULD, - schuld, 'k weet mij merkwaardig vrij ervan.
> Ik ken slechts schuld jegens mijn medemensch,
> Of tegenover de eigen hartewensch,
> Die ik door traagheid niet bevreed'gen kan.

Serieuzer was hij in het in 1945 verschenen 'De kunstenaar en de moraal', waarin twee theorieën, die van 'het surplus' en die van 'het manco', centraal staan. Volgens de theorie van het surplus gedraagt de kunstenaar zich niet anders dan de niet-kunstenaar. Maar doordat men zich gerechtigd voelt om aan het intellect van de kunstenaar hogere eisen te stellen, is men ook gerechtigd hogere normen aan zijn gedragingen op te leggen. Volgens de theorie van het manco is de 'morele zin' van de kunstenaar minder ontwikkeld dan die van de niet-kunstenaar en dus dient men andere, mildere normen aan te leggen ten aanzien van de gedragingen van de kunstenaar.

Voor ons is natuurlijk het relevantst of Vestdijk uit deze verschillende opties een keuze maakte. Dat deed hij inderdaad. 'Beide theorieën, die ik hier met enkele losse grepen tegen elkaar uitspeel,' stelde hij[15], 'hebben hun nut, maar zij moeten op verschillende wijze worden toegepast. Waar de theorie van het man-

co - de autonome kunstenaarsmoraal - zeer geschikt is om het gedrag van de kunstenaar achteraf te *beoordelen*, daar is aan de theorie van het surplus, de "heteronome" kunstenaarsmoraal, die van de kunstenaar in de eerste plaats een "goed mens" wil maken, - een niet te onderschatten paedagogische werkzaamheid eigen, krachtens de conflicten, die zij door haar toepassingen teweegbrengt, de weerstanden die zij oproept, en de schat van ervaringen, die zij binnen het bereik van de kunstenaar brengt. Het is, welbeschouwd, de enige theorie, die men de kunstenaar voorhouden moet. De andere past men alleen toe, wanneer hij er niet bij is.'

Deze woorden publiceerde Vestdijk in september 1945 en ze zullen zonder twijfel een ferme indruk hebben gemaakt. Bovendien wist men dat Vestdijk als gijzelaar had vastgezeten, dus was er geen enkele behoefte aan welke discussie dan ook over Vestdijks rol in de bezettingsjaren. Wie zo duidelijk aangeeft dat men hoge normen dient te stellen aan de kunstenaar, kan toch niet anders dan zuiver zijn? Wie het essay goed leest, zal echter bemerken dat Vestdijk dan wel normen stelt, maar nergens meldt dat hij zelf aan deze normen onderworpen is geweest. Hij stelt eisen aan het kunstenaarschap, maar heeft nimmer de pretentie uitgesproken dat hij voor het door hem ontworpen examen is geslaagd.

Vestdijk zelf zou dus *in theorie* geen enkel bezwaar kunnen hebben tegen een onderzoek naar zijn rol in de oorlogsjaren. Aan de kunstenaar dient men hoge morele eisen te stellen immers. Of hij het gebruik van de term 'collaboratie' in dit verband ook zou billijken, is weer een andere vraag. Zijn adept Willem Huberts wil zover in elk geval niet gaan. Hij gebruikt liever de term 'accommodatie' en dan voegt hij er wat Vestdijk betreft nog het adjectief 'actieve accommodatie' aan toe. Voor Huberts is accommodatie in navolging van Kossmann een term waarmee hij het grensgebied aangeeft tussen 'collaboratie en verzet'.[16]

'Accommodatie? Kom nou!' riep Max Nord kort daarna als reactie op de stellingen van Huberts emotioneel uit.[17] Ik zeg het hem na, maar vanaf dat moment scheiden onze wegen zich. Max Nord, een oude vriend van Vestdijk, werd ten aanzien van Vestdijk altijd gedreven door een respectvolle loyaliteit. Na de uitroep: 'Accommodatie? Kom nou!', vervolgde hij met: 'Dat deftige woord betekent niet anders dan aanpassing, zich schikken in. Vestdijk paste zich niet aan, schikte zich niet, maar deed een geslaagde poging tot misleiding van de vijand.'

Max Nord was na de oorlog kunstredacteur bij *Het Parool* en hij was de man die Vestdijk als recensent binnenhaalde, nadat Vestdijk tot in 1942 als recensent bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* had gewerkt. 'Wij zijn verheugd te kunnen meedeelen, dat wij den schrijver S. Vestdijk bereid hebben gevonden met ingang van 1 October a.s. elke veertien dagen een kroniek voor ons blad te verzorgen,' meldde *Het Parool* in september 1945 trots.[18]

Overigens had Vestdijk op 5 september al in *Het Parool* een artikel gepubliceerd, getiteld ‘Wel Duitsch op school’. Vestdijk nam hierin duidelijk stelling tegen hen die vonden dat het Duits als leervak op middelbare scholen niet gehandhaafd moest worden. *Vrij Nederland* behoorde tot de tegenstanders van het Duits als leervak. Het blad poneerde een mening die niet was mis te verstaan[19]: ‘Afschaffing van het Duitsch als leervak is een waardig, scherp en blijvend protest van het geheele Nederlandsche volk tegen de gebeurtenissen van 10 Mei 1940 tot 7 Mei 1945. Afschaffing van het Duitsch als leervak ontlast het overladen onderwijsprogramma en maakt tijd vrij, veel beter te besteden aan andere vakken als Nederlandsch, vaderlandsche geschiedenis, Engelsch en Fransch. Door afschaffing van het Duitsch als leervak beschermt het Nederlandsche volk zich tegen een naburigen haard van geestelijke besmetting, welks gevaarlijkheid nog vergroot wordt door de nauwe verwantschap van beide talen en door de geestesgesteldheid van zeer velen, wier moedertaal het Duitsch is.

Handhaving van het verplichte onderwijs in het Duitsch beteekent ernstige en onnodige verzwakking van de positie der Nederlandsche beschaving, dus van Nederland, tegenover een gevaarlijken buur.’

We kunnen ons de geestelijke benauwenis die in de eerste naoorlogse jaren heerste en die mensen tot dit soort opinies bracht nauwelijks meer voorstellen. De afschaffing van het Duits als leervak, alleen omdat de nationaal-socialisten deze taal spraken en schreven, is al even benepen als, bijvoorbeeld, het taboe dat in het hedendaagse Israël rust op de muziek van Wagner, enkel en alleen omdat de nationaal-socialisten in die muziek, die ze zonder twijfel niet begrepen, wat van hun waanideeën terugvonden.

Vestdijk intussen had van een dergelijke benepenheid geen last. Hij was vóór het leervak Duits. ‘Men las wel eens, dat het hier ging om een “waardig protest” tegen... ja, tegen wien of wat eigenlijk?’ schreef hij.[20] ‘Tegen Duitschland? Nederland heeft vijf jaar lang met voldoende waardigheid tegen de Duitsche overheersching geprotesteerd om dit eenigszins holle gebaar er niet aan toe te voegen. Men krijgt trouwens den indruk dat hier minder de behoefte aan “protest” in het spel is dan wel de zucht naar wraak.’ Vestdijk vroeg zich verder af of de taal wel enige invloed had op de binnenlandse politiek van het naoorlogse Duitsland. En al zou dat het geval zijn, dan beschouwde Vestdijk Duitsland niet langer meer als een factor van enige betekenis. Het kan verkeren, kunnen we anno 1990 verzuchten: ‘In de tweede plaats bestaat er gerechte twijfel aan het belang van de taal als voertuig van politieke penetratie,’ vond Vestdijk verder toen hij het recente verleden ter sprake bracht, ‘althans in 'n geval als het onze. Waren onze kenners van het Duitsch soms de grootste landverraders? Waren de NSB-ers genieën in de Germanistiek?’

Eigenlijk was dit de enige keer dat Vestdijk publiekelijk zo'n duidelijk stand-

punt over de bezettingsjaren en de nasleep daarvan zou innemen. Hij zou in zijn artikelen voor *Het Parool* nog verschillende malen de oorlog aanroeren, maar tot een dergelijk uitgesproken mening kwam hij niet meer. Waarom niet? Was het lafheid om naar buiten te treden? Was het een diepe weerzin tegen de politiek? Of kwam het voort uit de naïeve gedachte dat als je maar niet over de dingen sprak, de dingen ook niet bestonden? Want een zekere naïviteit kan Vestdijk niet ontzegd worden. Dat werd vooral duidelijk na de capitulatie voor de Duitsers in de meidagen van 1940. Een van de eerste dingen die Vestdijk deed was het begraven van zijn exemplaar van *Else Böhler, Duitsch dienstmeisje* in de tuin. Wat had hij daarmee voor? Hij was bevreesd voor Duitse represailles en die vrees was niet helemaal ten onrechte gezien het anti-nationaal-socialistische karakter van deze roman. Maar dan nog? Dacht Vestdijk werkelijk dat met het begraven van zijn exemplaar geen enkel exemplaar van *Else Böhler* meer voorhanden zou zijn? Het was al te naïef. We kunnen alleen vaststellen dat Vestdijk zich vanaf het begin geen illusies maakte over de houding van de Duitsers ten opzichte van hen onwelgevallige literatuur. Hij kon bevroeden wat hun reactie zou zijn op een passage uit *Else Böhler* als[21]: 'Toen ik voor alle zekerheid nog eens mijn politieke neutraliteit aanstipte en mij als "unpolitisch" voorstelde, net als Thomas Mann (sindsdien noemden ze mij met insinuerende opdringerigheid "Der Unpolitische"), werd ik door drie stemmen tegelijk brallend gekapitteld: "Aber, Herr Doctor, unpolitisch..."-en er volgde een uiteenzetting over Alfred Rosenbergs krankzinnige speculaties,-doorspekt met Spengler en Nietzsche, Chamberlain en Gottfried Feder,-die het iedere Germaan tot een plicht maakte de stralende nordische Rasse te begroeten als het licht der wereld. Vooral de dikke Rothmann, tegelijk geborneerd en verward, trad hierbij op de voorgrond als kenner ex professo van het Germaanse recht en fantastisch Wotansdienaar. Het Franse ras-die Welschen-personifieerde de figuur van Loki, de verrader, de Joden waren de Midgaardslang en kruisigden het licht; Christus was geen Jood, maar een afstammeling van Griekse emigranten en blond, David ook, en vooral Jonas, wiens naam etymologisch samenhing met Wotan. Een van de medici stelde eugenetische maatregelen voor om in twee eeuwen alle Ariërs blond te maken; men beweerde zelfs, dat Hitler niet trouwde, omdat hij donker was (over Roehm werd in dit verband gezwegen). Mijn tegenwerpingen, o.a. dat het Noorse ras zijn stralende krachten reeds verbruikt had ten dage van de Noormannen en nu definitief Engeland en Amerika bevolkte, werd overstelpt met naïeve citaten, knetterende machtsspreuken en bier.'

De angst van Vestdijk werd niet alleen gerechtvaardigd omdat hij een duidelijk inzicht toonde in de bedoelingen van de Duitsers, maar ook omdat *Else Böhler* de eerste roman van Vestdijk was die op de lijst van verboden boeken kwam. Wel niet in mei 1940, of in een van de daaropvolgende maanden, maar

wel in september 1941.[22] Twee jaar later, december 1943, stonden meer boeken van Vestdijk op deze lijst, hoewel het aantal nog meeviel[23]: *Meneer Visser's hellevaart; De nadagen van Pilatus; Lier en lancet; Kunstenaar en oorlogspsychologie*. Het is overigens curieus om eens na te gaan welke boeken van Vestdijk zich in de bibliotheek van het DVK bevonden en door de Kameraden vrijelijk konden worden gelezen. Daar waren in de eerste plaats *In memoriam J. Slaverhoff* (catalogusnummer BW) en *Kind van stad en land* (catalogusnummer 4C36), maar veel opvallender is de aanwezigheid van twee door dezelfde nationaal-socialisten verboden boeken, te weten *Meneer Visser's hellevaart* (catalogusnummer 4C34 en 4C35, het boek was zo in trek dat er twee exemplaren in de bibliotheek stonden) en *De nadagen van Pilatus* (catalogusnummer 4c37). Het zou te veel zijn gevraagd van de nationaal-socialisten om ook *Else Böhler* in de bibliotheek op te nemen, al hadden ze gemakkelijk een exemplaar kunnen verkrijgen, want de uitgever had nog vijftienhonderd exemplaren in voorraad. Het was werkelijk al te onnozel van Vestdijk om te denken dat hij met het verstoppen van zijn exemplaar de nationaal-socialisten zou kunnen verschalken.

Er was nog wel meer waarop ze hem konden pakken, zoals het in 1939 verschenen artikel ‘Lex barbarorum’, waarin hij over de nationaal-socialisten het volgende behartenswaardige schreef[24]: ‘De nationaal-socialisten wenschen niet het zwakke en abnormale te cultiveeren of zelfs maar te tolereeren ten koste van het sterke en normale. Het zwakke lid moet afgesneden, met geweld onschadelijk gemaakt worden, zoo luidt hun “lex barbarorum”. In een theoretisch debat kan men zwijgen over de practische verwezenlijking van deze wet, in dit bijzondere geval, en tot nog toe. In Duitschland wordt de degeneratie van het individu niet zoozeer overwonnen door collectieve gezondheid, als wel aan het oog onttrokken door massawaanzin. Maar wat is Duitschland?! We hebben reeds Sparta gehad, dat snel ten onder ging. Waarschijnlijk bestaat er een natuurwet, die zich in het geestelijke voortzet, en welke decreteert, dat ieder geweld met geweld wordt beantwoord, zoodra het zich als zoodanig bewust is geworden. Een samenleving, die zich van haar zwakke leden ontdoet, maakt zichzelf niet sterker, -zooals men volgens het Darwinisme verwachten zou,-maar zwakker, o.a. om de simpele reden, dat tusschen sterk en zwak, gezond en ziek, de grens niet te trekken is. Is men eenmaal aan het uitroeien geslagen, dan roeit men tenslotte alles uit en zichzelf erbij.’

Dit soort stellingen kwam in 1939 niet uit de lucht vallen. Veel eerder al, in 1935, bleek Vestdijk in het gedicht ‘Hippodrome Provinciale’, dat in *Forum* werd gepubliceerd, een uitstekend inzicht te hebben in het wezen van het nationaal-socialisme[25]:

Zelfs bakkers kunnen nu als krijgsheld zitten
Op de door sleur gestemde paardenlijven,
Die met hun leidsels en hun modd'rig witte
Schabrakken de onberedenheid verdrijven.

Een zwarte broek is om langszij te wrijven
Te zondagsch, bruin zaagsel besproeit de ritten:
De bóeren zitten liever bij hun wijven,
Die uit hun goudkap op de beesten vitten.

De baas kronkelt zijn zweep, en slanke beenen
Tripp'len vluchtig hoogeschool, ongevraagd en
Uit gewoonte: niemand die er op staat.

Binnen den kring loopt ernstig, uit den maat,
De een'ge pony met het bleekgeplaagde
Jodenmeisje, veilig voor slijk en steenen.

De aanleiding tot deze uitweiding was *Else Böhler* en de behoefte van Vestdijk om zijn exemplaar in de tuin te begraven. Naïveteit, noemde ik dat. Over die naïveteit bestaat er nog een ander verhaal dat ook in de meidagen van 1940 speelt en dat door Willem Brakman aan Bibeb werd verteld[26]: 'Vestdijk heeft 's zelfmoord willen plegen omdat hij bij het uitbreken van de oorlog dacht dat heel Utrecht in de brand stond. "Het zijn maar twee boerderijen," zei Ans Koster. Vestdijk zei: "Twee boerderijen maar met mijn fantasie!"'

Maar die naïveteit wist Vestdijk al spoedig te overwinnen. In juni 1940 al, om precies te zijn. *Uitgeverij Veen* wilde graag de studie *De duivelskunstenaar* van Menno ter Braak, handelend over Vestdijk en door Ter Braak vlak voor zijn dood geschreven, uitgeven. Daarin staat ook een uitvoerige passage over *Else Böhler* en Vestdijk moet het knap benauwd hebben gekregen bij de gedachte dat hiermee de aandacht van de nieuwe machthebbers werd gevestigd op deze jaren her geschreven roman. Ter Braak typeert het boek onomwonden, met name het tweede deel ervan waarin de student Roodenhuis zijn geliefde Else Böhler naar Duitsland is gevolgd en daar het leven laat. Ter Braak geeft de volgende kenschets van dit, voor de nationaal-socialisten zo aanstootgevende deel van het boek[27]: 'In dit deel van de roman komt de hekelaar aan het woord, die lust puurt uit zijn onlust om eigen geïmponeerd-zijn door het brutale overwicht der horden-collectiviteit; deze Duitse collectiviteit wordt ontmaskerd als "het onzuiverste ras, dat Europa bevolkt", "uit alle legers en huurlegers, uit de vertegenwoordigers van alle rassen samengesteld", zij tracht "de smartelijke homo-

geniteit te acteeren van een huisgezin waarvan geen enkel lid op het andere lijkt" (zo was het in andere dimensies trouwens ook gesteld in de familie Roodenhuis!). En deze Duitse episode eindigt met een barbaars SA-feest, door Roodenhuis bijgewoond in een uniform van een dier "kameraden"; Alfred Rosenberg spreekt de feestrede uit; de verdwenen Else Böhler duikt al te toevallig in de bruine maalstroom op om aanleiding te geven tot het dodelijke schot op Steinmann, dat Roodenhuis in de cel en Vestdijk aan zijn manuscript zal helpen.

Als document van het nationaal-socialistische Duitsland is deze tweede episode zeker berispelijk, maar als visioen van een wild-geworden collectiviteit (zo werd de Lahringse wereld van meneer Visser wild in de droom) heeft zij haar zeer speciale bekoringen: die van het plompe en groteske bierland, waarin ook de Haagse Sterren-, alias Bloemenbuurt zou kunnen verzinken, wanneer de opgekropte haat zich eens ontlaadde in de extaze voor een "leider". Men vergete niet, dat Vestdijk dit tafereel van zich af schreef in de tijd, toen de heer Mussert een groot woord had en zelfs voor intellectuelen één ogenblik nog één gram zwaarder scheen te wegen dan hij in werkelijkheid woog...'

Uitgeverij Veen wilde dit essay in de zogenaamde *Prominenten-reeks* opnemen. Adviseur bij de uitgeverij en de man die verantwoordelijk was voor deze *Prominenten-reeks* was Johan van der Woude, sinds lange tijd met Vestdijk bevriend. Van der Woude vroeg aan Vestdijk of hij aan de uitgave van *De duivelskunstenaar* mee wilde werken. Vestdijk had, gezien de nieuwe situatie: Nederland onder nationaal-socialistische bezetting, geen behoefte aan welke provocerende publikatie dan ook. Dat berichtte hij Johan van der Woude.[28] Uit de brief kunnen we aflezen dat Van der Woude niet de eerste was die Vestdijk benaderde over de uitgave van het essay van Ter Braak. De uitgever zelf had Vestdijk al ontmoet en hem gepolst over het plan. Vestdijk had hem toen verteld dat het niet alleen ging om het fragment over Else Böhler, dat *Uitgeverij Veen* eventueel had willen schrappen, maar dat het hele essay vol met toespelingen stond. Hetzelfde schreef Vestdijk aan Johan van der Woude en hij gaf als mening te kennen dat hoe dan ook de erven Ter Braak toestemming moesten geven voor een gewijzigde uitgave van het essay. Op dit moment achtte Vestdijk de publikatie van *De duivelskunstenaar* niet raadzaam.

Vestdijk gebruikte in de brief aan Van der Woude de term 'bedekte toespelingen', doelend op het essay van Ter Braak. Wellicht dacht Vestdijk hierbij aan het fragment waarin Ter Braak inging op de zogenaamde 'entweder-oder' theorie[29]: 'de domheid is verdedigbaar, de domheid is zelfs onder een bepaald aspect noodzakelijk levenselement... maar toegeven aan die domheid, aan de anti-psychologie, "beteekent het concentratiekamp". Men kan nu zo dom zijn en ook het concentratiekamp nog willen, omdat men er tenminste van de psychologie is bevrijd en niets behoeft te doen dan gehoorzamen aan de bruut.'

Johan van der Woude had op 16 juli een gesprek met de weduwe van Menno ter Braak, Ant ter Braak, en hij schreef Vestdijk een verslag van deze bespreking[30]: 'Ik sprak mevr. ter Br. vanmiddag, - vandaar dit machineschrift, zij krijgt een afschrift, - Die Else Böhler-historie is nog wel te wijzigen, dat citaat uit je werk zou je door een ander kunnen vervangen, maar de laatste drie bladzijden, die de conclusie van het heele betoog inhouden? Ik heb den uitgever, mede op voorstel van mevr. ter Br., aangeraden het zetsel tot Jan. te laten staan; indien het ook dan niet mogelijk is het met deze laatste blz. uit te geven, wil zij het terug koopen. In ieder geval vraag ik je nog of jij kans ziet die laatste blz. zoo te veranderen dat uitgave mogelijk is, zonder dat den inhoud geweld wordt aangedaan. Peins erover en zeg ja of nee, dan kan de uitgever ons, d.w.z. hoofdzakelijk mij, niet verwijten hem welbewust met een strop te laten zitten. Het is natuurlijk een vervelende historie; nog zoo'n affaire en de man krijgt genoeg van de heele reeks, hetgeen toch niet wenschelijk is.'

Van der Woude nam in de hele kwestie een middenpositie in. Hij wist, nadat hij een gesprek met Ant ter Braak had gehad, dat zij categorisch elke verandering weigerde, maar dat kon hij Vestdijk niet vertellen. Vandaar dat hij bij Vestdijk met een ambivalent verhaal aankwam. Het waarom is niet duidelijk. Het meest waarschijnlijke is dat hij ten koste van veel de *Prominenten-reeks* wilde redden. Vandaar dat hij Vestdijk meldde dat Ant ter Braak tot zekere consessies bereid was. Dat was dan wel niet waar, maar wellicht hoopte hij dat ze in de loop van de daarop volgende maanden bereid was tot een zekere inschikkelijkheid. Vestdijk hoorde echter van anderen dat Ant ter Braak elke medewerking aan wijzigingen in het geschrift van Ter Braak had geweigerd en dat ze dat de uitgever inmiddels al had meegedeeld. Johan van der Woude was hiermee buitenspel gezet en Vestdijk schreef Ant ter Braak onmiddellijk een brief. We citeren nu Hans Visser die inzage in de brief heeft gehad. Vestdijk schreef Ant ter Braak 'blij te zijn dat zij dit besluit had genomen. Hij verzocht haar er in geen geval op terug te komen. Van het begin af aan had hij er al weinig voor gevoeld om te gaan knoeien in het werk van Ter Braak.'[31]

We mogen ervan uitgaan dat de werkelijke beweegredenen van Vestdijk wat anders waren. Hij staafde Ant ter Braak in haar onwrikbare houding omdat hij daardoor de zekerheid kreeg dat het manuscript met de voor hem belastende passages niet zou verschijnen. Schreef hij aan de weduwe van Menno ter Braak, dat ze van het plan af zou moeten zien, aan Van der Woude schreef hij wat anders, zodat we Vestdijk hier echt met dubbele tong in actie zien. In een brief aan Van der Woude stelde hij voor het plan uit te stellen tot het begin van het jaar daarop, zodat er wellicht een mouw aan te passen viel.[32] Welke 'mouw' dat dan wel moge wezen, vermeldt de historie niet, maar we mogen geloven dat het spreekwoord 'van uitstel komt afstel' bij Vestdijk duidelijk meespeelde.

Twee jaar later zou *De duivelskunstenaar* alsnog verschijnen door toedoen van Victor Varangot een zwager van Ter Braak. Het was dezelfde Varangot om wiens *Virginia* in 1935 zo'n conflict tussen de Vlaamse en Nederlandse redacteuren van *Forum* ontstond, dat daarmee het einde van het blad werd ingeluid. Nu was hij overigens niet, zoals de legende ons hardnekkig wil doen geloven, de hoofdschuldige. Er was toch al veel wrijving tussen de Vlamingen en de Noordnederlanders en de affaire rond *Virginia* was de druppel die de emmer deed overlopen. Uitgever D. Zijlstra zocht ook al lang, vanwege het geringe aantal abonnees, een aanleiding om met de uitgave van het blad te stoppen.

Varangot werkte op het Centraal Bureau voor Statistiek in Den Haag, en daar werkte vanaf september 1940 ook L.J. Zimmerman. Zimmerman vertelde Varangot dat hij zich voor Ter Braak interesseerde, waarop Varangot aan Zimmerman het ongepubliceerde manuscript van *De duivelskunstenaar* te leen gaf. Op zijn beurt liet Zimmerman het essay aan een paar vrienden lezen en het balletje ging vanzelf rollen, zoals Zimmerman aan Lisette Lewin vertelde[33]: ‘Ze vonden het prachtig. Zo kwam ik op het idee om het te stencilen. Ik ging naar Karel van Boeschoten en ik zei: “Kun jij dat niet bij Nijhoff distribueren voor de kostprijs?” Het is toen gestencild op de reproductieafdeling van het Centraal bureau voor de statistiek. Dat deed mijnheer Roeland voor me die toevallig bij mij in de straat woonde, die was chef van de afdeling.’

In 1943 verscheen *De duivelskunstenaar* in een oplage van vijftig gestencilde exemplaren. Overigens was Ant ter Braak heel boos over de uitgave. Niet om het feit dat het essay buiten haar medeweten was vermenigvuldigd, maar omdat Varangot daar een rol in speelde; met hem had ze namelijk ruzie. Het zal wel te maken gehad hebben met de onverenigbaarheid van humeuren tussen Ter Braak zelf en Varangot, waar Vestdijk jaren later op zinspeelde[34]: ‘Deze familiebetrekkingen kunnen niet gelukkig zijn geweest, want het duurde niet lang - maar daar had de inzending, luisterend naar de onschuldige naam *Virginia*, niets mee te maken - of de leermeester kon de discipel niet meer luchten of zien en noemde hem zelfs een “schizofreen”...’

In ieder geval is er van een legale uitgave van *De duivelskunstenaar* geen sprake meer geweest, wat Vestdijk alleen maar heeft verlost van iets wat hij als een dilemma moet hebben gevoeld. Per slot van rekening was hij met vriendschapsbanden aan Ter Braak verbonden geweest en zijn wankelmoedige houding ten opzichte van een uitgave van *De duivelskunstenaar* zal hij niet als prettig hebben ervaren. Hij moet zich ook hebben gerealiseerd dat Ter Braak, indien hij nog leefde, een andere houding zou hebben aangenomen. Maar bestond er nu eenmaal niet een groot verschil in hun beider karakter? Fokke Sierksma zou dit verschil in 1948 in het befaamde, aan Vestdijk gewijde *Podium*-nummer in kor-

te zinnen duidelijk maken[35]: 'Het is echter niet het gevecht als zodanig, maar de strategie die de strijd belangwekkend maakt. De veroveraars kennen alleen de rechtstreekse aanval. Zij leven vanuit het totale verzet. Een Ter Braak trachtte zijn tegenstanders en het leven dood te slaan en toen het gevecht een kwade wending nam, wist hij alleen van een totaal verlies. Hij weigerde slachtoffer te zijn, in tegenstelling met degenen die, om aan de slachtoffer-situatie te ontkomen, daarvan uitgaan. Naast de vierkante weigering staat echter de diplomatieke weigering. Vestdijk is een onbetwist meester in de diplomatieke levenskunst, die zich aanpast om afstand te kunnen nemen en zo de tegenstand te overwinnen. Hij is van mening, dat men een rivier beter kan omleggen langs lijnen van geleidelijkheid dan door een dam loodrecht op de stroomrichting aan te leggen. Zijn onsterfelijk prototype is het lepe boerke Naas, dat zijn tegenstander overwint door hem zijn kruit te laten verschieten en daarbij zelf een zo gering mogelijke schade op te lopen. Ook Vestdijk verzet zich, want zijn uiteindelijke doel is hetzelfde als dat der veroveraars, maar het is de berekenende afwisseling van collaboratie en verzet die hem van zijn antipoden onderscheidt. Hij is er namelijk van overtuigd, dat de drijvende machten van het leven nooit en te nimmer te vernietigen zijn en daarom schuwt hij een strijdwijze, die in de clinch de tegenstander wil liquideren. Veeleer gaat hij met diens bewegingen mee, om, langzaam afwijkend, tenslotte de afstand te winnen, die hem de grootst mogelijke bewegingsvrijheid geeft.'

Het was een duidelijke analyse van Sierksma, die aangaf heel goed te weten waar het dilemma van Vestdijk met zijn 'berekenende afwisseling van collaboratie en verzet' heeft gelegen. Eigenlijk zijn het harde woorden als we de context van het artikel, een als feestelijk Vestdijk-nummer bedoeld *Podium*, bezien. Sierksma heeft zich overigens beperkt tot deze opmerkingen en zijn betoog niet met voorbeelden toegelicht. Wellicht had hij anders Vestdijks handelen beschreven rond de opdracht in *Aktaion onder de sterren*.

Deze roman verscheen in het najaar van 1941 met de opdracht 'Aan de nagedachtenis van Menno ter Braak'. Dat zowel Cornets de Groot[36] als Oversteegen[37] ervan uitgaan dat Aktaion als Ter Braak gelezen moet worden, vermeld ik als detail, maar laat ik verder buiten beschouwing omdat beiden alleen van een veronderstelling uitgaan. Cornets de Groot overigens poneert over *Else Böhler* een duidelijke stelling, die hier eigenlijk niet onvermeld mag blijven. Hij schreef mij een brief, duidelijk geïnspireerd door de eerder gememoreerde opmerkingen van Fokke Sierksma[38]: 'Hij [Vestdijk, AV] was niet bepaald een held en misschien wel erg "boereslim", maar hij was in beginsel a-politiek, zijn *Else Böhler* toont niet een politiek geïnteresseerd schrijver, wel een man die voor alles psycholoog is. De achtergrond - Duitsland - zou desnoods vervangen kunnen worden door die van *De kellner en de levenden*. [...]. Was Vestdijk geïnteresseerd

geweest in Duitslands streven, dan had hij natuurlijk niet een psychologische, maar een sociale roman van *Else B.* gemaakt.'

Een jaar na verschijnen in Nederland verscheen *Aktaion onder de sterren* in vertaling in Duitsland en toen was de opdracht aan Menno ter Braak opeens vervallen. Ter Braak deelde daarmee het lot van E. du Perron. In *Rumeiland* kunnen we lezen: 'Aan de nagedachtenis van E. du Perron'. Toen *Rumeiland* in de bezettingsjaren in het Duits verscheen, onder de titel *Die Fahrt nach Jamaica*, bleek de opdracht eveneens verdwenen. Pas ná de oorlog keerde 'Aan de nagedachtenis van E. du Perron' weer in *Rumeiland* terug, maar we hebben in deel I al gezien dat het toen opeens weer bon ton was om je te beroepen op de vriendschap met Ter Braak en Du Perron.

Bij Hans Visser vinden we niets terug van de verdwenen opdrachten in de Duitse vertalingen van *Aktaion onder de sterren* en *Rumeiland*. Ook in de verhandeling van Rudi van der Paardt over *Aktaion onder de sterren* en *Muiterij tegen het etmaal* wordt hierover met geen woord gerept. Wel treffen we bij Van der Paardt de band aan tussen *Aktaion onder de sterren* uit 1941 en de in 1942 verschenen bundel *Muiterij tegèn het etmaal*[39]: 'Dat de roman *Aktaion onder de sterren*, die in 1941 een eerste druk beleefde, aan de nagedachtenis van Menno ter Braak is opgedragen, is een op het eerste gezicht marginale bijkomstigheid, die niettemin in menig artikel, meestal terloops, wordt vermeld. Die opdracht is bij nader inzien niet zonder betekenis; zij geldt immers de man die de tyrannie van de bezetter niet had willen afwachten, die als een Stoïcijn het levenslot zelf bepaald had. Met recht kan die opdracht gelden als een vorm van verzet van de kant van de schrijver, die trouwens een voorkeur had voor subtiele muiterij - ik heb nu het oog op Vestdijks *Muiterij tegen het etmaal* (1942), dat ondanks een censuur van Duitse zijde toch maar verschijnen moest, vond Vestdijk (zie voorwoord bij de tweede druk van 1946), omdat uitgave van een boek, in welks titel subversieve zaken werden aangeduid, een "bescheiden stimulans" kon betekenen in de kulturele strijd.'

Maar als die opdracht aan Ter Braak dan inderdaad zo betekenisvol is, dan is het ontbreken ervan in de Duitse editie dat toch ook? Dáárover zegt Van der Paardt echter niets. En dat de verschijning van *Muiterij tegen het etmaal* een vorm van licht verzet zou zijn, is bepaald een verkeerde voorstelling van zaken. Van enig verzet is bij deze bundel geen sprake. Vestdijk zette integendeel hiermee de eerste stappen op een weg die hem ver voerde van het ideaalbeeld dat hij vlak voor de Duitse inval nog van de kunstenaar tegenover de machthebber had geschapen[40]:

> Ik sneed en beeldde in gevangenschap
> En prikkelde der wachters kunstgevoel.

De koning liet mij leiden voor zijn stoel.
Ik stond rechtop, ongeboeid, vuisten krap.

Mijn beelden gaf hij rond in 't hofgewoel
En allen prezen hem mijn meesterschap,
Maar allen vonden de mannen wat slap
Gevormd, de vrouwen veel te weinig zwoel.

Zoo ook de koning! Hij sprak goedertieren,
Terwijl hij mij een stuk in handen gaf:
'Iéts strammer, weelderiger, en uw straf
Wordt zéer bekort, of minstens toch verlicht.' -
En met die kracht, die weelde in éigen spieren
Smeet ik 't gesneden beeld hem in 't gezicht.

Eindnoten:

1 Jaap Goedegebuure, 'Begenadigd kameleon'. In: *Hollands Diep*, 28-8-1976, p. 16.
2 Hans Visser, *Simon Vestdijk, een schrijversleven*, Utrecht, 1987.
3 S. Vestdijk, 'De kunstenaar en de moraal'. In: *Essays in duodecimo*, p. 10.
4 *Idem*, pp. 8-9.
5 L.F. Abell, 'Waarom Vestdijk tekende voor de Kultuurkamer'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 48, september 1985, pp. 6-14.
6 *Idem*, p. 6.
7 *Idem*, pp. 6-7.
8 *Essays in duodecimo*, Amsterdam, 1952, pp. 158-164.
9 S. Vestdijk & Theun de Vries, *Briefwisseling*, bezorgd door S.A.J. van Faassen, Amsterdam, 1985, p. 76.
10 *Idem*, p. 269.
11 Verantwoording bij *De aeolusharp* door T. van Deel en H.T.M. van Vliet, pp. 48-49.
12 Gerrit Jan Kleinrensink, 'Een ziener uit de achttiende eeuw'. In: *Preludium*, jrg. 6, nr. 4, pp. 35-48.
13 In: *Nol Gregoor in gesprek met S. Vestdijk*, Amsterdam, 1967, p. 8.
14 S. Vestdijk, *Nagelaten gedichten*, Amsterdam, 1988, p. 463.
15 Zie noot 3, pp. 9-10.
16 W.S. Huberts, 'Vestdijk, vertalen en accommodatie'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 57, december 1987, p. 27.
17 Max Nord, 'Vestdijk in oorlogstijd'. Lezing op Vestdijkkring, gehouden op 10 maart 1988 in Utrecht. Door Nord beschikbaar gestelde getypte tekst.
18 *Het Parool*, 19-9-1945.
19 *Vrij Nederland*, 2-6-1945.
20 S. Vestdijk, 'Wel Duitsch op school'. In: *Het Parool*, 5-8-1945.
21 S. Vestdijk, *Else Böhler, Duitsch dienstmeisje*, Rotterdam, 1935; gebruikt: elfde druk, 1980, p. 219.
22 Brief Referat Schrifttum, dd. 29-9-1941.
23 Voorlopige lijst van schadelijke en ongewenschte literatuur in Nederland (verboden boeken), uitgegeven ten dienste der politie door het Directoraat-Generaal van Politie, dd. 8-12-1943.
24 'Lex barbarorum'. In: *Strijd en vlucht op papier*, 1939, p. 5.
25 S. Vestdijk, 'Hippodrome Provincial'. In: *Forum*, 1935, p. 208.
26 Bibeb, 'Ik ben een angst-genie, ik draag de dood bij me vanaf dat ik een kind was'. In: *Vrij Nederland*, 23-5-1981.
27 M.ter Braak, *De duivelskunstenaar*. In: *Verzameld Werk*, deel 4, pp. 231-232.
28 Brief S. Vestdijk, dd. 15-6-1940.
29 Ter Braak, *a.w.*, p. 263.
30 Brief J. van der Woude, dd. 16-7-1940.
31 Visser, *a.w.*, p. 274.
32 Brief S. Vestdijk, dd. 19-7-1940.
33 Lisette Lewin, *Het clandestiene boek, 1940-1945*, Amsterdam, 1983, p. 266.

34 *Gestalten tegenover mij*, Den Haag, 1961, p. 73.
35 Fokke Sierksma, 'Collaboratie-verzet'. In: *Podium*, 17-10-1948, p. 5.
36 R.A. Cornets de Groot, 'Bikini'. In: *Randstad*, 1963, pp. 145-171.
37 J.J. Oversteegen, 'Vestdijk en Forum', In: *Raster*, 1968, pp. 292-311.
38 Brief R.A. Cornets de Groot, dd. 18-7-1988.
39 R.Th. van der Paardt, 'Aktaion en Ter Braak'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 21, september 1978, pp. 36-41.
40 S. Vestdijk, 'De beeldhouwer'. In: *Klimmende legenden*, Rotterdam, 1940, p. 87.

2

We hebben in het vorige hoofdstuk gezien dat mensen als Rudi van der Paardt en Hans Visser het weglaten van de opdrachten in *Aktaion onder de sterren* en *Rumeiland* op het moment dat Vestdijk beide boeken in Duitse vertalingen kon laten verschijnen, niet vermeld hebben. We kunnen dit 'verhullen' noemen, maar de kwalificatie 'verhullend' kunnen we echter niet gebruiken op het moment dat Hans Visser de kwestie van de uitgave van *Muiterij tegen het etmaal* bespreekt. Het eerste deel van deze bundel letterkundige kritieken behandelt proza, het tweede deel poëzie. De wens om *Muiterij tegen het etmaal* uit te geven, leidde tot een affaire waarin zowel de uitgever van Vestdijk als de auteur zelf diep voor de bezetter door de knieën gingen en waaraan welke vorm van verzet ook, door Rudi van der Paardt gesuggereerd, zou ontbreken.

Voordat ik mijn bezwaren tegen de lezing die Hans Visser van de kwestie geeft formuleer, eerst nog wat basisinformatie. Deel I was al gezet en toen het manuscript ter goedkeuring naar de Afdeeling Boekwezen van het DVK was gestuurd en vandaar uit naar het Referat Schrifttum, kwam van de zijde van het Reichskommissariat het bevel dat alle artikelen over niet-Nederlandse auteurs dienden te verdwijnen. Over deel II werd nog met geen woord gerept, dat was nog niet ter zetterij gebracht. Vestdijk verwijderde de door het Reichskommissariat als ongewenst bestempelde artikelen en verving ze onder andere door twee artikelen over Theun de Vries.

Tot zover de gegevens. Wat schrijft Visser?[1]

'Dat [het verbod door het Reichskommissariat, AV] leidde ertoe dat Vestdijk de gewraakte bijdragen verving door de besprekingen van de verhalen van Belcampo, en de romans van Theun de Vries, Albert Helman en Johan van der Woude verving door andere. De gecensureerde opstellen werden in het geheim gebrocheerd in de omslagen van de oorspronkelijke uitgave en bewaard in een hoekje op zolder tot het gehate Departement het niet langer voor het zeggen zou hebben.'

Misschien bedoelt Hans Visser heel wat anders dan hij schrijft, maar in deze alinea staan al heel wat fouten. Het was niet het Departement, maar het Reichskommissariat dat opstellen verbood en bovendien is er geen sprake van geweest dat Vestdijk artikelen over Van der Woude, Helman en Theun de Vries heeft vervangen door andere. Over Van der Woude, Helman en De Vries had het Reichskommissariat nog geen enkel oordeel uitgesproken. Het vervelende is dat

dit soort slordigheden, indien niet onmiddellijk rechtgezet, al snel een eigen leven gaan leiden. Had Visser in zijn biografie zich niet zo geheel en al verlaten op de door Vestdijk zelf aangedragen gegevens, dan had Henk Hofland, in een artikel over Sartre voor NRC *Handelsblad*, op zijn beurt geen alinea boordevol fouten geschreven. Zonder twijfel baseerde hij zich op eerdere publikaties met dezelfde misleidende informatie, maar nu werd een steeds groter wordend publiek daarmee geconfronteerd.

In zijn artikel maakt Hofland melding van twee essays over Sartre van de hand van Vestdijk. Hij vervolgt dan met[2]: ‘De twee essay-achtige artikelen en nog het een en ander heb ik in 1945 voor een gulden gekocht; het geheel ziet er uit als een brochure. Het eigenaardige uitgaafje is voorzien van een ten geleide waarin met ontwapenende naïviteit de voorgeschiedenis uit de doeken wordt gedaan. De bezetting was al begonnen toen de uitgever, Nijgh en Van Ditmar, de publicatie van *Muiterij tegen het etmaal*, verzamelde artikelen van Vestdijk voorbereidde. Het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten gaf bevel onder andere de twee stukken over Sartre te verwijderen. “Zij werden door den auteur vervangen door artikelen van gelijken omvang die men kan vinden op de blz. 53-58 en 99-138 van de gerubriceerden tekst van dit boek.” Maar de verboden tekst was al gedrukt, werd door de verzetsbewuste uitgever “in een hoekje van den zolder bewaard tot het oogenblik dat het gehate departement niet langer de scepter zou zwaaien”. En nu - het is september 1945 - “zullen velen er zeker prijs op stellen dit curiosum uit de bezettingsjaren te bezitten”, aldus het ten geleide.’

Dat Hofland in hoog tempo een aantal onjuistheden debiteert, is niet voor de volle honderd procent aan hem te wijten, omdat hij de door Vestdijk beschreven gebeurtenissen voor waar aannam en omdat Visser niet voor een verbeterde versie heeft gezorgd. Dat kon Visser ook niet, omdat ook hij Vestdijk volstrekt betrouwbaar acht en zelfs zijn terminologie (bijvoorbeeld ‘gehate Departement’ en ‘het hoekje van de zolder’) klakkeloos overnam zonder te vermelden dat het hier eigenlijk ging om kwalificaties van Vestdijk zelf.

Om met het begin te beginnen: de bundel kwam in ieder geval niet bij *Nijgh & Van Ditmar* uit, maar bij *Uitgeverij A.A.M. Stols*. Deze fout van Hofland is wel voor de hand liggend, want met *Nijgh & Van Ditmar* had Vestdijk in de vooroorlogse jaren een sterke band, en na de oorlog zou hij opnieuw door *Nijgh & Van Ditmar* worden uitgegeven. Vooral voelde Vestdijk zich sterk verbonden met de toenmalige directeur van de uitgeverij, Doeke Zijlstra. In de meidagen van 1940, tijdens het bombardement van Rotterdam, waar de kantoren van *Nijgh & Van Ditmar* waren gevestigd, werden de gebouwen van de uitgeverij totaal verwoest en werd Doeke Zijlstra door een verdwaalde kogel getroffen. Hij was op slag dood. Daarmee werd in één klap de band tussen Vest-

dijk en de uitgeverij voor langere tijd verbroken, een band die was gekenmerkt door een groot wederzijds respect, al had Vestdijk ook wel kritiek op de wijze van uitgeven van Zijlstra. Hij zou na de oorlog in *5 auteurs over hun uitgever* herinneringen ophalen aan de problemen die tussen hem en Doeke Zijlstra ontstonden over de uitgave van *Meneer Visser's hellevaart*[3]: 'Zijlstra had ook nog dit, gezegd: "Als het boek gezet is, zullen we het nog eens helemaal doornemen, er moet geen gedonder van komen." - "Voor waar, neen," luidde mijn antwoord, "maar je hebt de kopij gelezen, geef eens een voorbeeld." - "Nu, bijvoorbeeld als Visser tegen de ramen van die dokter watert. Dat zou je misschien weg kunnen laten." - "Dat vindt de dokter niet erg," zei ik, "ik heb zelf met dat bijltje gehakt, zoals je weet. Een dokter vindt dat leuk." Toen ik het Ter Braak vertelde, werd hij kwaad, wonderlijk genoeg, want het stuk in *Forum* had ook volgens hem wel iets minder gekund, hij gaf Zijlstra hier niet helemaal ongelijk.'

Ter Braak koos de zijde van Zijlstra nadat Vestdijk hem had verteld dat hij op aanraden van Zijlstra al het een en ander had geschrapt. '"Maar dat van Visser en die dokter moet er beslist niet uit," zei hij vol nadruk, "een van de aardigste gedeelten, dát beslist niet, dat moet je me beloven." Ik beloofde, en was reeds bereid om de hele Meneer Visser het hele boek door te laten wateren, of wat men verder maar van hem en mij zou verlangen. Ik hield mij enige maanden gedekt, en toen ik, ten slotte nieuwsgierig geworden, Zijlstra vroeg, of er nu iets uit moest, deed hij wat bevreemd, wat afwezig. "De rest gaat wel," zei hij op zijn rustige, ietwat zalvende toon. Wat was er gebeurd? Had Ter Braak hem bewerkt? Ik weet het niet, maar ik vermoed, dat hij alleen maar opgehouden had zich voor het schrappenprobleem te interesseren (hogere wijsheid alweer: in het zakenleven moet men de dingen kunnen laten veilen, wanneer de tijd daar is).'

Nijgh & Van Ditmar was, zij het tijdelijk, voor Vestdijk weggevallen. Hij moest nu op zoek naar een andere uitgever voor zijn *Muiterij tegen het etmaal*. Vestdijk had de keuze tussen twee uitgeverijen die mogelijk geïnteresseerd konden zijn: *Van Loghum Slaterus' Uitg. Mij.* en *Uitgeverij A.A.M. Stols*.

Directeur van *Van Loghum Slaterus* was J.L. van Tricht, die het bedrijf al meer dan twintig jaar leidde. Vestdijk werd op hem geattendeerd door Theun de Vries, die bij Van Tricht uitgaf. In 1941 zou bij *Van Loghum Slaterus* nog *De tegels van de haard* verschijnen. Theun de Vries was bezig om voor deze uitgeverij een serie cultuurhistorische essays op te zetten, die moesten verschijnen onder de verzameltitel *De Boogschutter*. De Vries zocht verschillende auteurs voor deze reeks, onder wie Vestdijk, aan. De serie zou overigens in de bezettingsjaren niet verschijnen en we kunnen rustig aannemen dat de tussen 1949 en 1953 verschenen serie *Gastmaal der eeuwen* een voortzetting was van het idee dat in 1941 was geboren. De redactie van *Gastmaal der eeuwen* bestond uit Theun de Vries, dr. O. Noordenbos en dr. K.F. Proost.

Vestdijk suggereerde Theun de Vries een aantal namen voor de *Boogschutter*reeks en hij noemde D.A. de Graaf, Johan van der Woude, F.W. van Heerikhuizen en Hanno van Wagenvoorde.[4] Het is opmerkelijk dat geen van deze namen, zoals Sjoerd van Faassen onderzocht[5], in *Gastmaal der eeuwen* terug te vinden is.

In dezelfde brief waarin Vestdijk deze suggesties deed, kwam ook een eventuele uitgave van *Muiterij tegen het etmaal* bij *Van Loghum Slaterus* ter sprake: 'Binnenkort zal ik trachten Van Tricht er toe te bewegen een van mijn twee klaar liggende essaybundels uit te geven. Wanneer ik hem financiëel tegemoetkom, zal 't misschien wel gaan. Enfin mondeling meer.'

Het is niet te achterhalen of er iets tussen Van Tricht en Vestdijk is voorgevallen, of dat Vestdijk gewoon voor de in zijn ogen beste uitgever koos. In ieder geval was *Van Loghum Slaterus* een maand later afgevallen, zoals uit een brief aan Theun de Vries van 26 april 1941 bleek[6]: 'Dank voor je brief. Neen, je hoeft Van Tricht niets te vragen; Stols neemt die essaybundel, dus voorloopig ben ik onderdak wat dat betreft.'

Er gingen enkele maanden voorbij en er leek geen vuiltje aan de lucht te zijn - *Muiterij tegen het etmaal* was al in produktie-toen er opeens een brief van Jan van Ham namens de Afdeeling Boekwezen van het DVK op Stols' bureau dwarrelde. Het was inmiddels september geworden. 'Naar ik vernomen heb,' schreef Van Ham[7], 'zal bij U verschijnen "Muiterij tegen het etmaal", door S. Vestdijk. Ik verzoek U het manuscript of de drukproeven aan het Bureau Lectoraat van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten te doen toekomen.'

Stols schrok. Deze missive kwam wel op een heel ongelegen moment, want het eerste deel van *Muiterij tegen het etmaal* was immers al gezet. 'De vellen waren juist op het punt van naar de binderij te gaan,' schreef hij razendsnel aan de topambtenaar van het DVK, die zo'n almacht bezat.[8] 'De copij van deel II is nog niet door den schrijver samengesteld.' De brief van Stols betekende niet dat hij de hoop koesterde dat hij *Muiterij tegen het etmaal* niet meer behoefde in te leveren. Hij wist dat Van Ham onwrikbaar was en hij was ook te beducht voor het Hoofd Afdeeling Boekwezen. Wel sprak hij de hoop uit dat de procedure niet te veel tijd zou vergen. 'Met spoedig "bericht van geen bezwaar" zoudt U mij daarom ten zeerste verplichten,' schreef hij heel voorzichtig aan het slot van zijn brief.

Aan Van Ham zou het niet liggen. Hij gaf het manuscript niet aan een van de vele Lectoren die voor hem werkten, maar schakelde zijn rechterhand, A.F. Mirande, in. We zullen nog zien dat deze via een wederzijdse vriend met Vestdijk was verbonden, overigens zonder dat Vestdijk daar zelf veel erg in zou hebben. Mirande besefte maar al te goed dat het niet zomaar een manuscript van de eerste de beste auteur betrof. Vandaar dat hij het boek zeer omzichtig benaderde

en voor zijn formulering een ingewikkelde constructie bedacht. Hij stelde allereerst een algemeen filosofische vraag[9]: 'Es ist eher nötig seine Haltung dem ganzen Vestdijk gegenüber zu bestimmen als sich gegen dieses Werkchen an sich zu richten.' Wat was de vraag die Mirande nu stelde? 'Soll ein gescheiter und bedeutender aber falsch eingestellter Schriftsteller völlig ausgeschaltet werden oder soll nur gegen die am meisten hervortretenden Fehler seines Talents vorgegangen werden?'

Mirande gaf daarop een duidelijk en klaar antwoord. Hij zei, alles in overweging nemend, toch duidelijk 'ja' tegen de figuur Vestdijk, al behield hij nog wel zo zijn bezwaren; maar het resultaat was, dat wat hem betreft *Muiterij tegen het etmaal* probleemloos kon worden uitgegeven. Het hoefde zeker niet verboden en het was ook niet nodig dat fragmenten uit deze essaybundel zouden worden geschrapt. Van Ham stuurde het rapport binnen een week nadat hij de smeekbede van Stols om de zaak wat te bespoedigen had binnengekregen naar het Referat Schrifttum.[10] Daar zat dr. Lohse en die nam er, helaas voor Stols, heel wat meer tijd voor. Hij realiseerde zich, gelijk Van Ham en Mirande hadden gedaan, dat het hier om een vooraanstaand auteur ging, maar in tegenstelling tot de beide Nederlandse ambtenaren was hij niet zo positief over Vestdijk. Bovendien had de titel *Muiterij tegen het etmaal*, en zeker het eerste woord ervan, hem argwanend gemaakt.

Het duurde drie maanden voordat hij een beslissing nam. Enkele delen van de bundel dienden te worden geschrapt. Dat verbod kwam dus niet, zoals Vestdijk meldde, van 'het gehate Departement', maar van het Referat Schrifttum, en het ging tegen de wens van Van Ham en Mirande in. 'Die Aufnahme der Beiträge: Seite 99 von Wells "Vernietigende onpartijdigheid" bis einschl. 128 von Sartre "Koude satyre" sind zu streichen,' was Lohses botte en ultrakorte commentaar.[11]

Het was inmiddels al bijna 1942 geworden en Stols had meer dan drie maanden op een beslissing gewacht. Het moet hem razend hebben gemaakt. Bovendien was de Nederlandsche Kultuurkamer, althans het Letterengilde, in aantocht en Stols moest er rekening mee houden dat Vestdijk niet van zins was zich bij dat Letterengilde aan te sluiten en dan kon hij de uitgave helemaal vergeten. Dan was deel I voor niets gezet en al op losse vellen afgedrukt, gereed om naar de binder te worden gebracht. Het probleem lag dus echt bij Lohse, want Van Ham stuurde de beschikking van Lohse razendsnel door naar Stols. Lohses korte commentaar had ingrijpende gevolgen voor de essaybundel. Er moesten heel wat artikelen worden geschrapt. Want wat hield het 'twee essay-achtige artikelen [over Sartre] en nog het een en ander' van Hofland in werkelijkheid in?

'Felix Dahn in het negatieve', over: Robert Graves, *Count Belisarius* (oorspronkelijk in de NRC van 24 april 1938).

'Het naakte bestaan', over: Jean-Paul Sartre, *La nausée* (oorspronkelijk in de NRC van 14 mei 1938).
'Onvrijgevige liefde', over: Theodore Francis Powys, *Goat green or the better gift* (oorspronkelijk in de NRC van 10 september 1938).
'Iersche show', over: James T. Farrell, *A world I never made* (oorspronkelijk in de NRC van 15 oktober 1938).
'Visschen kunnen hooren!', over: Kasimir Edschmid, *Erika* (oorspronkelijk in de NRC van 18 februari 1939).
'Vernietigende onpartijdigheid', over: H.G. Wells, *A propos of Dolores* (oorspronkelijk in de NRC van 15 april 1939).
'Koude satyre', over: Jean-Paul Sartre, *Le Mur* (oorspronkelijk in de NRC van 13 mei 1939).
'Heroïsch vakmanschap', over: R. Hughes, *In hazard*.

Men zou zich kunnen voorstellen dat een auteur die met veel zorg een essaybundel samenstelt niet weet wat hem overkomt als de censuur zo diep ingrijpt. Vestdijk daarentegen geeft geen enkel blijk van welke emotie over de affaire dan ook. Heeft hij wel problemen met deze censuur gehad? In een brief aan Theun de Vries van 27 januari 1942 is hij tamelijk laconiek over het ingrijpen van de bezettende macht[12]: 'De gecensureerde stukken in den essaybundel van Stols moesten vervangen worden, en daar mijn voorraad boeksprekingen niet erg groot meer was, was ik wel genoodzaakt ook de twee critieken over de Wiardakroniek op (te) nemen. Eigenlijk had ik ze liever willen laten liggen, vooral omdat zij, ná de *Tegels*, geen juist beeld meer geven van mijn schatting voor je werk, maar, met enkele veranderingen zijn ze toch wel te verantwoorden, en ik heb in een noot op de *Tegels* gewezen. Bundeling van dgl. stukken heeft trouwens vaak het nadeel een figuur onvolledig te belichten. Zoo ontbreekt, na een aantal bewonderende besprekingen, een verantwoording van *Apollyon* [van Bordewijk, AV], het omgek(ee)rde geval, ongeveer tenminste, want ik taxeer de Wiarda boeken altijd nog wel enkele graden hooger dan het Starnmeerboek... en Heine mocht ik niet noemen, en Ewers en Kafka niet, en ook Joyce niet. Men heeft duidelijk het gevoel weer op een kakschooltje te zitten, maar het aardige is, dat de meesters zich zoo onsterfelijk belachelijk maken, en dat is ook wat waard. Ik zou de censuur geloof ik niet eens willen missen, gegeven nu eenmaal *deze* tijdsomstandigheden.'

Het moet gezegd: Vestdijk kon de hele affaire goed relativeren, aangenomen dat wat hij aan Theun de Vries schreef welgemeend was, wat bij deze meester van de afscherming nog altijd de vraag is.

De twee stukken die hij 'genoodzaakt' was op te nemen waren 'Lyrische inventaris' over *Stiefmoeder Aarde* (oorspronkelijk verschenen in *De Groene Amsterdammer* van 1 augustus 1936) en 'Schematisme der boeren' over *Het rad der*

fortuin (oorspronkelijk verschenen in de NRC van 28 januari 1939). In totaal moesten tweeëndertig pagina's worden geschrapt op bevel van het Referat Schrifttum. De twee artikelen over De Vries die Vestdijk daarop uitkoos, beslaan slechts zeven pagina's. Op de andere stukken die Vestdijk alsnog plaatste, ga ik in hoofdstuk 5 in.

Na de oorlog kwam Vestdijk nog op het onderwerp censuur terug. Hij noemde daarbij *Muiterij tegen het etmaal* niet. Hij vond het gemakkelijker om te spreken over de veel minder gevaarlijke voorbeelden van censuur waar hij eerder mee te maken had. Maar zijn instelling was die van een man, die elke vorm van censuur aan zijn laars lapte, die zich aan dat soort trivialiteiten ontstegen achtte. Zou hij bij het schrijven van deze regels toch niet aan de problemen met Lohse hebben gedacht? Wilde hij zich via een omweg verdedigen tegen hen die wellicht vonden dat hij wat al te gemakkelijk bakzeil haalde? In ieder geval schreef hij in *5 auteurs over hun uitgever* over de ‘censuur' waaraan het tijdschrift *Forum* ten gronde was gegaan[13]: ‘Dat was het ook. Cryptocensuur. Protocensuur. Maar na de boven beschreven manipulaties met de onschuldige Meneer Visser, die niet eens mocht wateren waar hij wou, en van wie misschien werd verwacht, dat hij niet wou waar hij mocht, was ik voor censuur, van welke kracht en strekking ook, volkomen afgestompt. Het ging mij niet meer aan. Voor mijn part mochten ze mijn regels door elkaar gevlochten afdrukken, mits ik mijn geld maar kreeg. Censuur vond ik alleen nog maar hinderlijke vieze kleefstof onderaan mijn schoenzolen, betrekkelijk gemakkelijk af te schrappen, en onder het werk droeg ik altijd pantoffels. Wanneer Ter Braak bakzeil had gehaald, had ik zijn voorbeeld gevolgd. Toen hij er niet aan dacht om het te doen, gaf ik hem niet helemáál gelijk, maar deed als hij, uit blinde loyaliteit: een van die schaarse momenten in het leven van de mens, waarop hij (meestal ten onrechte) met voldoening terugblikt.'

Het is duidelijk dat Vestdijk impliciet te kennen geeft dat hij in de oorlogsjaren het voorbeeld van Ter Braak gemist moet hebben. Hij kon niemand meer volgen, zijn steun was weggevallen en hij moest nu zelf de beslissingen nemen. Het leidde ertoe dat hij terugviel in cynisme en een neiging tot overrelativeren. En de meest opvallende woorden in dit betoog zijn wel deze: ‘mits ik mijn geld maar kreeg.' Met deze woorden kenschetste Vestdijk zichzelf op dezelfde wijze waarop na zijn dood Mieke Vestdijk haar man zou beschrijven[14]: ‘Het klinkt misschien een beetje hard, maar Simon was er wel gevoelig voor om geld te verdienen met zijn werk. Hij zal dus ook in dit opzicht gedacht hebben: als het geld opbrengt [het ging hierbij om een eventuele verfilming van zijn werk, AV], dan wil ik het wel doen.'

We mogen ons er daarom niet over verwonderen dat Theun de Vries, die Vestdijk zoveel jaar had meegemaakt en met wie hij de uitvoerigste van alle

briefwisselingen had gevoerd, zou schrijven[15]: ‘Mijn indrukken van V. heb ik in interviews en artikelen vastgelegd. Een hoogst ongewoon mens, kwasionhandig in het leven staande, de verkeerde indruk wekkend dat hij eigenlijk een petit-bourgeois was, door zijn hele scala van thema's en ideeën een *kosmopoliet*, waardoor het er nauwelijks nog op aan leek te komen hoe hij zich in het leven gedroeg, al moet ik zeggen dat dit gedrag t.a.v. zijn naaste omgeving niet prijzenswaardig humaan en voorbeeldig genoemd mag worden.’

In zijn onverschilligheid ten opzichte van de censuur, waarvan Vestdijk dus zowel in een brief aan Theun de Vries als in een naoorlogse publikatie melding maakte, was hij bijkans roomser dan de paus. Lohse had precies aangegeven welke artikelen niet mochten worden geplaatst. Vestdijk voegde daar eigenhandig nog een artikel aan toe. Het ging om een artikel dat Vestdijk in de NRC van 25 oktober 1939 publiceerde onder de titel ‘Moraal en moralisme’ en dat handelde over *Schandaal in Holland* van Du Perron. In de essaybundel zou het ‘Het ik in roman en kroniek’ gaan heten. Lohse had wel een mening over dit artikel gegeven: ‘...desgleichen bestehen hierseits Bedenken gegen die Aufnahme des Beitrages von Du Perron “Het Ik in roman en kroniek”,’ schreef hij[16], en zo bracht Mirande het ook over. Wat Stols en Vestdijk bewogen heeft het artikel over Du Perron te laten vallen, terwijl het Referat Schrifttum opname ervan niet uitdrukkelijk had verboden, is niet duidelijk. We kunnen alleen maar vaststellen dat in dit geval uitgever en auteur de censor meer dan royaal tegemoet zijn gekomen.

Du Perron was indertijd zeer verguld met Vestdijks recensie in de NRC, en zeker ook met de polemiek in verzen die daarna ontstond tussen Werumeus Buning en Vestdijk. Vestdijk betichtte Werumeus Buning van het scheppen van Blubo (Blut-und-Boden)-kunst nadat de laatste *Schandaal in Holland* scherp had aangevallen met zinnen als[17]: ‘Met dat al is het wel een zéér triest teken voor de vitaliteit van een artiest, dat hij prikkels van dit soort behoeft om op gang te komen.’ Vestdijk attaqueerde niet alleen Werumeus Buning, hij attaqueerde in zijn NRC-artikel ook de hypocrisie van het ‘gezonde volksgevoel’ door de hypocrieten te beschrijven als mensen die op de boosdoener afstormen ‘met een paraatheid, die doet vermoeden, dat ze eigenlijk dolblij zijn zich zoo kwaad te kunnen maken, invectieven uit te braken en met pistolen te werken, - de typische reacties van den hypocriet van het agressieve soort, waartegen dan de voorzichtiger veroordeeling van de ouderen als een in wezen even ignobel, maar minder rumoerig repoussoir afsteekt’.[18]

Werumeus Buning zou het nog duidelijker zeggen[19]:

> Het ging over 't fatsoen en deszelfs knechten!
> Gij hult u in uw geur'ge rookgordijnen,
> Uw mak sonnet, met wrakke slotcadens.

Daarom: voor 'k aan uw tafel zal verschijnen
Doet gij een keus uit wat ík wou berechten:
Fatsoensgeblaf - of een fatsoenlijk mensch.

Het was voor Vestdijk meer dan alleen een polemiek in verzen, een strijd om het spel, zoals hij na de oorlog in *Gestalten tegenover mij* zou uitleggen[20]: ‘Toen ik in 1939 Du Perron tegen Werumeus Buning verdedigde, was dat dus uit kwaadheid, en uit vriendschap, en antifascisme, en de rest - maar het was ook wel om hem te laten zien, dat ik het óok kon, hetgeen hij honoreerde met de ridderslag van een foto met opgeplakte Nietzschesnor (en plotseling een allerzonderlingste gelijkenis met Nietzsche zelf), en als onderschrift: “Voor S. Mijn snor en zijn pen verslaan alle fatsoensrakkers.” Van de kant van iemand, die in een afmattende en niet geheel van persoonlijk risico verstoken polemiek zojuist de Indische journalist Zentgraaff had getuchtigd, was dit voor mij bepaald om van te blozen.’

Ook hier weer, zoals bij Ter Braak, blijkt Vestdijks waardering voor de duidelijke standpuntbepaling. Hoe aandoenlijk is het om te lezen dat hij het voor Du Perron opnam, niet alleen uit vriendschap en antifascistische overwegingen, maar ook om te laten zien ‘dat ik het óok kon’. En nu waren de vrienden weg, was de ban gebroken. Eenmaal op zichzelf geworpen, kan Vestdijk het standpunt niet meer verdedigen en zoals hij in de in Duitsland verschenen romans de opdrachten aan zijn gestorven vrienden weghaalt, zo verdwijnt zijn stellingname tegen het burgermansfatsoen na het eerste signaal van onvrede van de zijde van de nationaal-socialisten. Ze hoefden hem niets te verbieden, hij was ze al een slag voor.

In de naoorlogse uitgave van *Muiterij tegen het etmaal* zaten uitgever en auteur met een probleem. Men kon waarmaken dat in de uitgave van 1942 de artikelen die over niet-Nederlandse auteurs gingen in opdracht van de autoriteiten weg moesten. Maar wat gemeld over ‘Het ik in roman en kroniek’? Het antwoord was simpel: de weglating werd gewoonweg niet genoemd. Dus kunnen we op de flaptekst lezen[21]: ‘Van het eerste deel van dit werk verscheen in de oorlogsjaren een beperkte oplage. Toen deze gereed was, moest het gedeelte van het werk waarin *buitenlandse* [cursivering van mij, AV] schrijvers werden behandeld, vervallen, zoodat een zeer onvolledige uitgave het licht zag.’

Hofland meldde ons dat na de oorlog pas de uitgave werd verspreid die werd gemaakt van de vellen die op de zolder van de drukkerij waren blijven liggen. Dit is maar ten dele waar. De bundel met de verboden artikelen werd in een oplage van duizend exemplaren gedrukt en ze werden voorzien van de omslag van de reeds in de handel gebrachte gekuiste bundel. Van deze clandestiene uitgave werden in de bezettingsjaren al exemplaren verspreid, al is onbekend om hoe-

veel het daarbij gaat. Het restant bleef opgeslagen bij de drukker, de NV *Boosten en Stols* in Maastricht en deze restpartij, minus de reeds in omloop gebrachte exemplaren kwam met de eerder genoemde ingeplakte mededeling in de handel.

Als we nu op de hele geschiedenis terugkijken en we weten hoe meer dan soepel Stols en Vestdijk op de eisen van het Referat Schrifttum ingingen en we herinneren ons bovendien wat Vestdijk zoal zei over het begrip ‘censuur’ (‘mits ik mijn geld maar kreeg’), dan klinkt het volgende fragment uit het voorwoord van de naoorlogse uitgave van *Muiterij tegen het etmaal*, dat door Sjoerd van Faassen aan Vestdijk is toegeschreven, tamelijk hypocriet[22]: ‘Het eerste deel van *Muiterij tegen het etmaal* verscheen in het tweede oorlogsjaar, in een tijd derhalve dat er andere muiterijen aan de orde waren dan die van letterkundige critici tegen journalistieke vervlakking en betweterij. Niet dat dit eerste deel veel tot het nieuwe soort muiterij scheen bij te dragen. Door de censuur waren verscheidene stukken verboden, die thans in de tweede druk hun oorspronkelijke plaats innemen. In verband hiermee ware het wellicht beter geweest de publicatie te laten vervallen: een onmerkbare vorm van muiterij, die ook iets waard kan zijn. Bij nader inzien wenschten uitgever en schrijver zich te doen leiden door de overweging, dat publicatie van dit boek, hoezeer ook verminkt, maar waar buitenop het woord “muiterij” voorkwam, een bescheiden stimulans kon zijn in den cultureelen strijd, die zich toen reeds begon af te teekenen.’

En nogmaals kom ik terug op het zinnetje ‘mits ik mijn geld maar kreeg’. We moeten vaststellen dat Vestdijk in financieel opzicht niet veel plezier aan *Muiterij tegen het etmaal* heeft beleefd. Stols was namelijk een van de slechtste betalers in uitgeversland. In het voorjaar van 1943 begon Vestdijk zijn uitgever voor de eerste maal om betaling te manen en de strubbelingen over het geld tussen Stols en Vestdijk liepen tot ver na de oorlog door. Begin 1946 moest hij Stols nog schrijven[23]: ‘De beide cheques, à f 13, 10 en à f 38, 50, waren tot op heden niet betaalbaar, en nu zijn zij verloopen.’ En in 1949 (!) schreef hij Stols[24]: ‘Zou ik binnenkort het honorarium voor *Muiterij tegen het etmaal* tegemoet mogen zien? Naar ik meen is dat nooit verstuurd.’ Lisette Lewin wijst er terecht op dat de financiële problemen tussen Vestdijk en Stols overigens nog heilig waren vergeleken bij die tussen Stols en andere auteurs.[25]

In 1943, toen Vestdijk voor de eerste maal probeerde om zijn geld te krijgen (Stols kon toen nog redeneren dat de uitgave van *Muiterij tegen het etmaal* hem alleen maar geld gekost had en er nog geen kans was op revenuen op korte termijn; Vestdijk moest dus maar even geduld hebben), was er al een felle ruzie ontstaan tussen Jacques van Hattum en Stols, waarin de uitgever een werkelijk opvallende brief aan Van Hattum schreef. Hij stelde dat hij zich niet meer genoodzaakt voelde ‘het restant van *Bilzenkruid* voor de Duitsche Sicherheits-

dienst verborgen te houden, noch uw adres, zooals ik tot nu toe deed, tenzij U wilt bewijzen althans eenig karakter te bezitten en vóór 10 Januari “amende honorable” maakt. Het doet mij overigens genoegen dat U tot het gilde der O.W.-ers zijt toegetreden en 250 gulden toucheert voor een bundel versjes, als medewerking aan kapitaalsvlucht of winstverduistering door een uitgever. Ik heb altijd nog meer respect voor auteurs die weigeren te profiteeren van de troebelheid dezer tijden, op de wijze zooals U meent te moeten doen. En publiceert nu Uw financieele balans maar: het weekblad *Storm* (Hekelveld 15, Amsterdam) staat zonder eenigen twijfel voor U open. Ik kan aan dat dossier nog een aardige verzameling briefjes van Uw hand toevoegen: Ik heb n.l. de slechte gewoonte om alle correspondentie te bewaren.’[26]

Over het algemeen wordt in de publiciteit heel aardig over Stols gesproken; hij was een vooraanstaand uitgever, maar deze brief kan toch moeilijk anders dan als een staaltje van de grofste chantage gezien worden. En de brief is des te opmerkelijker omdat Stols heel snel klaar stond in het geven van ongezouten kritiek op de houding van anderen. Toen Ed. Hoornik bij Stols vroeg om meer recensie-exemplaren van zijn bundels naar NSB-recensenten te sturen[27] en hij met name Jef Popelier, Max Wolters en Henri Bruning noemde, antwoordde Stols vinnig en berispend[28]: ‘Denk niet, dat ik aan Popelier recensie-exemplaren gegeven heb. Als hij over je boek geschreven heeft, moet hij dat gedaan hebben nadat hij de boeken gekocht heeft. Evenmin heb ik ooit recensie-exemplaren gestuurd, van welke uitgave ook, aan Volk en Vaderland, De Waag, Nationaal Dagblad, Nederlandsch Dagblad of de Nieuwe Gids. Ik ben heelemaal niet gesteld op het oordeel van dergelijke imbecielen. Om dezelfde redenen stuur ik geen recensie-exemplaren naar Wolters of Bruning, al zijn ze dan volgens jouw verhalen nog zulke oprechte en intelligente boekbeoordeelaars. Als zij dit werkelijk zijn, hooren ze bij de N.S.B. niet thuis. Men late in die kringen beoordeelingen aan individuen als Popelier over. Hoewel ik noch voor Gabriel Smit, noch voor Gerard Knuvelder of voor Chris de Graaff, eenige sympathie heb, wil ik ze toch niet op één lijn stellen met Popelier, maar Wolters en Bruning stellen zichzelf op dit plan en laten we dus de zaak verder laten rusten.’ Waarna hij onverhoeds uithaalde met: ‘Tegen dat je zelf N.S.B.-er wordt, wil je me zeker wel even waarschuwen!’

Het verweer van Stols was overigens vrij eenvoudig[29]: ‘Dat ik mij liever aan stukjes zou laten hakken dan het adres van wie ook aan de Sicherheitsdienst te geven, weet een ieder die de gelegenheid heeft gehad, mijn gedragingen tijdens de duitsche bezetting gade te slaan.’ En dat niet alleen. Stols had, naar eigen zeggen, Jacques van Hattum alleen maar tegen de nationaal-socialisten willen beschermen: ‘In den loop van 1942 kreeg ik bezoek van een agent van de Sicherheitspolizei, die bij mij kwam opeischen de nog in voorraad zijnde exem-

plaren van een verzenbundel van Jac. van Hattum, getiteld "Bilzenkruid" (waarin een gedicht over Hitler), en hij mij tevens sommeerde het adres van den auteur op te geven. Ik heb aan dezen agent verklaard dat ik geen exemplaren van bedoelden bundel meer bezat en dat het adres van Jac. van Hattum mij onbekend was. Mijn beide verklaringen, aan dezen agent gedaan, waren onjuist omdat er nog plano-voorraden van den bundel bij den binder lagen, en van Hattum's adres mij wel degelijk bekend was, daar ik in 1942 nog met hem had gecorrespondeerd. Door deze valsche verklaringen, aan de Sicherheitspolizei gedaan, heb ik zoowel Jac. van Hattum als zijn bundel gesauveerd.'

De Zuiveringscommissie accepteerde de verklaring van Stols, al vond men wel dat Stols weinig tactvol was opgetreden en meer zelfbeheersing had moeten tonen. Wij, op onze beurt, vinden dat aan Van Hattum met deze uitspraak weinig recht werd gedaan. Het ging er hem niet om of de bedreiging van Stols ten uitvoer werd gebracht, maar enkel om het feit dat het schrijven van de brief pure chantage was. Om Stols recht te doen, moeten we echter ook constateren dat hij in de bezettingsjaren verantwoordelijk was voor een groot aantal clandestiene uitgaven. En er is verder een herinnering van Simon Carmiggelt die in de oorlogsjaren bij de Haagse drukkerij *Ando* kwam voor het illegale *Parool* en daar Stols aantrof, bezig met het opmaken van het even illegale *De Vrije Kunstenaar*[30]: 'Ik wist niet dat hij met dat blad iets te maken had en hij had geen vermoeden van mijn relaties met *Het Parool*. Onze situatie leek dan ook op de ontmoeting van twee keurige beursheren, die elkaar pijnlijk genoeg aantreffen in hetzelfde bordeel.'

We gaan terug naar het jaar 1941 toen de affaire rond *Muiterij tegen het etmaal* begon. Het was hetzelfde jaar waarin de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden de Dr. Wijnaendts-Franckenprijs aan Vestdijks boek *Albert Verwey en de Idee* toekende. Overigens werd deze prijstoekenning niet door iedereen toegejuicht. Zelfs in Vestdijks eigen NRC waren er bedenkingen: 'Het feit, dat een boek met een prijs is bekroond, is nu eenmaal voor vele menschen aanleiding zulk een boek te koopen en wanneer men kennis zal willen maken met het werk van den essayist Vestdijk, zal men thans waarschijnlijk zijn boek over Verwey aanschaffen. Wij voorzien een kennismaking, die zoowel van het critische vermogen van Vestdijk als van de dichterlijke begaafdheid van Verwey een onjuisten en veel te ongunstigen indruk zal geven.'[31]

Niet alleen de NRC, ook enkele juryleden maakten een voorbehoud en uitten 'ernstige bezwaren tegen de inhoud van het voor bekroning voorgedragen boek', zoals het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* over het seizoen 1940-1941 meedeelde.[32] Vestdijk voelde zich door deze opmerkingen nogal gekwetst en hij verdacht Nico Donkersloot ervan een van de

juryleden te zijn die ‘ernstige bezwaren’ had tegen *Albert Verwey en de Idee*. In ieder geval viel hij in een brief aan Theun de Vries van 17 september 1941 heftig tegen Nico Donkersloot uit[33]: ‘Stuiveling, Donkersloot, Helman, en nog enkelen, staan t.o. mijn werk geheel in het teeken der *persoonlijke* rancune; het spijt mij dit te moeten vaststellen. Maar daarom vind ik hun oordeel *in het algemeen* nog niet waardeloos. Zij geven een caricaturaal overdreven visie op *werkelijk bestaande* fouten - (zooals natuurlijk *altijd* in dergelijke gevallen). Het zou dwaasheid zijn te beweren, dat A.V. en de I. (dee), of welk boek dan ook, geen tekortkomingen had, en de literatuurgeschiedenis levert, geloof ik, wel 't bewijs, dat *in eerste instantie* de rancune steeds noodig is om die fouten te ontdekken. Het is jammer, maar wat wil je? Had ik niets anders te doen, en kon ik er flink mee verdienen, dan zou ik een vernietigende critiek op dit boek schrijven, waarvan de heeren misschien nog wel iets zouden kunnen leeren... Inmiddels *zooveel* mogelijk negeeren!’

Opnieuw een tussenzin waarin Vestdijk het ‘flink [...] verdienen’ tamelijk hoog op zijn prioriteitenlijst zet.

Was er inderdaad sprake van een persoonlijke rancune bij de genoemde auteurs?

Garmt Stuiveling had uitgerekend het bekroonde *Albert Verwey en de Idee* in *Critisch Bulletin* slecht besproken. Hij besloot zijn recensie met[34]: ‘Het zou onrechtvaardig zijn bij mijn principieel verzet tegen bijna álle hoofdpunten van zijn studie, te verzwijgen dat vooral het derde hoofdstuk: “Maker van beelden” een groot aantal voortreffelijke opmerkingen bevat, die het des te méér doen betreuren, dat de schrijver zich geen enkele beperking heeft opgelegd in het noteren van de ontzaglijke hoeveelheid associaties, die hem invielen tijdens het lezen van Verwey's *Oorspronkelijke Dichtwerk*. De Goetheaanse spreuk van de Beschränkung, die Verwey zo goed kende, schijnt voor Vestdijk niet geschreven te zijn. Des te erger voor hem, voor Verwey, en voor ons.’

Donkersloot en Stuiveling zullen zich, in tegenstelling tot de ‘amateur’ Vestdijk, beschouwd hebben als experts op het gebied van de Tachtigers. Stuiveling was in 1934 gepromoveerd op *Versbouw en rhythme in den tijd van '80*. Uitgerekend Vestdijk had dit proefschrift in *Forum* flink aangepakt[35]: ‘Ik heb een vader gekend die een zoon had die statistieken maakte,’ begon Vestdijk zijn artikel.[36] ‘Altijd kreeg men van dien vader datzelfde antwoord: hij maakte statistieken. Verder niets, - en misschien was er verder ook niets over dien zoon te berichten, zelfs niet door een ijdelen vader, want veel later kwam me ter oore, dat hij achterlijk was, en niet zoo goed mee kon, en een waterhoofd had of zooiets. Maar in elk geval máakte hij ze, en dat was toch iéts, want hoeveel achterlijke zoons met een waterhoofd loopen er niet rond die nauwelijks weten wat een statistiek ís? Waaróver hij ze maakte, ik heb het nooit geweten. Wellicht over het aantal kee-

ren dat hij zijn neus snoot en wat er dan uit kwam. Maar wat doet dat ook eigenlijk ter zake? Hij *maakte* ze, - en dat was het voornaamste. Aan dit geval werd ik onweerstaanbaar herinnerd bij het doorbladeren van de dissertatie van Garmt Stuiveling...'

In een brief aan Theun de Vries van 23 september 1941 zou Vestdijk nogmaals van zijn afkeer van Stuiveling getuigen[37]: 'Stuiveling in het Gooi kán lastig zijn, inderdaad, - ik ken hem niet persoonlijk, maar het genus is niet zoo best. Dit zijn *nu* onze vrienden, maar God beware je voor de heeren in normale tijden.'

Donkersloot was evenals Garmt Stuiveling een expert, of in ieder geval beschouwde hij zichzelf als zodanig. Hij promoveerde in 1929 op een proefschrift dat als titel had *De episode van de vernieuwing onzer poëzie* (1880-1894). Overigens kwam Donkersloot er in de brief van 17 september nog het mildst af: 'Bovendien vind ik, dat D. (onkersloot) zich momenteel in andere opzichten zoo verdienstelijk maakt, dat ik hem alles vergeef. Als ik hem maar niet te vaak hoef [te] zien.'

Theun de Vries weet zich thans nog Vestdijks afkeer van Stuiveling, Donkersloot en Helman te herinneren, zoals hij mij schreef[38]: 'De afkeer van Vestdijk tegen Stuiveling, Donkersloot en Helman was er vooral een tegen wat hij halfgetalenteerd vond. Stuiveling was voor hem een alledaagse naarling en carrièrist, Donkersloot vond hij halfzacht en Helman - dat weet ik niet. Hij sloeg het werk niet hoog aan. Misschien ook had H. ergens een katholieke uitlating gedaan die V. niet zinde, maar ik weet 't niet.'

Sjoerd van Faassen merkt over Albert Helman in zijn notenapparaat bij de door hem bezorgde *Briefwisseling* tussen Vestdijk en De Vries op[39]: 'Een bespreking door Albert Helman (ps. van L. Lichtveld, 1903) van *Albert Verwey en de Idee* heb ik niet kunnen achterhalen.' Nu noemt Vestdijk die bespreking ook niet. Hij heeft het over rancune ten opzichte van 'mijn werk' en Van Faassen doet het nu met zijn opmerking voorkomen alsof hij de afkeer van Vestdijk voor Helman niet kan plaatsen. Dat is verwonderlijk, want er zijn recensies van de hand van Helman die Vestdijks boosheid zoal niet billijken, dan toch in elk geval begrijpelijk maken. Zoals zijn kritiek op *Sint Sebastiaan* in *Critisch Bulletin* van januari 1940. Vestdijk zal nogal geraakt zijn door een alinea als[40]: 'Bij de lezing van dit boek kan men zich nog minder dan in andere werken van Vestdijk - die natuurlijk steeds de moeite waard zijn, en als schrijfsel of als proza ver uitsteken boven de gangbare middelmaat - onttrekken aan de indruk, dat hij in dit soort werken eerst en vooral de geschiedenis schrijft van zijn eigen schrijftalent. Dat ook hij, tengevolge van allerlei onopgeloste innerlijke spanningen, met de grootst mogelijke virtuositeit en ijver gelijk een Anton Wachter bezig is vast te lopen, omdat zijn doel onbewust iets geheel anders is dan de artistieke bekom-

mernis, de lust tot “scheppen” en “herscheppen” van den geboren kunstenaar. Het verwijt van verstandelijkheid, van het dooreenbrengen van elementen die beter in het essay thuishoren met die welke uitsluitend van het romandomein zijn - een verwijt dat hij zo gaarne tot anderen richt, kan men [...] met nog meer recht op hemzelf toepassen. Zijn verstandelijkheid speelt hem telkens parten wanneer zijn verbeelding en inventie hem in de steek laten; en deze beide laatste vermogens zijn er in de laatste jaren niet groter op geworden bij hem.’

Het lijkt wel alsof Helman in *Critisch Bulletin* er een zeker behagen in schepte om Vestdijk de gordijnen in te jagen, want in april 1941 besprak hij *Rumeiland* en nu kwam hij tot zinnen als[41]: ‘De ernst van Vestdijks werk zal wel moeten gelden als een garantie voor de oprechtheid daarvan, al valt het weleens zwaar dit te geloven. Want veel, vooral in zijn beide laatste verhalende boeken, lijkt op vlotte en gemakkelijke mystificatie van een niet al te hoog aangeslagen lezerspubliek. Willen de mensen avonturen? Gééf ze avonturen. Willen ze griezelen, láát ze griezelen. Hebben ze behoefte aan exotiek, ze is uit voorraad leverbaar. Hebben ze, zonder de nodige deskundigheid natuurlijk, een mond vol van perversiteiten, licht een tipje van de sluier op en laat ze eraan ruiken; het kan geen kwaad zolang je er maar zelf bij bent en precies weet wanneer het “popje gezien en kastje dicht” is.’

Vestdijk had dus nogal wat redenen om een afkeer van Albert Helman te hebben en die afkeer verdween niet zo licht. In 1944 gebruikte Vestdijk Helman nog in een brief aan Van der Woude als een schrikaanjagend alternatief. Hij vroeg Van der Woude om een inleiding tot het *Verzameld Werk* van Louis Couperus.[42] Het moest een inleiding worden van ongeveer tweehonderd pagina's en Vestdijk schatte dat Van der Woude daar twee jaar de tijd voor zou hebben. Uit de brief blijkt dat Van der Woude de opdracht al eens had afgewezen, maar nu probeerde Vestdijk hem te prikkelen door te dreigen dat hij anders Albert Helman voor de inleiding zou vragen.

In de periode dat Vestdijk zijn prijs kreeg en hij werd geconfronteerd met de problemen rond *Muiterij tegen het etmaal*, werden de eerste tekenen merkbaar van een hetze vanuit nationaal-socialistische hoek, een hetze die in de daarop volgende maanden tot een hoogtepunt voerde. Als we het element angst bij Vestdijks handelen in de bezettingsjaren in onze beschouwing betrekken, dan mogen we ervan uitgaan dat de heftigheid van de nationaal-socialisten zijn vrees voor eventuele gevolgen zeker zal hebben aangewakkerd. Die heftigheid wortelde in de vooroorlogse jaren. De nationaal-socialisten zullen hem een aantal publikaties niet in dank hebben aangenomen, zoals zijn analyse van nazi-Duitsland in zijn lezing voor het *Kunstenaarscentrum voor geestelijke weerbaarheid* in 1937[43]: ‘Mede onder den invloed van zekere “vitalistische” theorieën

heeft men gemeend, dat een niet meer oorlogvoerend volk onherstelbaar verslappen zou; door den vrede degenereert een volk, zoo beweert het fascisme. Hiertegenover zou ik willen stellen, *dat een volk dat in ónzen tijd den oorlog aangrijpt als stimulans en regeneratiemiddel, inderdaad wel zéér gedegenereerd moet zijn*. Men vrage toch de oud-strijders naar de zegeningen van den oorlog! Wij leven nu eenmaal niet meer in den tijd der oude Grieken, toen deze fascistische roofdierstelling, die nú niets anders meer is dan een leuze om politiek ressentiment te verbloemen, een schijn van waarheid had, toen Heraklitus de uitspraak wagen kon, dat de krijg de vader aller dingen is. Wij leven in een tijd, die moreelen moed stelt boven lichamelijke, die geestelijke discipline hooger schat dan militaire dril, en opofferingsgezindheid slechts aanvaardt voor zoover zij ten goede komt aan de gemeenschap, níet wanneer zij dienstbaar wordt gemaakt aan *een zelfvernietiging die alle deelnemers in gelijke mate bedreigt, ook de z.g. overwinnaars*. Wij leven in een tijd, waarin de oorlog zinneloos is geworden, omdat alleen de Zaharoffs [bekende Griekse wapenhandelaar, die vooral de Engelsen in de Eerste Wereldoorlog van wapens voorzag, wat hem de adelstand opleverde, AV] er nog bij kunnen winnen of een of andere operettedictator, die zijn politiek bestaan er een paar jaar langer mee rekken kan [...].'

Maar voordat we ons richten op de hetze van nationaal-socialistische zijde, zullen we eerst bezien wat de nieuwe nationaal-socialistische overheid van Vestdijk vond.

Eindnoten:

1 Visser, *a.w.*, pp. 285-286.
2 H.J.A. Hofland, 'Sartre'. In: NRC *Handelsblad*, 10-2-1988.
3 *5 auteurs over hun uitgever*, Den Haag, 1962, pp. 108-109.
4 S. Vestdijk & Theun de Vries, *Briefwisseling*, p. 41.
5 *Idem*, p. 245.
6 *Idem*, p. 43.
7 Brief DVK, dd. 10-9-1941.
8 Brief A.A.M. Stols, dd. 13-9-1941.
9 Rapport gevoegd bij brief, dd. 20-9-1941.
10 Brief DVK, dd. 20-9-1941.
11 Brief Referat Schrifttum, dd. 12-12-1941.
12 *Briefwisseling*, p. 74.
13 *5 auteurs over hun uitgever*, pp. 111-112.
14 Loet Abell en Ria den Hartog, 'In gesprek met Mieke Vestdijk'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 32, juni/september 1981, p. 83.
15 Theun de Vries over Vestdijk in: *Vestdijkkroniek*, nr. 32, juni/september 1981, p. 26.
16 Zie noot 11.
17 *De Telegraaf*, 4 oktober 1939.
18 'Het ik in roman en kroniek'. In: *Muiterij tegen het etmaal*, dl. I, Den Haag, 1945, pp. 66-67.
19 *Het Vaderland*, 16 december 1939.
20 S. Vestdijk, *Gestalten tegenover mij*, p. 65.
21 Geraadpleegd omslag bij de derde druk.
22 *Briefwisseling*, p. 267.
23 Brief S. Vestdijk, dd. 6-1-1946, Lewin, *a.w.*, p. 184.
24 Brief S. Vestdijk, dd. 12-2-1949, Lewin, *a.w.*, p. 184.
25 Lewin, *a.w.*, p. 184.
26 Brief A.A.M. Stols, dd. 3-1-1942, Lewin, *a.w.*, pp. 184-185.
27 Brief Ed. Hoornik, dd. 23-1-1941.
28 Brief A.A.M. Stols, dd. 31-1-1941.
29 Lewin, *a.w.*, p. 185.
30 In: *Luizen in de pels*, Amsterdam, 1984, p. 33.

31 NRC, 8 juni 1941.
32 *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1940-1941, p. 96.
33 *Briefwisseling*, p. 53.
34 G. Stuiveling, 'Tweezijdig bezwaar'. In: *Critisch Bulletin*, september 1941, pp. 222-223.
35 S. Vestdijk, 'De mooie woordjes wier rhythme ik nareken'. In: *Forum*, 1934, pp. 728-733.
36 *Idem*, p. 728.
37 *Briefwisseling*, p. 55.
38 Brief Theun de Vries, dd. 6-7-1988.
39 *Briefwisseling*, p. 256.
40 Albert Helman, 'Onderbroken zelfschouw'. In: *Critisch Bulletin*, januari 1940, p. 6.
41 Albert Helman, 'Grafische werkelijkheid'. In: *Critisch Bulletin*, april 1941, p. 93.
42 Brief S. Vestdijk, dd. 6-3-1944.
43 *Kunstenaar en oorlogspsychologie*, Rotterdam, 1937, pp. 21-22.

3

We hebben in het vorige hoofdstuk gezien hoe Mirande een rapport opstelde voor het Referat Schrifttum naar aanleiding van *Muiterij tegen het etmaal*. ‘Vestdijk hat als Kritiker vielleicht noch grössere Qualitäten denn als Romanschreiber,’ schreef Mirande in dat rapport onder meer[1], ‘ist aber ein intellektualistischer, zynischer, analytischer Geist. Nach dem Tode Menno ter Braaks gibt es vielleicht niemand der ihm als Kritiker gleichkommt.’

Het mag geen wonder heten dat het Referat Schrifttum na deze aanbeveling Vestdijk met meer interesse, én met argusogen, bekeek. Er moest daarom een aanvullend rapport komen en het Referat Schrifttum benaderde daar Van Ham voor, die op zijn beurt opnieuw Mirande inschakelde.

Wie was Mirande? Hij was een leraar Nederlands die we in deel I al zijn tegengekomen als trouw assistent van Jan van Ham als de bestuurder van het Letterengilde. Hij was ook Lector bij de Afdeeling Boekwezen van het DVK. Als ambtenaar was hij de man die *De Tijdstroom* in Lochem duidelijk wees op de eisen die nationaal-socialisten aan uitgeverijen stelden. *De Tijdstroom* wilde een serie monografieën laten verschijnen over Kinker, Spinoza, Geulincx, Schröder en Bolland. De uitgeverij meldde dat plichtsgetrouw aan het DVK.[2] Mirande schreef namens het DVK terug, dat het Departement de serie monografieën wel zag zitten, maar ‘het lijkt mij niet gewenscht in Uw serie een boek over Spinoza te doen verschijnen. Er is een uitgebreide Spinozaliteratuur en U zou met den Jood Spinoza Uw gansche serie kunnen benadeelen.’[3] *De Tijdstroom* begreep de hint en liet Spinoza op eerste afroep vallen.

Mirande was, of in dit geval heel wat fanatieker dan het Referat Schrifttum. Bij *Van Loghum Slaterus* verscheen in 1941 een dichtbundel van Anthonie Donker, *Orcus en Orpheus*, waarin het gedicht ‘Zaterdagochtend in een nieuwe stadswijk’ voorkwam dat begon met de regels:

> De joden zingen in de synagoge,
> Met tromgeroffel naderen soldaten,
> Dat klinkt zoo dringend door de nieuwe straten,
> Zoo vreemd dooreen roept het om mededoogen.

‘Het komt mij voor dat een dergelijk gedicht geweerd dient te worden uit een bundel, welke in het jaar 1941 is verschenen,’ was de reactie van Mirande op dit gedicht.[4]

Mirande zou over Simon Vestdijk in het tweede rapport dat hij maakte (en waarvan alleen de oorspronkelijke Nederlandse tekst bewaard is gebleven) heel wat positiever zijn. Hij begon met een tamelijk ambivalente stellingname[5]: 'Vestdijk als dokter-schrijver, heeft zich gaarne verdiept in het zieleleven van den mensch, meestal in dat van den eenigszins ongewone mensch: Vestdijk is vooral psychiater. Met name het sadisme treft men in veel van zijn werken aan, niet omdat hij er voor voelt, doch meer om het te bestrijden.' Daarna kwamen enkele afzonderlijke publicaties aan de orde. Eerst *Lier en Lancet*; 'In het geheel genomen, bevat deze bundel prachtige, scherpzinnige gedeelten, doch ook twee opstellen, welke in geen geval toelaatbaar zijn, het eene, dat over den jood Kafka, omdat een gevaar geschapen wordt voor het Germaansche scheppingswezen, het ander, omdat het een beleediging inhoudt aan het adres van Duitschland.'

Mirande doelde met dit laatste op het essay 'Aan de bronnen der mythologie' dat Vestdijk schreef naar aanleiding van *Atlantische balladen* van Hendrik de Vries. In dit essay komen twee passages voor waaraan Mirande zich kan hebben gestoord, al zou hij in zijn rapport niet expliciet zijn. In de eerste passage is Vestdijk nogal negatief over het Germaanse godendom en met wat goede wil kan dat als een belediging van het Derde Rijk worden gezien. Hij schreef[6]: 'In hun kosmische heroïek van een nevelrijk, dat zich te weer heeft te stellen tegen een vijandige natuur die het eens verzwelgen zal, doen de *Atlantische balladen* minder antiek-mediterraan aan dan wel Germaansch; ditzelfde laat zich trouwens van De Vries' geheele poëzie zeggen. Het opduiken van ietwat logge ideeënantithesen, van de figuur van Loke, - waarvan een aequivalent in de Griekse mythologie vrijwel ontbreekt; Prometheus is geen "ewiger Widersacher", doch vertegenwoordigt een incident, - is evenzeer een uiting van grübelnde barbarie als het naspoken van een gestorven koning (XX) of de fatale invloed van de dochter van een tooverheks-voedstermoeder.'

Maar dit zou nog door de beugel kunnen. Het Derde Rijk wordt echter heel rechtstreeks genoemd in de aanvang van Vestdijks essay. Vestdijks analyse van het nationaal-socialisme is zo treffend, dat déze passage wellicht Mirande ertoe bracht te concluderen dat Vestdijk als criticus misschien nog wel belangrijker was dan als romanschrijver. Vestdijk schreef[7]: 'Dat tegenwoordig, krachtens een niet te miskennen en als zoodanig stellig te waardeeren drang naar reïntegratie, de Mythe weer aan de poorten klopt, doch (zie het Derde Rijk) aldaar slechts de allures weet aan te nemen van een bedelaar met minne bedoelingen, moet juist toegeschreven worden aan de aanwezigheid van wetenschapsmenschen en theologen onder haar promotors, bij ontstentenis van echte dichters. Alleen de dichter kan ongestraft "terug" naar het nevelvlekstadium der mythologiseering, daar waar de wetenschap in haar dienst aan de mythe de reeds ont-

dekte sterren verzwijgen moet (d.i. "liegen", in gewone taal) en de theologie haar waardevol monotheïstische optiek - hiërarchie onder éen zon - moet opgeven voor een ongeregelde kometenheroïek in al te menschelijke gedaante. Anders gezegd: slechts voor den dichter (den dichter "pur") is de mythologie als actueele geesteswerkzwaamheid geen overwonnen ontwikkelingsphase, geen bijgeloof of vervalsching, - waaruit zich, terloops gezegd, de wel aardige paradox laat ontwikkelen, dat eerst de "zuivere" recht heeft op "onzuiverheid"... Juist in onzen tijd van schijnmythologie behoort de belangstelling groot te zijn voor poëzie die zich weer aan de oerbron laaft.'

Eigenlijk diende volgens Mirande alleen *Else Böhler* verboden te worden, om redenen die we nu al kennen. Maar zijn opmerking was in feite overbodig, omdat het boek, zoals hij zelf al vaststelde, 'reeds aan den omloop onttrokken [is]'. En wat *Meneer Visser's hellevaart* betreft, dat boek zou pas later verboden worden, maar Mirande adviseerde op dit moment het boek alleen 'uit de leesbibliotheken te verwijderen'.

Het rapport wordt echt interessant waar Mirande refereert aan een gesprek dat met Vestdijk is gevoerd. Op de identiteit van Vestdijks gesprekspartner ga ik dadelijk in. Dat gesprek moet voor Mirande, die eerder vaststelde dat Vestdijk voor de oorlog anti-nationaal-socialistisch was, nogal onthullend zijn geweest: 'Er zijn echter teekenen, die erop wijzen, dat Vestdijk het nationaal-socialisme beter begint in te zien, zelfs zou hij, zooals uit een gesprek gebleken is, aan de nieuwe orde willen medewerken. Dit moet niet beschouwd worden als opportunisme, doch als een langzaam ontkiemen van beter begrijpen.' En verderop: 'Vooral nu blijkt, dat Vestdijk het nationaal-socialisme leert begrijpen, dat hij wil werken in den geest van den nieuwen tijd, kan hij voor de Nederlandsche letterkunde, ook volgens nationaal-socialistische opvattingen, van groot belang zijn, waarbij vooral gedacht wordt aan zijn boeken op geschiedkundig gebied.'

In welk gesprek heeft Vestdijk zich, zoals Mirande in zijn rapport meldt, zo toeschietelijk getoond ten opzichte van de Nieuwe Orde en verklaarde hij zich bereid te willen werken 'in den geest van den nieuwen tijd'?

Volgens een mededeling van de man die in de oorlog bestuurder van het Letterengilde was en die we in deel I hebben leren kennen onder de schuilnaam Mien Proost, Hans Klomp, was het Henk Godthelp die het gesprek met Vestdijk voerde.[8] Henk Godthelp was een goede relatie van Mirande en daarnaast een vriend van Vestdijk. Vestdijk moet zich na het gesprek dat hij met Godthelp heeft gehad, een stuk zekerder hebben gevoeld over zijn toekomst en we mogen aannemen dat het om hetzelfde gesprek ging waar Mirande aan refereerde. In ieder geval schreef Vestdijk aan Johan van der Woude[9] dat hij begrepen had dat de ambtenaren van het Departement minder op hem gebeten waren dan hij had

verwacht. Bovendien, zo verzuchtte Vestdijk, zou aan alle misère, al zou het misschien nog tien jaar duren, een einde komen. Natuurlijk moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat Godthelp zowel naar Vestdijk als naar Mirande toe maar wat heeft gezegd, alleen maar om de lieve vrede te bewaren. Aan Vestdijk vertelde hij dat zijn vriend Mirande wat genuanceerder over hem dacht (wat geen wonder is als hij zulke positieve informatie over de auteur kreeg) en tegen Mirande had hij eerder gezegd dat Vestdijk wat aardiger over het nationaal-socialisme was gaan denken, waardoor Mirande wat genuanceerder over Vestdijk ging denken, enzovoort. Alles bijeen reden genoeg om deze intrigerende postillon d'amour wat nader te leren kennen.

Met Mirande had Godthelp al jaren veel contacten. Beiden waren leraar Nederlands, beiden waren Lector bij het DVK en beiden schreven ook voor het nationaal-socialistische *Het Nationale Dagblad*, op een gegeven ogenblik zelfs vrij snel achter elkaar over hetzelfde onderwerp: Jan Eekhout.

Godthelp ging in op de schrijver Eekhout als kameleon[10]: 'Nu eens dacht "men" dat Eekhout katholiek zou worden, dan weer calvinist. Men kon eigenlijk (gelukkig!) nooit goed vat op hem krijgen. Gelukkig maar, zei ik: ja, want nu is hij van ons allemaal, kan geen enkele groep in ons zoo graag groepjes makende en grensjestrekkende volk hem zijn etiketje opplakken! Eekhout is van óns volk, van onzen bodem, van onze taal. Ook van onze taal. Hij verrijkt die scheppend grootelijks.'

Enkele maanden later werd Eekhout ervan beschuldigd plagiaat te hebben gepleegd. De beschuldigende vinger werd naar hem uitgestoken door 's-Gravesande. Mirande nam het voor Eekhout op en hij ontwikkelde een opvallende verdedigingstechniek. Het bleek dat de normen bij de nationaal-socialisten ook ten aanzien van het plegen van plagiaat heel wat ruimer lagen dan bij niet-nationaal-socialisten, want, aldus Mirande[11]: 'Volksche kunst kan zich niet storen aan oorspronkelijkheidseischen, daarvoor heeft ze te veel haast. Ze wil voor en door het volk wezen in de kortst denkbaren tijd. Daarom zullen er veel oude motieven, heele bekende zinnen zelfs, verwerkt worden in kunstwerken van onze bewogen dagen. Hoofdzaak zij, dat er desondanks een boek, een drama ontstaat, hetwelk het volk opstuwt tot zuiverder en belangrijker leven.'

We weten niet wat Vestdijk in deze periode van Eekhout vond. We kennen alleen zijn mening over de Eekhout van voor de oorlog, maar toen had deze zich nog niet in het openbaar tot het nationaal-socialisme bekeerd. Vestdijk heeft zich voor de oorlog niet afwijzend betoond ten opzichte van de door Mirande en Godthelp zo hoog geschatte schrijver. In 1935 zou hij tegenover 's-Gravesande Eekhout als een talentvolle jongere typeren[12], al noemde hij maar drie 'talentvolle' jongeren: Eekhout, De Bourbon en Noordstar, wat dus meer zegt over het inzicht van Vestdijk in het talent van de komende generatie dan over Eekhout,

De Bourbon en Noordstar. Overigens is het curieus op te merken dat Vestdijk in het interview lovend sprak over Albert Helman, nog niet wetend dat Helman hem later zou bekritiseren en hij daarna het talent van Helman heel wat minder hoog schatte.[13]

In december 1940, zeven jaar nadat Vestdijk Eekhout 'talentvol' had genoemd, zou Vestdijk Eekhout in *Groot Nederland* recenseren. Eekhout had net *Kalevala* geschreven. Dat hij nationaal-socialist was, was genoegzaam bekend. Het was een opvallende recensie die Vestdijk schreef[14]: 'In woordkeus en zinsbouw signaleert men, nog meer dan in de Gilgamesch-vertaling, bepaalde archaïsmen en dialectische wendingen, ook wel germanismen ("ontklimperen"), die een precieuzen of gewrongen indruk zouden kunnen maken, ware het niet, dat deze "dichterlijke taal" kennelijk uit innerlijke noodzaak ontsproot. Het is een middel om een *volksche* [cursivering van mij, AV] geest op te roepen, een middel als geen ander, en men kan niet anders dan erkennen, dat Eekhout dit middel met technisch meesterschap hanteert.'

De recensie werd geschreven toen Nederland al een halfjaar bezet was en dan is het gebruik van het begrip 'volksch' op z'n zachtst gezegd toch wel heel opmerkelijk te noemen. Waarom merkwaardig? Omdat we ervan mogen uitgaan dat het woord 'volksch' in die periode een te beladen begrip was om zo onbekommerd te gebruiken. Dr. M.C. van den Toorn publiceerde jaren her een handig essay om het gebruik van het begrip 'volksch' wat beter te plaatsen: *Dietsch en volksch. Een verkenning van het taalgebruik der nationaal-socialisten in Nederland*. 'Het meest opvallende was echter het woord *volksch*,' aldus Van den Toorn[15], 'dat met recht een typisch NSB-woord mag heten. De betekenis die de lexicografen eraan geven, is "aan het volk eigen"; in de betekenis "nationaal" wordt het afgekeurd als onnederlands. Daarbij wordt dan gewezen op de nationaal-socialistische smetten die aan dit woord kleven.' Van den Toorn toont aan dat het begrip ook wordt gebruikt in supra-nationale zin, maar hij komt wel tot de conclusie[16]: 'Het heeft er veel van weg dat het gebruik van *volksch* een incrowd-kenmerk is: wie het gebruikt, was evident een nationaal-socialist, of het begrijpelijk was, deed er minder toe.'

Het voert natuurlijk te ver om deze typering van de gebruikers van het woord 'volksch' toe te passen op Vestdijk, maar wel mogen we concluderen dat Vestdijk met zijn positieve benadering van de nationaal-socialistische Jan Eekhout, gekoppeld aan het woord 'volksch', de nieuwe machthebbers een eind tegemoetkwam. We zullen in een volgend hoofdstuk nog zien dat Vestdijk als recensent ook in andere organen dan *Groot Nederland* zeer ruime normen hanteerde.

'Volksch' was hoe dan ook een begrip dat Godthelp en Mirande veelvuldig gebruikten in hun gezamenlijke, in 1940 verschenen, *Het Dietse lied in de Middeleeuwen*, nadat ze enkele jaren eerder al gezamenlijk het schoolboek *Het nieu-*

we Nederlandsche proza in novellen op de markt hadden gebracht. De bedoeling van de samenstellers van *Het Dietse lied in de Middeleeuwen* was heel duidelijk[17]: '[...] om ons volk geestelijk krachtig en gelukkig te maken, om een tegenwicht te scheppen tegen de egalizerende en vervlakkende tendenzen van onze hedendaagse vertechnizeerde kultuur. Zolang van systematische volksopvoeding in nationaal-historische zin nog geen sprake is, is 't toch zaak om te doen wat er onder de gegeven omstandigheden gedaan kan worden. En gelukkig zijn er velen die hun beste krachten geven om in die richting voor ons volk werkzaam te zijn.'

Aan het einde van de oorlog zou Godthelp nog, los van Mirande, een schoolboek uitgeven, *Actief lezen*, een uitgave van *Van Goor*.

Godthelp kende het gezin Vestdijk al lang. Zijn vader had in Harlingen op dezelfde school les gegeven als de vader van Vestdijk. Het zal een herinnering aan deze periode zijn geweest die Vestdijk ertoe bracht om een gedicht, 'De deserteur', aan Henk Godthelp op te dragen[18]:

Met de haven in zicht is hij vergaan:
Twee maanden scheidden hem van 't eindexamen;
De loodsen vergaderden beangst, kwamen
Tezaam voor één weerbarstige bazaan!

Overigens was deze deserteur niet Henk Godthelp zelf. Het gedicht was geschreven rond de lotgevallen van een klasgenoot van Vestdijk, Jan Prins.

Henk Godthelp, die leefde van 1898 tot 1968, was een van de leraren van Hans van Straten, toen deze in de bezettingsjaren aan de School voor Taal- en Letterkunde Nederlands van Henk Godthelp kreeg. Hij moet zijn nationaal-socialistische ideeën goed voor zijn leerlingen verborgen hebben gehouden, gezien de herinnering die Hans van Straten aan hem had[19]: 'Hij deed alles om bij zijn leerlingen het vuur voor de letteren aan te blazen, of het nu ging om de poëzie van jonker Jan van der Noot of om een van de zeer weinige literaire werken die in dat seizoen in de boekhandel [het cursusjaar 1943-1944, AV] zijn verschenen, *Achter groene horren* van J. van Oudshoorn (wat dit boek betreft was zij geestdrift aan mij verspild, ik heb het nooit gelezen). Toen ik na een afwezigheid van bijna twee jaar als gevolg van oorlog en ziekte weer contact opnam met de school, vernam ik dat Godthelp in de oorlog Duitsgezind was en derhalve was ontslagen. In de leraarskamer had hij eens opgemerkt "dat de Duitsers de oorlog nu maar moesten winnen", of woorden van gelijke strekking. Dat veraasde mij hogelijk, want als ik iemand had aangezien voor een Nederlander-van-de-goede-kant, dan H. Godthelp. In tijden van oorlog en bezetting, van revolutie en omwenteling komen altijd figuren voor die met het linkerbeen in het

ene en met het rechter in het andere kamp staan. Zulke figuren kunnen uitstekende diensten bewijzen, doordat zij een zekere mate van communicatie verzorgen tussen partijen die niet rechtstreeks met elkaar communiceren. Het noodlot van deze figuren is dat zij, zodra rustiger tijden aanbreken, hun functie verliezen en opzij worden geschoven. Dit is ook met Godthelp gebeurd.'

Zoals gezegd: de geruststellende berichten van Godthelp naar Vestdijk toe over de veranderde houding van het DVK (een verandering waarvan Vestdijk dus in december 1941 aan Van der Woude melding maakte) moeten de angst van Vestdijk hebben verminderd.

Want die angst had hij. Daaruit moeten we zijn reactie verklaren op een stuk dat D.A.M. Binnendijk had geschreven in het septembernummer 1941 van *Groot Nederland*. Daarin schreef Binnendijk[20]: 'In tegenstelling tot de volgorde, die voor deze Amsterdammers in acht wordt genomen, acht ik hen naar hun poëtisch belang het zuiverst aldus gerangschikt: Den Brabander, Hoornik, Van Hattum en, als wij ons nu eindelijk eens geheel van deze quasi-schoolsche systematiek mogen bevrijden, stel ik Eric van der Steen (die overigens aan bundellange momenten van inzinking kan lijden) zonder aarzeling voorop. Wellicht berust Vestdijks voorkeur voor Van Hattum op zijn bijzonder ontwikkelden zin voor spitsvondige satire en perverse verbeelding: mijn voorkeur voor een magisch en cantatief geworden realiteitservaring drijft mij juist een tegengestelde waardeeringsrichting uit.'

Vestdijk schrok. Hij wilde in dit tijdsgewricht beslist niet op deze wijze in de publiciteit komen. Hij zat dan wel in de redactie van *Groot Nederland*, maar nu wreekte zich het feit dat hij, zoals we nog zullen zien, weinig greep meer had op de inhoud van het blad. Hij schreef Binnendijk een brief, waarin hij verzocht zijn naam voortaan buiten de kolommen van *Groot Nederland* te houden omdat zeker de stelling dat hij een bijzonder ontwikkelde zin voor perverse verbeelding zou hebben koren op de molen van de nationaal-socialistische critici zou zijn, die hem toch al in toenemende mate op zijn huid zaten.[21] Binnendijk antwoordde hem onmiddellijk en hij gaf in zijn brief toe dat hij met het schrijven van deze zinnen de consequenties voor Vestdijk niet had ingezien[22]: 'Inderdaad. Paccavi. Het is werkelijk alleen uit naïviteit gebeurd,' schreef hij boetvaardig aan Vestdijk. Het hield overigens niet in dat Binnendijk de woorden zelf terugtrok, alleen erkende hij dat ze konden worden misverstaan. Hij wilde wel, zoals hij zich later herinnerde, Vestdijk beloven diens naam niet meer te noemen, 'aangezien ik er begrip voor had, dat zijn angst hem dat verzoek had ingegeven. Mij dunkt, dat deze belofte mijnerzijds in redelijkheid onmogelijk iets anders kon betekenen dan dat ik een collega, met wie ik sinds jaren op de vriendschappelijkste wijze omging, terwille wenschte te zijn, ook al had hij de passus, die door hem was geïncrimineerd verkeerd gelezen. Ik heb hem in mijn antwoord daarop nadrukkelijk opmerkzaam gemaakt'.[23]

De dag daarop schreef Vestdijk een vriendelijke brief aan Binnendijk, waarin hij de excuses accepteerde.[24]

Binnendijk zou later zijn versie geven van de onder zijn beheer berustende brief[25]: ‘Eén dag later, op 7 september 1941, ontving ik als antwoord een brief, waarin hij zich enigszins verontschuldigde voor zijn kleinzerigheid en die, in hartelijke toon gesteld, waardering uitsprak voor mijn werk en het voorstel behelsde, na de oorlog onze gezamenlijke briefwisseling in essays te beginnen. Over zijn angst voor de nationaal-socialistische pers, die het motief voor zijn verzoek was geweest, schreef hij aan het begin van zijn antwoordbrief niet meer dan éen korte alinea. En verder, dat hij indertijd op een brief van Jac. van Hattum over een publicatie van Vestdijk, die Van Hattum persoonlijk had gegriefd, en, net als jij nu, volkomen argeloos en te goeder trouw had gehandeld.’

Wie dit leest zal denken: nu is de zaak voorbij en afgehandeld. Maar niet voor Vestdijk. Hij gaf Binnendijk dan wel de indruk dat hij wat al te fel had gereageerd en dat de zaak uit de wereld was, in werkelijkheid morde hij tegen Johan van der Woude na. Uit zijn brief bleek ook dat hij de excuses van Binnendijk dan wel had aanvaard, maar dat de affaire hem nog steeds hoog zat en dat hij er ook meer achter zocht.[26] Hij meldde aan Van der Woude dat hij Binnendijk een brief op poten had gestuurd en dat deze daarop onmiddellijk zijn excuses had aangeboden. Dat is oud nieuws voor ons, maar Vestdijk koppelde er een beschouwing aan vast die wel nieuw was. De hele geschiedenis beschouwde hij als een symptoom van de ontwikkeling van de laatste tijd. Het had hem, naar zijn zeggen, persoonlijk weinig beroerd, maar hij vond het toch merkwaardig dat een man als Binnendijk een terminologie gebruikte die hij in Vestdijks visie twee jaar eerder nooit gebruikt zou hebben. De brief eindigde op berustende toon toen hij stelde dat hij niemand iets kwalijk nam, omdat iedereen zijn eigen problemen op zijn eigen manier moest oplossen en dat hij het probleem zelf wel interessant vond.

Was het overigens waar, zoals Vestdijk schreef, dat Binnendijk voordien bepaalde terminologie nooit gebruikte? Dat is nog maar de vraag. In *aNti-schUnd* kwam hij jaren eerder tot een onverholen antisemitische opmerking die in de bezettingsjaren niet zou hebben misstaan. Hij viel Mourik van Meersen aan met de opmerking[27]: ‘Afgezien van de hierboven omschreven, gedeeltelijken inhoud van Van Meersen's artikelen, is de toon ervan misschien bij bepaalde, meer oostersche, rassen zeer gewild...’

In hetzelfde *aNti-schUnd* was overigens een andere tegenstander van Vestdijk, Albert Helman, ook niet vies van een zeker antisemitisme, getuige de inleiding van zijn artikel[28]: ‘Breng ze u eens even voor de geest, Sem, Cham en Japhet: Querido, Saalborn en Schäfer, de groote beoordeelaars van literatuur, tooneel en muziek. Wie ze kent, is langs optischen weg reeds geheel ingelicht...’

Vestdijks opmerkingen over Binnendijks terminologie kunnen mutatis mutandis natuurlijk ook op hem zelf toegepast worden. Zijn gebruik van het begrip ‘volksch’, enkele maanden ná het begin van de bezetting door de Duitse troepen, loog er immers ook niet om. Maar wellicht is dat de reden dat Vestdijk het probleem, waar Binnendijk in zijn visie mee zat, interessant vond: het was namelijk ook zíjn probleem.

Johan van der Woude voelde met Vestdijk mee. Hij antwoordde hem per kerende post[29]: ‘De Binnendijk-geschiedenis is, zonder twijfel, een symptoom, en staat niet alleen,’ was hij het met zijn vriend eens. Ook Van der Woude had zo zijn grieven: ‘Vandaag kreeg ik een bespreking, of wat je maar zoo noemt, van Halbo C. Kool in Cr. Bulletin in handen over Derk Waterman, - waaruit zonneklaar blijkt dat hij Otto Weininger niet kent, - hetgeen overigens nog geen doodzonde hoeft te zijn, - maar dat tevens zulk een voorbeeld is van een “infiltratie” uit het Oosten. De man schrijft notabene: “Maar wanneer men dan tot de ontdekking komt, dat deze (mijn) figuren, hoe realistisch zij soms ook worden uitgebeeld, toch altijd weer symbolen zijn voor gemeenschappen, - een geslacht, - een volk, - etc...” of: “...misschien omdat zijn verhaal, zulks in tegenstelling tot zijn gedachtegang, te zeer, te opzettelijk (!) uitgaat van het individu? Nog altijd verwacht ik dat hij op een goeden dag onbekommerd zal uitgaan van een gemeenschap en dan een boek (!) schrijven, waarvan de held voor mijn part een gedrocht (een Kool-gedrocht?) mag zijn, maar in elk geval een organisch en strijdbaar geheel met zijn achtergrond zal vormen” (!!!).’ Van der Woude citeerde Halbo Kool bijna letterlijk (alleen in de werkelijke tekst staat ‘te opzettelijk’ tussen aanhalingstekens en met een vraagteken.[30] Overigens lijkt zijn gram behoorlijk overtrokken. Wellicht schreef hij het om Vestdijk te plezieren en hem de indruk te geven dat hij niet alleen stond in zijn zorgen. Hij kwam dan ook zowel ten aanzien van Kool als Binnendijk tot de conclusie: ‘Wel, wel! Ik merk, dat het ressentiment der precies even tweederangsfiguren als B. en K., zich op een semi-fatsoenlijke wijze uit in zulke korte hoofdknikjes naar de terminologie, - en zonder twijfel heeft K. te lang gewacht met ontslag nemen van het volk. Hij is er volksch van geworden. Het lust mij trouwens nog minder dan jou om in deze pap halffatsoen te roeren. Het is, geloof ik, niet eens “gebrek aan houvast”, evenmin karakterloos, maar een beheerscht gezwaai met de armen, - beheerscht, dankzij de suggestie dat zij op drijfzand staan; - of misschien dat ook álles drijft, behalve hun privé-plekje. Het ergert mij niet; een tweede schiftingsproces: de gaatjes zijn ditmaal wat kleiner, en het ressentiment vertoont zich in den vorm van door de gaatjes kringelende straaltjes grijze rook.’

Van der Woude had zich in zijn kritiek op Halbo C. Kool overigens beter kunnen matigen, want op Kool viel niets aan te merken; hij heeft geen enkele neiging tot collaboratie vertoond. Vanaf het begin treffen we hem aan bij be-

sprekingen die hebben geleid tot het kunstenaarsprotest dat ontstond bij de instelling van de Kultuurkamer, en vlak daarna was hij betrokken bij de oprichting van de *Centrale Kunstenaars Commissie*, een illegale organisatie waarin ook Henriëtte van Eyk en Han Hoekstra actief waren en die zich bezighield met de financiële ondersteuning van kunstenaars die in de illegaliteit werkzaam waren of die moesten onderduiken. Bij Hans Mulder lezen we meer over de activiteiten van deze CKC, onder andere over de wijze waarop schrijvers die zich niet wensten aan te sluiten bij de Kultuurkamer in hun onderhoud voorzagen.[31] 'Henriëtte van Eyk catalogiseerde een nogal pornografisch getinte bibliotheek (en leefde een tijdje van de opbrengst van haar moeders bontmantel!). Sommigen gingen in de handel. Henriëtte van Eyk: "Maurits Dekker zette een fabriekje op poten en ging daarnaast in de waarzeggerij. Ik heb hem tot mijn spijt nooit in actie gezien, maar het moet een indrukwekkend schouwspel zijn geweest: een halfdonkere kamer, wierook, Maurits met een tulband op z'n hoofd en een bruinpluchen tafelkleed om zijn schouders."'

Een jaar na het conflict tussen Vestdijk en Binnendijk verscheen van de laatste *Gewikt, gewogen*. In deze bundel stond ook het omstreden artikel uit *Groot Nederland* afgedrukt, maar in *Gewikt, gewogen* was het woord 'perverse' vervangen door 'ingewikkelde'.[32] De jaren gingen voorbij, tot in 1968 voor de eerste maal de briefwisseling tussen Theun de Vries en Simon Vestdijk werd gepubliceerd; toen kon Binnendijk tot zijn stomme verbazing lezen wat Vestdijk op 20 november 1941 aan Theun de Vries had geschreven[33]: 'Ik heb dezen gek [Binnendijk dus, AV] onmiddellijk geschreven, of hij voortaan zijn smoel over mij kan houden, in lovenden of lakenden zin, en hij heeft "beloofd", dat hij dat zou doen! Frissche jongens. Ik heb Binnendijk volkomen door, maar kan niets "bewijzen" natuurlijk, - en dan nog.'

Binnendijk was werkelijk onthutst[34]: 'Het bijzonder grievende en onthutsende voor mij is, dat ik van 1941 tot 1968 in de waan heb verkeerd, dat er tussen Vestdijk en mij een ongeschonden vriendschappelijkheid had bestaan, waarvan onze omgang en onze briefwisseling in die lange periode getuigen.'

We moeten overigens constateren dat Vestdijk niet alleen Binnendijk op deze manier heeft behandeld. In deze periode verloochende hij zijn vrienden wel heel gemakkelijk. In de brief aan Theun de Vries waarin hij zijn gal spuugde over Binnendijk kwam ook de negatieve kritiek van Johan van der Woude in *Groot Nederland* over *Vox humana* van Theun de Vries ter sprake. De Vries had zich boos gemaakt over deze recensie. Hoe negatief de recensie was, mag blijken uit de volgende stelling van Van der Woude[35]: 'Vestdijk is daarentegen de verklaarde vijand van wat De Vries onder belangrijke cultuur verstaat, en zijn werk is er, om te bewijzen, dat hij hiertegen welbewust te velde trekt. Ook de poging, Vestdijk na een reeks "burgerlijke" loftuitingen zonder veel zin, te classe-

ren als de “klinische-onderzoeker-die-over-methode-beschikt”, doch “het gezonde bloed niet meer van het zieke weet te onderscheiden” is niet alleen eenzijdig, maar tevens onbehoorlijk kortzichtig; daarmee schaart De Vries zich onder hen, die niet de moeite hebben genomen Vestdijk's werk inderdaad te lézen, om dan tenminste te erkennen, dat er verschil bestaat tussen psychologie en psychiatrie.’

Dat Theun de Vries nijdig was en zijn boosheid spuide bij Vestdijk kwam niet alleen omdat hij Vestdijk als een vriend beschouwde, maar ook omdat hij in de NRC had gelezen dat Vestdijk wel bewondering had voor *Vox humana*, al had hij zijn bezwaren tegen het historisch materialisme als uitgangspunt voor poëziekritische beschouwingen[36]: ‘Dit ligt niet aan De Vries’ poëziegevoeligheid, die aanzienlijk is; het ligt aan een overschatten van de sociale taak der dichtkunst in haar lyrische, d.i. meest eenzelvige gedaante. Soortgelijke opmerkingen zouden te maken zijn naar aanleiding van het in velerlei opzicht overigens zoo geslaagde opstel over schrijver dezes. Maar dergelijke bezwaren doen niets af aan het belang van den bundel, dien men begroet als een aanwinst, en inderdaad ook als een verruiming van onze essayliteratuur.

Om verwarring te voorkomen in de gecompliceerd liggende verhoudingen: Van der Woude was dus geërgerd door het essay van Theun de Vries en De Vries op zijn beurt was boos op de reactie van Van der Woude in *Groot Nederland*.

En Vestdijk? Die probeerde kool en geit te sparen. Op 20 november 1941 schreef hij Theun de Vries[37]: ‘Ik kan me voorstellen, dat het stuk van Van der Woude geen prettige lectuur voor je vormde. Het is inderdaad geen “critiek”, maar meer een aaneenschakeling van boutades. Ik had het stuk niet gelezen voordat het erin kwam, maar hoewel ik het er niet mee eens ben, zou ik het zeker niet hebben tegengehouden, hoe onaangenaam het in het algemeen voor mij is, wanneer de kroniekschrijvers van Groot Nederland mij noemen, of verdedigen, of zachtjes becritiseeren [...] Maar Van der Woude meent het niet zoo kwaad. Uit een brief die hij mij over deze kwestie schreef, blijkt, dat hij hoogst verontwaardigd was over je essay over mij, en er wellicht dus meer achter heeft gezocht dan erin staat. Dit verklaart dan wel den eenigszins eigenaardigen vorm van zijn critiek, die niets anders is dan een aanval, of, van zijn standpunt uit, tegenaanval. Ik zal hem nu maar eens onder het oog trachten te brengen, - maar uiteraard is deze zaak vrij delicaat, - dat er waarlijk wel andere “tegenstanders” zijn, waartegen hij mij... *zou kunnen* verdedigen, wanneer dit in dezen tijd tot de mogelijkheden behoorde. Door termen als “bedorven bloed” is hij blijkbaar op een dwaalspoor gebracht; en afgezien nog van dit “misverstand” zou het mij, zooals ik al zei, inderdaad aangenamer zijn, wanneer men deze zaken, mij betreffend, voorloopig maar onaangeroerd liet.’

Theun de Vries moet werkelijk gedacht hebben dat Vestdijk geheel aan zijn

kant stond, zowel de recensie van Vestdijk in de NRC als deze brief gaven daartoe alle aanleiding. Hij moet ook hebben verwacht dat hij Van der Woude zou kapittelen. Maar wat schreef Vestdijk in werkelijkheid aan Van der Woude, en nog wel op dezelfde dag dat hij de brief aan Theun de Vries had geschreven? Iets geheel anders.[38]

Vestdijk begon met Johan van der Woude gerust te stellen door hem mede te delen dat hij door moest gaan op de wijze waarop hij dat al had gedaan, volkomen tegengesteld dus aan de belofte die hij aan Theun de Vries had gedaan. Verder schreef hij dat De Vries had gereageerd op zijn stuk in *Groot Nederland* over *Vox humana*, wat Vestdijk enkele ironische opmerkingen aan het adres van Theun de Vries ontlokte omdat deze volgens Vestdijk had laten merken dat hij een grote bewondering voor Vestdijk had. Vestdijk verzekerde daarop Van der Woude dat hij er in was geslaagd om de boosheid van Theun de Vries te temperen. De Vries was in de visie van Vestdijk nu eenmaal een man die beheerst werd door zijn politieke overtuigingen en zeker door doctrines ten aanzien van de sociale taak van de kunst en de kunstenaar. Maar, zo voegde Vestdijk eraan toe, Theun de Vries staat in ieder geval aan de goede kant. Hij wees Van der Woude erop, dat De Vries indertijd bij hem, Vestdijk, door het gebruik van belaste termen als ‘bedorven bloed’ een verkeerde indruk had kunnen maken, maar hij was ervan overtuigd dat De Vries dat soort termen nu niet meer zou gebruiken.

Aan het slot van zijn brief vroeg hij aan Van der Woude begrip voor zijn moeilijke positie als ‘tijdschriftleider’. Wat hij als ‘tijdschriftleider’ te verduren kreeg, zullen we later nog zien.

Intussen had Vestdijk van *Uitgeverij Contact* de opdracht gekregen om een bloemlezing te maken, getiteld *Verhalen van de zee*. Hij vertaalde daartoe verhalen van Joseph Conrad, Daniel Defoe, W. Jacobs, Rudyard Kipling, Jack London, W. Somerset Maugham en Robert Stevenson. Begin februari schreef hij aan G. de Neve, directeur van *Contact*, dat hij de ‘zeebloemlezing [...] in de eerste helft van volgend jaar zou kunnen afmaken; er zijn ongeveer 250 pagina's van vertaald, zoodat er niet meer dan ongeveer 130 resten; dat is niet zooveel. Politieke beteekenis, in verband met wat u schrijft, hebben deze verhalen niet, als ik mij goed herinner; trouwens, zelfs in dat geval zouden wij de noodige wijzigingen kunnen aanbrengen. Maar de autoriteiten zijn tegen *alles* wat Engelsch is, voorzoover ik weet.’[39]

Dat de autoriteiten tegen alles wat Engels is waren, mag je wel zeggen. Engelse schrijvers waren doodeenvoudig verboden, maar Vestdijk wilde dat absolute woord niet uitspreken. De gebeurtenissen rond *Muiterij tegen het etmaal* moeten nog vers in zijn geheugen hebben gelegen. Wellicht was hij bang dat De Neve

het hele vertaalplan zou afgelasten, wat voor hem nare financiële gevolgen zou hebben. 'Mochten de beide bloemlezingen [*Verhalen van de zee* zou in twee delen verschijnen, AV] nog niet doorgaan, dan is het toch in elk geval iets voor later,' schreef hij De Neve, waarna hij ijlings vervolgde met: 'Het zou inderdaad wel prettig zijn, indien ik voor de zeebloemlezing een voorschot zou kunnen ontvangen. Ik zou zeggen: stuurt u mij 200 gulden.'

De Neve was een tamelijk gemakkelijk mens en in ieder geval niet een uitgever die snel problemen zou maken. Op het aanbod van Vestdijk 'de noodige wijzigingen aan te brengen', reageerde hij niet eens. Hij sloot doodeenvoudig in zijn antwoordbrief een cheque van tweehonderd gulden in en schreef[40]: 'Zodra wij bericht ontvangen van het Departement t.a.v. de engelsche vertalingen, zullen wij U op de hoogte stellen.'

Toch bleek dat Vestdijk niet geheel overtuigd was door dit antwoord. Een dag later stuurde hij *Contact* voor alle zekerheid opnieuw een brief.[41] Hierin noemde hij met name twee uit het Duits vertaalde fragmenten, namelijk van de auteurs Kellermann en Storm. Achter Kellermann plaatste hij het woordje 'Duitsch' en hij onderstreepte het woord, achter Storm opnieuw'Duitsch', maar nu zelfs driemaal onderstreept. Het lijkt een handige zet om de autoriteiten vriendelijker te stemmen. Toen na de oorlog, in 1976, de bundel alsnog uitkwam, bleken deze beide fragmenten niet opgenomen. Vestdijk had ze duidelijk gebruikt omdat de nieuwe tijdgeest daarom vroeg.

Het is merkwaardig dat Vestdijk in deze periode, toen hij dus volop met vertalingen bezig was, op 31 december aan Theun de Vries meende te moeten schrijven[42]: 'En vertalen doe ik heelemaal niet meer; de herinnering daaraan is een nachtmerrie gelijk.' Jaren later reageerde De Vries nogal teleurgesteld op de wetenschap dat Vestdijk hem maar wat op de mouw speldde. 'Ik weet niet waarom V. mij verzweeg dat hij aan het vertalen was van de zeeverhalen voor Contact,' schreef hij mij.[43] 'Soms wilde hij bepaalde "inmenging" afweren. Dit zal ook wel weer zo iets geweest zijn.'

De inleiding voor *Verhalen van de zee* had Vestdijk al geschreven en die verscheen in het januari-nummer 1942 van *Criterium* onder de titel 'Eenige proefjes zout water'. Daarin legde hij uit waarom het vooral Engelstalige auteurs waren die in de bloemlezing zo ruim waren vertegenwoordigd[44]: 'Waarom zijn de eigenlijke zeeschrijvers steeds Angelsaksers geweest? De Engelschen vormden vanouds de zeevarende natie bij uitnemendheid. Maar de Hollanders hebben minstens even oude rechten, en toch is bij ons de literaire belangstelling voor de zee pas iets van de laatste decennia; wanneer men afziet van de gedeeltelijk nog zeer leesbare schetsen van Werumeus Buning [Vestdijk doelt hier niet op zijn tijdgenoot J.W.F. Werumeus Buning, maar op A. Werumeus Buning, die leefde van 1846 tot 1933 en die in de negentiende eeuw bekend werd met zijn humo-

ristisch bedoelde zeemansverhalen, AV]. Ook in Frankrijk, en misschien zelfs in Duitschland bestaat een volstrekte wanverhouding tusschen de maritieme belangen van de natie en den maritiemen weerklank in de literatuur. Met Hugo, Jules Verne, Loti, Mac Orlan eenerzijds, Storm, Kellermann, Hauptmann en Hauser anderzijds, is men al haast uitgepraat, en dat zijn geen van allen in de eerste plaats groote *zeeschrijvers*. Aan het ras alleen kan het niet liggen, want Conrad was een Pool, Poe was van Fransche, en Melville, als ik mij niet vergis, van Duitsche origine.'

Johan van der Woude deed het na de oorlog voorkomen of Vestdijk in de oorspronkelijke opzet van de bloemlezing ook werk van Nederlandse auteurs wilde opnemen[45]: 'In zijn eerste opzet heeft hij ook werk van Nederlandse auteurs opgenomen, maar hij schrapte deze om tijdens de oorlog moeilijkheden met de Duitse bezetter te voorkomen.' Deze informatie is niet conform de waarheid. Uit niets blijkt dat Vestdijk werk van Nederlandse auteurs wilde opnemen: de brieven aan De Neve spreken juist andere taal. En welke moeilijkheden zou Vestdijk dan van de bezetter te verwachten hebben? Zou hij schrijvers uitkiezen die zich niet bij de Kultuurkamer hadden aangesloten? Dat zou het enige zijn, maar we zien aan de andere kant dat hij bewust koos voor een groot aantal Engelstalige auteurs waarvan hij op zijn vingers kon natellen dat ze ook geweigerd zouden worden.

In werkelijkheid kwam het plan om Nederlandse schrijvers in de bloemlezing op te nemen pas in 1944 op en nog niet eens in het hoofd van Vestdijk, maar in dat van de uitgever, zoals mag blijken uit een brief aan Theun de Vries van 3 april 1944[46]: 'Ik moet een zeenovelle of - fragment van je hebben! Dat zit zoo: De Neve wil mijn Engelsche bloemlezing met Hollandsche stukken uitbreiden, en hoewel jij nu niet bepaald een "zeeschrijver" bent, wou ik je er toch graag bij hebben. Speciaal een novelle voor dit doel te schrijven durf ik je niet vragen, omdat ik maar al te goed (we) et hoe vervelend zulk bestelwerk kan zijn; maar ik maak mij sterk, dat er uit je "avonturenroman" wel een geschikt fragment te lichten zal zijn, van 16 tot ± 30 pag. Naar wat je me ervan vertelde zou dit fragment zeer goed onder de afdeeling "De zee en het eiland" vallen. Dit zou prettig zijn, omdat ik voor deze afdeeling weinig andere dingen heb. Laat me dus even hooren, of mijn vermoeden juist is, en hoe lang het stuk ongeveer is. Met toezenden is geen haast, daar ik mij met de Hollandsche stukken pas ga bemoeien, als de vertaling klaar is.' Even verderop: 'Vertalen is momenteel het eenige wat ik doe. Dat ding moet tóch klaar, daarom beter nu dan wanneer ik weer in een productieve periode ben. O ja, zeg, "De zee en het eiland" hoef je niet al te rigoreus op te vatten; wanneer het fragment maar een beetje met een eiland, of eilanden, te maken heeft, is het al voldoende!'

De Vries stuurde het verlangde fragment op en Vestdijk reageerde op 13 april

1944 zeer enthousiast[47]: 'Je zeenovelle is zéér geschikt voor het doel; afdeeling "De zee en de wal". Dat het geen eilandverhaal is heeft voor mij geen andere consequentie dan dat ik nu een tweede stuk uit *Rumeiland* moet opnemen, maar dat (is) niet zoo erg.' Op 23 april meldde hij De Vries dat de vertaling nu binnen tien dagen af zou zijn. Het zou echter tot 1976 duren, na de dood van Vestdijk zelf, voordat de bloemlezing verscheen. Zonder verhalen van Nederlandse auteurs overigens.[48]

Veel eerder, in 1948, verscheen Vestdijks vertaling van *The Hound of the Baskervilles* van Sir Arthur Conan Doyle, ook bij *Contact*, terwijl in 1945 bij dezelfde uitgeverij in de vertaling van Vestdijk *De zonderlinge geschiedenis van dr. Jekyll en mr. Hyde*, in 1946 *Avonturen van Sherlock Holmes* en in 1948 *Nieuwe avonturen van Sherlock Holmes* waren verschenen. Een deel van het vertaalwerk voor deze uitgaven had Vestdijk tijdens zijn gijzelaarschap in Sint Michielsgestel gemaakt.

Aan Johan van der Woude, die als adviseur aan *Contact* was verbonden, liet Vestdijk in de herfst van 1941 blijken dat hij dit werk bepaald niet hoogachtte.[49] Hij schreef Van der Woude dat hij de uitgeverij had gemeld dat het hem niet kon schelen als een ander de inleiding bij *Verhalen van de zee* zou schrijven (wat opmerkelijk is, want hij hàd immers al een inleiding geschreven, die hij al in *Criterium* had gepubliceerd). Het kon hem zelfs niet schelen als de vertaling onder een andere naam werd gepubliceerd, als hij zijn geld maar kreeg. Wellicht anticipeerde Vestdijk op eventuele problemen die *Contact* met het DVK zou krijgen, aangezien hij een omstreden figuur was. Misschien schrok hij ervoor terug om, na de problemen rond *Muiterij tegen het etmaal*, voor de tweede maal op het Departement en het Referat Schrifttum bekend te staan als een auteur die gelieerd was met verboden Angelsaksische literatuur. Dit alles schreef hij zoals gezegd aan Van der Woude, die niet alleen adviseur bij *Contact* was, maar die hij ook als zijn vriend beschouwde, zodat hij hem vertrouwelijke mededelingen kon doen. Aan de uitgever zelf. De Neve dus, stuurde hij heel wat gemotiveerdere berichten.[50] Hij liet hem weten dat hij maar al te graag *The Hound of the Baskervilles* wilde vertalen aangezien de vertaling van de Sherlock Holmes-bloemlezing bijna voltooid was. Hij schreef De Neve dat hij onmiddellijk aan de vertaling kon beginnen, aangenomen dat het DVK toestemming zou verlenen en dat laatste betwijfelde Vestdijk sterk.

Vestdijk had ook meer tijd tot zijn beschikking gekregen. Op 11 januari 1942 verscheen zijn laatste bijdrage aan de NRC, een in memoriam gewijd aan Van Genderen Stort. Gezien het grote aantal NRC-artikelen dat hij in *Muiterij tegen het etmaal* had opgenomen, is een beschouwing van het werk van Vestdijk voor deze krant op zijn plaats. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was een belangrijk podium voor Vestdijk, maar dezelfde krant zou het terrein zijn waarop Vestdijk

voor de eerste maal tot een duidelijke vorm van collaboratie zou komen. Onwillekeurig denkt men aan de striemende woorden die *De Vrije Kunstenaar* aan de dagbladjournalistiek ten tijde van de oorlog wijdde[51]: ‘Ach, te verwonderen was het niet, dat ze dan ook aanstonds grepen naar de opgestoken vinger van den vijand, en grif op zijn eerste drogreden de beste ingingen. Gewend als ze waren de directie-hand te likken en te buigen voor de striemen en banbliksems van “bovenaf”, kleine mannetjes zonder werkelijk verantwoordelijkheidsbesef, zonder geestelijk gefundeerd standsgevoel, zonder notie van de wezenlijke beteekenis hunner taak, zagen zij slechts de meesterhand, en dat was genoeg om aanstonds te kwispelstaarten, niet te ruiken dat deze nog stonk naar verraad en rood zag van het bloed der eigen broeders. Een snauw en een grauw der bezetters, en het Nederlandsche journaille vrat zijn eigen drek en kroop in het vuilste stof, onder het gekreun “We kunnen toch immers niet verhongeren... We moeten toch redden wat er te redden valt...” En daarmee zaten ze op het hellend vlak, van week tot week afglijdend tot steeds lafhartiger bedrog, tot steeds brutaler leugens, tot steeds gemeener misleiding van de massa, die veel te laat in de gaten kreeg hoe ze door haar voor onkreukbaar gehouden pers verkocht en verraden werd.

Enkelen schrikten, retireerden bijtijds of bijna bijtijds. Maar de meesten bleven zitten, en de rest van deze lijdensgeschiedenis, van dit wellicht grootste Nederlandsche schandaal uit den bezettingsgeschiedenis, is bekend.’

Eindnoten:

1 Hoofdstuk 2, noot 9.
2 Brief *De Tijdstroom*, dd. 8-12-1941.
3 Brief DVK, dd. 22-12-1941.
4 Brief A.F. Mirande, dd. 17-12-1941.
5 Ongedateerd rapport, begin 1942.
6 S. Vestdijk, *Lier en lancet*, Rotterdam, 1939, pp. 370-371.
7 *Idem*, pp. 363-364.
8 Mededeling van Hans Klomp, september 1941.
9 Brief S. Vestdijk, dd. december 1941.
10 H. Godthelp, ‘Jan H. Eekhout’. In: *Het Nationale Dagblad*, 7 januari 1942.
11 A.F. Mirande, ‘Plagiaat of ontleening’. In: *Het Nationale Dagblad*, 25 juli 1942.
12 G.H. 's-Gravesande, *Sprekende schrijvers*, Amsterdam, 1935, p. 134.
13 *Idem*, p. 135.
14 S. Vestdijk, ‘Kritische aanteekening’. In: *Groot Nederland*, december 1940, p. 1073.
15 M.C. van den Toorn, *Dietsch en Volksch*, Groningen, 1975, p. 57.
16 *Idem*, p. 58.
17 H. Godthelp en A.F. Mirande, *Het Dietse lied in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1940, pp. 5-6.
18 S. Vestdijk, ‘De deserteur’. In: *Berijmd palet*, Blaricum, 1933, p. 22.
19 Hans van Straten, *De omgevallen boekenkast*, Amsterdam, 1987, pp. 339-340.
20 D.A.M. Binnendijk, ‘Nederlandsche Poëzie’. In: *Groot Nederland*, september 1941, p. 233.
21 Brief S. Vestdijk, dd. 5-9-1941.
22 Brief D.A.M. Binnendijk, dd. 6-9-1941.
23 D.A.M. Binnendijk, ‘Afrekening’. In: *Juffrouw Ida*, jrg. 8, afl. 1, april 1982, p. 16.
24 Brief S. Vestdijk, dd. 8-9-1941.
25 Zie noot 23.
26 Brief S. Vestdijk, dd. 10-9-1941.
27 D.A.M. Binnendijk, ‘Mourik van Meersen, de Redactie van “Nu” en de waarheid’. In: *aNti-schUnd*, Amsterdam, 1927, p. 31.
28 Lou Lichtveld, ‘Een drievuldigheid op sokken’. In: *aNti-schUnd*, p. 18.
29 Brief J. van der Woude, dd. 11-9-1941.
30 Halbo C. Kool, ‘Op zoek naar zichzelf.’ In: *Critisch Bulletin*, september 1941, p. 230.

31 Hans Mulder, *Kunst in crisis en bezetting*, Utrecht/Antwerpen, 1978, pp. 290-291.
32 D.A.M. Binnendijk, *Gewikt, gewogen*, Amsterdam, 1942, p. 100.
33 *Briefwisseling*, p. 66.
34 Zie noot 23.
35 Johan van der Woude, ‘Kritische aanteekeningen over proza’. In: *Groot Nederland*, november 1941, pp. 398-399.
36 S. Vestdijk, ‘Theun de Vries, Vox Humana’. In: NRC, 13 augustus 1941.
37 Zie noot 33.
38 Brief S. Vestdijk, dd. 20-11-1941.
39 Brief S. Vestdijk, dd. 3-2-1942. Deze en volgende brieven zijn ontleend aan het ‘Nawoord’ van Johan van der Woude in: S. Vestdijk, *Verhalen van de zee*, Amsterdam, 1976.
40 Brief G. de Neve, dd. 16-2-1942.
41 Brief S. Vestdijk, dd. 17-2-1942.
42 *Briefwisseling*, p. 73.
43 Brief Theun de Vries, dd. 6-7-1988.
44 S. Vestdijk, ‘Eenige proefjes zout water’. In: *Criterium*, januari/februari 1942, p. 51.
45 Woord vooraf van Johan van der Woude, p. 7.
46 *Briefwisseling*, pp. 172-173.
47 *Briefwisseling*, p. 174.
48 *Briefwisseling*, p. 179.
49 Brief S. Vestdijk, dd. 10-9-1941.
50 Brief S. Vestdijk, dd. 3-2-1942.
51 ‘Quarantaine voor de krant’. In: *De Vrije Kunstenaar*, 15 november 1944.

4

In deel I hebben we vastgesteld dat Ed. Hoornik lang, te lang bij het *Algemeen Handelsblad* is blijven werken. Hetzelfde konden we constateren bij Werumeus Buning. Ook Vestdijk is bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* lang doorgegaan, zoals gezegd tot januari 1942. Een belangrijk verschil met Hoornik en Werumeus Buning was wel dat de laatsten in vaste dienst waren, zij waren redacteuren. Vestdijk daarentegen was los medewerker. Het verschil tussen Hoornik en Vestdijk was bovendien dat Hoornik pas medio 1941 artikelen begon te schrijven voor de kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad*, vanaf het moment dat de krant geheel in nationaal-socialistische handen was gekomen en de antisemiet Chris de Graaff de nieuwe chef van de kunstredactie was geworden, terwijl Vestdijk zijn medewerkerschap aan de NRC ver voor de oorlog, om precies te zijn op 17 november 1934 was begonnen.

Anderzijds dient opgemerkt te worden dat Vestdijk als los medewerker de band met zijn krant gemakkelijker had kunnen verbreken dan Hoornik en Werumeus Buning. De beide laatsten immers hadden een vast dienstverband en waren financieel in hoge mate van de krant afhankelijk. Vestdijks inkomsten uit de NRC echter besloegen maar een fractie van zijn totale inkomen.

Vestdijks eerste recensie uit 1934 betrof *Nagelaten Verzen* van Dèr Mouw. Deze gedichten waren van een inleidende aantekening voorzien door Victor van Vriesland, het toenmalige Hoofd Kunst en Letteren van de NRC. Van Vriesland vond terecht dat hij deze bundel niet zelf kon bespreken, maar hij wilde toch een zwaargewicht het werk van Dèr Mouw laten beoordelen, vandaar dat hij Vestdijk vroeg. Het was het begin van een medewerkerschap dat acht jaar zou duren. Het werd overigens voor een korte periode onderbroken, toen Victor van Vriesland hoofdredacteur werd van *De Groene Amsterdammer* en Vestdijk zijn opvolger werd als Hoofd Kunst en Letteren. Dit dienstverband duurde niet zo lang. In juni, nog geen anderhalf jaar na zijn indiensttreding werd Vestdijk ontslagen en opgevolgd door P.J.G. Korteweg. Daarmee was een einde gekomen aan een lucratieve baan met een opmerkelijke honorering: Vestdijk kreeg duizend gulden per jaar voor de wekelijkse kronieken, tweehonderdvijftig gulden voor het verdelen van de boeken, zes gulden voor elk boek dat hij besprak en acht cent per regel bij necrologieën.[1]

De necrologieën vond hij het moeilijkste om te schrijven. ‘Omdat Van Vriesland moeilijk vooruit kon werken ontbraken er nogal wat namen in de “dood-

kist", zoals het archief werd genoemd,' zegt Hans Visser over deze discipline[2], 'waarin de necrologieën van alle daarvoor in aanmerking komende personen werden bewaard. Waarnemend hoofdredacteur prof. M. Rooij herinnert zich dat Vestdijk op een achternamiddag een aantal necrologieën inleverde. Toen hij hem daarvoor bedankte, zei Vestdijk dat hij er niet van hield werk te laten liggen dat gedaan moest worden. Rooij had dat altijd typerend voor hem gevonden. En dat was ook zo. Volgens Adriaan van der Veen maakte men bij de N.R.C. tot ver na de oorlog nog dankbaar gebruik van de door Vestdijk opgemaakte necrologieën.'

Dat Vestdijk ook anderen voor het schrijven van necrologieën trachtte in te schakelen, kunnen we aflezen uit een brief van Du Perron aan Vestdijk van 3 december 1938, geschreven vanuit Bandoeng[3]: 'Met de necrologieën vrees ik dat ik je niet kan helpen. Ten 1e vind ik het "idee" bepaald onaangenaam; ten 2e beschik ik hier in Indië niet over het noodige materiaal om het goed te doen.'

Het ontslag van Vestdijk had te maken met onverenigbaarheid van humeuren en de terugroeping van Korteweg naar Rotterdam, nadat hij een tijdje in Tsjecho-Slovakije als correspondent had gewerkt, een correspondentschap dat onmogelijk werd nadat Duitsland Tsjecho-Slovakije was binnengevallen. De directie besloot Vestdijk, die men minder geschikt achtte voor de baan, te vervangen door Korteweg. Wellicht heeft bij de directie van de krant meegespeeld dat er vanuit lezerskring kritiek was op de aanstelling van Vestdijk. In deze periode verscheen namelijk zijn roman *De nadagen van Pilatus*, die door sommigen als pornografisch werd beschouwd.[4] Daar wijst ook de opmerking van Du Perron op, in een brief aan Vestdijk van 31 maart 1939[5]: 'Wat een naar bericht! Ik had er al iets over gehoord, van Fred Batten en van Hein 's Gravesande (v/h *Vaderland*); maar mijn brief aan jou was toen net weg. Als ik geweten had dat die stakkers met hun "hetze" zooveel succes zouden hebben, had ik mijn laatste stuk in 't B.N. [*Bataafsch Nieuwsblad*, AV] nog wat hetzender geschreven.'

Voor Ter Braak was het afscheid van Vestdijk als redacteur bij de NRC geen schokkende zaak. 'De journalistiek lag hem niet, zegt men,' concludeerde hij[6], 'hij was te "zwaar" voor een dagblad, hij schreef studies in plaats van artikelen; de jonge protestant Heeroma merkte op, dat Vestdijk eigenlijk geen criticus was, maar een essayist en dit was lang niet het onverstandigste gezegde van de heer Heeroma. Inderdaad, Vestdijk is niet het type van de criticus omdat hij meer heeft van de op zichzelf geconcentreerde scholast dan van de man van de wereld, meer van de duivelskunstenaar dan van de arbiter elegantarium; de neiging om in te wikkelen en begrippen te spinnen kan voor een criticus gevaarlijk worden, wanneer hij, zoals de dagbladcriticus dat nu eenmaal moet doen, herhaaldelijk over hele en halve nullen moet schrijven, die men beter met een half woord kan laten vallen.'

Vestdijk zelf toonde een onpeilbare reactie. In 1965 herinnerde hij zich de affaire als een amusante periode in zijn leven[7]: 'Hoewel ik na de scheid brief van de oude heer Nijgh door het huis liep te huppelen, omdat ik er vanaf was en in Doorn een literair deugdzaam bestaan kon gaan opbouwen, meende ik mij tegenover de buitenwereld te moeten aanstellen als diep gegriefd; zodra iemand mij troostvol benaderde, trok ik een gezicht als een oorwurm, en suggereerde (door het niet presenteren van sigaretten, borrels, etc.) dat de schamele fl. 1000, waarvoor men mij mijn hartebloed had afgetapt (hoe klein lijken toch die vooroorlogse bezoldigingen!) het drie-of viervoudige had bedragen.'

Maar wat moeten we met Vestdijk als autobiograaf, want weer vijf jaar later krijgen we een geheel ander beeld voorgetoverd toen hij meldde[8]: 'Ik ben maar een vriend in zeer beperkte zin van de NRC. In de eerste plaats kan men met een krant niet bevriend zijn, dat kan men hoogstens met iemand van die krant, - in de tweede plaats zijn er zekere herinneringen aan een jaar heel dicht bij de Tweede Wereldoorlog, toen de NRC voor mij persoonlijk een symbool werd van de walgelijkste karakterloosheid, waartoe een dagblad maar dalen kan.'

Wie zoiets schrijft, suggereert op z'n minst dat hij vanaf dat jaar niets meer met zo'n walgelijk karakterloze krant te maken wil hebben, maar wellicht was de woede van Vestdijk in retrospectief heel wat groter dan in 1939, want hij bleef gewoon als literatuurmedewerker aan de krant verbonden.

De meeste bijdragen van ná mei 1940, want op deze periode richten we ons voornamelijk, waren van onschuldige aard en ten aanzien van het besprokene vooral welwillend. Het was een ontwikkeling die Ter Braak al enkele jaren eerder had zien aankomen, toen hij Du Perron op 23 december 1937 - het was toen al praktisch zeker dat Vestdijk de opvolger zou worden van Victor van Vriesland - schreef[9]: 'Of de N.R.C. voor Vestdijk de bezegeling (al dan niet vijfde) van een onmiskenbaar "gaga-isme" zal beteekenen? Ik vrees er wel voor, hij wordt zo *vervloekt* coulant tegenover de onbenulligste poeetjes in den laatsten tijd; het is precies de evolutie van Nijhoff, die ten slotte tot de paradox kwam, dat hij *zeer* onbeduidende poëzie *zeer* zuivere poëzie vond. Maar Simon heeft een scherper intellect, aan welke waarde contra gaga ik overigens levendig twijfel.'

Nu was Ter Braak in deze brief aan Du Perron verre van objectief, want zijn loyaliteit lag bij Du Perron. Ter Braak had namelijk vurig gehoopt dat Du Perron de opvolger van Van Vriesland zou worden. Du Perron verbleef op dat moment in Indië en had zware financiële problemen. Bovendien zou de baan de mogelijkheid scheppen naar Europa terug te keren, wat hij verlangde. 'Maar bij een producer als Vestdijk verbleeken alle sterren,' vroegde Ter Braak, deels troostend, deels schamper er aan toe.[10]

Op het moment dat de brief van Ter Braak al een week onderweg was naar

Indië, schreef Du Perron hem, nog onwetend van de beslissing die al ten nadele van hem was gevallen, op 31 december enkele hoopvolle regels[11]: ‘We zitten nog steeds in dit veel te dure Park-Hotel, waar “stand” en kamers uiterst geschikt zijn, maar het eten abominabel. Ik doe niets vóór ik weet wat de N.R.C. beslist heeft: mijn heele lot hangt er zoo om te zeggen van af! Indië of Europa? Schrijf me vooral *dadelijk* zoodra je zeker weet dat het ja of neen is.’ Niet lang daarna kwam de onheilstijding van Ter Braak in Indië aan, maar Jan Greshoff had Du Perron net iets eerder al bericht, en iets later kwam nog uitsluitsel van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zelf. Het bracht Du Perron ertoe pas op 8 januari 1938 mismoedig aan Ter Braak te schrijven[12]: ‘Beste Menno, Ik heb al een week een brief van je, waar ik nog op moet antwoorden; iets wat me met jou zelden gebeurt! Het is de brief waarin je Vestdijk's “overwinning” over mij aankondigde. Maar Jan had het al eerder gedaan, en ik zelf zou perplex zijn geweest als het niét zoo was verloopen. Van de N.R.C. kreeg ik gisteravond “bescheid”: 3 regels, en mijn “knipsels” terug, en de mededeeling dat de keus op “een ander” was gevallen. Lomper, in de Droogstoppelmanier, had moeilijk gekund, maar wie weet welke loopjongen (subs. juffer) dit pampiertje heeft moeten tikken.’ Hij ging niet in op de kritiek van Ter Braak dat Vestdijk te coulant zou zijn om recensent te worden bij de krant. Integendeel zelfs: ‘Aan Vestdijk schreef ik al lang, nog vóór ik wist dat hij definitief benoemd was, - wat ik trouwens nu nog niet weet. (Voor *mij* is V. niet zoomaar “een ander”).’

Vestdijk wist zelf overigens ook wel dat hij erg mild was in zijn beoordelingen. Maar beschouwde Ter Braak dit als een nadeel, Vestdijk zelf beschouwde het als een karaktertrek die bij hem hoorde en die hij ook accepteerde. Zo schreef hij in 1941 aan Binnendijk, dat Marsman en hij wel eens wat superlativistisch te werk gingen.[13] ‘Hoe spitsvondig en voor mij lezenswaard Vestdijk in zijn schrijfsels ook kon analiseren en divageren,’ schreef zijn vroegere NRC-collega J.H.W. Veenstra later[14], ‘er was toch een element in dat mij minder aanstond. Als het om de toen nog maar pas publicerende auteurs ging, de Hoorniks, e.t.q., was Vestdijk van een voor mij onbegrijpelijke mildheid bij het beoordelen van hun produkten. Vooral voelde ik me nogal 's bekocht als ik op zijn aanbeveling dichtbundels aanschafte, die ik dan naar Du Perrons fomulering een “dunne bestelling” vond.’

Veenstra sprak niet achteraf. Hij liet Vestdijk indertijd ook wéten dat hij diens mildheid ‘onbegrijpelijk’ vond en tot zijn stomme verbazing liet Vestdijk merken het in grote lijnen met hem eens te zijn[15]: ‘Vestdijk bezigde toen als ekskuus voor zijn mildheid van oordeel wat ik het winkelargument noemde, namelijk dat je door het openlijk misprijzen van literair werk niet de verkoop moet schaden en dat je toch altijd moet proberen de literatuur als geheel aan de lezende man te brengen. Hij debiteerde zo'n stelling met een lichte grijns, zoals hij

vaker iets kon betogen met een blik in de ogen die te kennen gaf dat je er niet meer van hoefde te geloven dan hijzelf deed. En dan was hij een relativist van den beginne: wat je de ene minuut van dichtbij als groot en belangrijk kon zien, kon je de volgende minuut in de verte zien als klein en zonder belang.'

Nu kon Korteweg zich verbazen over de mildheid van Vestdijk, maar die verbazing, die toch ook een zekere afkeuring inhield, is toch wel gratuit te noemen als we zien hoe Korteweg zelf, na het vertrek van Vestdijk als literatuurmedewerker bij de NRC, boeken besprak, met name als het ging om publikaties uit nationaal-socialistische hoek. De leider van het Letterengilde Jan de Vries en zijn vrouw M.M. de Vries-Vogel publiceerden *Zes novellen uit het oude IJsland* bij *Uitgeverij De Schouw*. 'Het boek getuigt van deskundigheid en toewijding en is met smaak uitgegeven,' meldde Korteweg in 1943.[16] Nu ging het hier nog om een boek dat weliswaar was samengesteld en uitgegeven door nationaal-socialisten, maar dat voor het overige de Nieuwe Orde niet al te zeer was toegedaan. Heel anders was het gesteld met *Baljuw Bartold* van Hans Venatier, in de vertaling van J. en M. Theunis-van Neck. Het was een uitgave van *Hamer* en iedereen kon daardoor weten wat de bedoeling van dit boek was. Het was ogenschijnlijk een historische roman, maar het ging om de trek van Duitsers naar 'het Oostland'. Strekking: hoe moedig waren de Duitsers tóén, hoe moedig zijn ze dus nú, nu ze weer naar het oosten trekken. Korteweg zag de bedoeling van het boek ook wel, maar hij meende toch het te moeten aanbevelen. Hij roemde de 'kleurige taal'[17] en besloot neutraal met: 'De tendenties van een historische ontwikkeling openbaren zich dikwijls eerst achteraf; in dezen roman zijn talrijker personen dan waarschijnlijk is, zich reeds bewust van de uitkomsten, die zich later aan Venatier zouden openbaren. Dit is een psychologisch en historisch bezwaar; de schrijver zal echter zijn boek ten deele als volksvoorlichting hebben bedoeld en daardoor wordt het onwaarschijnlijke, maar demonstratieve bewustzijn van het doel der geschiedenis stellig verklaard.'

Het meest kritiekloos was Korteweg echter toen hij signaleerde dat Jan van der Made in *De Waag* een pleidooi hield voor de zogenaamde 'volksche' kunst, voor het Bloed-en-Bodem-boek. In plaats van deze verwerpelijke theorieën kritisch te becommentariëren, of, nog handiger: dood te zwijgen, citeert hij Van der Made alinea's lang kritiekloos.[18]

Korteweg ging nog een stap verder: hij wachtte niet gelaten of de nationaal-socialistische uitgeverijen hem benaderden met hun produkten, nee, hij ging zelf de boer op, zoals mag blijken uit een brief aan een van de ergste van deze uitgeverijen, *De Amsterdamsche Keurkamer* van de SS-bard George Kettmann[19]: 'Daar ik van plan ben eenige artikelen te schrijven over de belangrijkste uitgaven die in dit najaar zullen verschijnen, zou ik het zeer op prijs stellen een kort onderhoud met U te hebben over de plannen van Uw uitgeverij.

Dinsdag 1 October zal ik in Amsterdam zijn. Gaarne verneem ik van U of het U schikt mij dien dag om pl. m. drie uur te ontvangen. Ik noem zelf maar een tijd, omdat ik ook nog andere bezoeken wil brengen, doch eventueel kunnen we over het uur van mijn komst nog overleg plegen.'

Vestdijk zou niet zover gaan als Korteweg, door de uitgevers op te zoeken, maar we zullen nog zien dat hij ten aanzien van nationaal-socialistische lectuur even kritiekloos kon zijn als zijn opvolger als Hoofd Kunst en Letteren. Victor van Vriesland zal daar wel teleurgesteld over zijn geweest, al heeft hij zich er niet over uitgelaten. Maar hij, de man die na de oorlog de onverzoenlijkheid predikte, was merkwaardig kort over Vestdijk toen Kossmann hem naar zijn herinneringen vroeg en noteerde[20]: 'Over Vestdijk, die ik natuurlijk goed kende, heb ik niets te vertellen.'

Had Van Vriesland er moeite mee dat Vestdijk ook ná mei 1940 aan de krant verbonden bleef? Wellicht. Hij wist wat het karakter van de NRC was nadat de nationaal-socialisten de macht in handen hadden.

In 1988 verscheen de omvangrijke studie van René Vos over de legale pers in Nederland[21] en we zouden kunnen verwachten dat hij daarin uitgebreide informatie geeft over de meest toonaangevende krant van Nederland op dat moment. Niets is minder waar. 'Er was dan ook alle aanleiding om in deze studie ook uitvoerig aandacht te besteden aan de NRC in bezettingstijd,' zegt hij ons na.[22] 'Daarvan is evenwel afgezien omdat drs. D.J. Cannegieter te 's-Gravenhage voornemens was zijn doctoraalscriptie over Huijts als hoofdredacteur in bezettingstijd om te bouwen tot een dissertatie over de NRC in die periode. Hopelijk vindt hij daartoe alsnog de gelegenheid.'

Het is een van de merkwaardigste opmerkingen die ik in een wetenschappelijk werk ooit ben tegengekomen. De historicus amputeert zijn eigen studie op een bijna catastrofale manier in de hoop dat een ander ooit eens de gelegenheid heeft het ontbrekende in zijn studie aan te vullen met een nieuwe publikatie.

Wel meldt Vos dat Huijts Max Blokzijl in 1942 opvolgde als Leider van het Persgilde, maar dan maakt hij een geweldige tour de force door te schrijven[23]: 'Door in bezettingstijd het hoofdredacteurschap van de NRC en de leiding van het Persgilde te aanvaarden, heeft Huijts onmiskenbaar het odium van aanhanger van de nieuwe orde op zich geladen. Nationaal-socialist was hij echter niet; wel zag hij - op termijn - perspectieven in een toenadering tussen het nationaal-*socialisme* en het communisme, waaruit, via een staatskapitalisme, het socialisme zou zegevieren.' Huijts ontving, wellicht mede door het uitdragen van die dwaze theorie, in 1942 de *Goedewaagen*-prijs.

Enkele voorbeelden zullen echter aantonen wat het werkelijke karakter van de NRC was. Huijts werd door de Perszuivering na de oorlog niet voor niets voor vier jaar uitgesloten, dat moge duidelijk zijn. Ik beperk me overigens tot de eer-

ste, minst radicale bezettingsjaren, toen Vestdijk nog voor de krant schreef. Bij de krant werd al snel duidelijk welke koers men wilde varen. Op 20 juli 1940 al. Op 19 juli had Hitler in de Rijksdag een toespraak gehouden, waarin hij Engeland de vrede aanbood 'als letzter Appell an die allgemeine Vernunft', zoals hij het zo fijntjes wist uit te drukken. Wie kon volgens de Duitse opperbevelhebber de oorlog alleen maar winnen? Dat was Duitsland. En wie kon alleen maar winnen *bij* de oorlog? Het antwoord was duidelijk: 'Juden und Freimaurer, Rüstungsfabrikanten und Kriegsgewinnler.'

De NRC vond het een sterke toespraak.[24] De krant stelde dat 'wanneer Churchill besluit dat de strijd moet voortgaan, dan zal hij zeer sterke woorden moeten vinden'. En ook: 'Want het gebeurt niet dikwijls dat men vlak voor de beslissing nog zoover terug kan als hem thans de gelegenheid met zooveel woorden geboden is.'

We kunnen bij de verschillende Nederlandse kranten duidelijk zien welke positie ze innamen naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam rond de Februaristaking en de grote razzia's die daaraan voorafgingen. De NRC was heel duidelijk, ook over de rol die de krant bij dit soort gebeurtenissen diende te spelen[25]: 'Maar de pers is ook de woordvoerder van het Nederlandsche belang. Als zoodanig is zij de pleitster bij het eigen volk. Bij dit volk in zijn geheel zal zij wel niet lang, zoo al, behoeven te pleiten, dat gebeurtenissen, gelijk nu te Amsterdam zijn voorgevallen en die daartoe hebben geleid, dat het bestuur van de geheele provincie Noord-Holland van de burgerlijke autoriteiten in handen van de militaire is overgegaan, zeer zeker *niet* zijn in het Nederlandsche belang, voor het oogenblik niet, maar ook voor de toekomst niet.'

Het was dezelfde NRC die, Huijts' streven naar een 'toenadering tussen het nationaal-*socialisme* en het communisme' ten spijt, de inval in 1941 in de Sovjetunie op geen enkele wijze desavoueerde.

In deze periode werd Lodo van Hamel vanuit Engeland in Nederland per parachute gedropt om spionagewerkzaamheden te verrichten. Hij werd onmiddellijk gevangen genomen en gefusilleerd. Dat gebeurde een dag voor de inval in de Sovjetunie. De ouders van Lodo van Hamel plaatsten overlijdensadvertenties voor hun zesentwintigjarige zoon in *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad*. Bij de NRC lukte dat echter niet. De krant nam contact op met de Duitsers en na overleg met hen besloot men de advertentie te weigeren.

De NRC was ook fel gekant tegen verzetswerk. Voor Huijts waren illegale werkers 'onverantwoordelijke individuen die er niet tegen opzien om, spelend met het eigen lot, dat van vele anderen, ja van de hele gemeenschap in gevaar te brengen'.[26]

Voorzichtigheid, aanpassen, Duitsvriendelijkheid en de bezetter naar de ogen zien: de NRC volgde slaafs de opdrachten, en gebruikte ook de door de be-

zetter gehanteerde terminologie. Gaan we nog even terug naar het eerder gememoreerde hoofdartikel over de Februaristaking. Hoe serviel gaf de NRC de lezing weer (en dat nog wel in een *hoofd*artikel, waarin toch een minimum aan eigen mening dient te worden geventileerd) van de gebeurtenissen in Amsterdam[27]: 'In de verklaring, welke van welingelichte zijde verstrekt is, worden de gedeeltelijke stakingen, welke in een aantal Amsterdamsche bedrijven uitgebroken zijn, het gevolg genoemd van politiemaatregelen, die ter vergelding van een verraderlijken overval (het gebeurde in de Van Woustraat, waar Duitsche politiebeambten bij het betreden van een lokaal, waar een ongeoorloofde bijeenkomst gehouden werd, met zure en giftige vloeistoffen begoten en beschoten zijn) tegen een aantal Joodsche elementen genomen zijn.'

Voor wat de letteren betreft, kunnen we nog wijzen op een frappant staaltje van verregaande inschikkelijkheid. Dagelijks gaf het hoofd van de Presse-abteilung, Willy Janke, een persconferentie, waarvan het DVK verslagen maakte. Die persconferenties waren niet zozeer bedoeld om nieuwtjes te brengen, of achtergrondinformatie. Het waren bijeenkomsten waarop Janke dicteerde wat er die dag wel en wat niet in de krant moest. In juli 1941 kwam de bepaling af dat geen Engelse en Amerikaanse boeken meer in de kolommen van dag- en weekbladen mochten worden besproken. Mr. J.J. van Bolhuis woonde namens de NRC de persconferentie bij waarop deze verordening werd bekend gemaakt. Hij zei toen te menen dat Shakespeare en Shaw buiten deze verordening vielen. Maar hij zei op deze bijeenkomst nog meer. Hij vertelde dat hijzelf op dit terrein 'natuurlijk zeer voorzichtig (was) en sedert een jaar citeer ik bijvoorbeeld Heinrich Heine al niet meer'.[28]

Sedert een jaar... Dat betekent dat op de NRC vanaf juli 1940, toen de eerste anti-joodse maatregelen nog moesten worden afgekondigd en nog geen Duitser erom had gevraagd om wie dan ook in de ban te doen, een vertegenwoordiger van deze krant alvast Heinrich Heine als ongewenst dichter behandelde. Het was in dit klimaat dat Vestdijk, zonder twijfel in zijn mogelijkheden beperkt door deze op de krant heersende normen, zijn kritieken schreef. Vlijt overheerste daarbij. Korteweg herinnerde zich dat later nog, toen hij jaren later terugkeek op de periode dat Vestdijk bij en voor de krant werkte[29]: 'Vestdijk was een ijverig man. Er lag op onze tafel een stapel romans en dichtbundels, die besproken moesten worden en hij zette zich meteen aan het werk. Eén omslag deed hem denken aan het patroon van een schort en daarover begon hij dan ook maar zijn recensie. Zo'n boekbespreking van Vestdijk was nooit saai en zelden onvriendelijk. Vijanden maken deed hij niet graag. Voor mijzelf waren zijn wekelijkse kronieken niet zozeer interessant om hun informatie en hun waarde-oordeel, als wel omdat ik telkens weer benieuwd was, hoe een bepaald kunstwerk Vestdijks hersenen en pen nú weer in beweging gezet zou hebben. Het was on-

der anderen zijn taak, om ervoor te zorgen, dat die kronieken persklaar werden gemaakt en zonder fouten in de krant kwamen. Geen moeilijk karwei, want al had Vestdijk in zijn spichtig manuscript meestal heel wat correcties aangebracht, hij deed dat altijd op een heel duidelijke, preciese manier en de bekwame zetters van de N.R.C. hadden weinig moeite met zijn stukken. Ook al zullen zij ze wel niet vaak begrepen hebben.'

De vergelijking tussen Victor van Vriesland en Vestdijk drong zich op: 'Van Vriesland was een "homme de lettres", die ongehoord veel gelezen en onthouden had; Vestdijk daarentegen was in de eerste plaats zelf romancier en de boeken van anderen, die hij echt de moeite waard vond om te bewaren, stondendat heb ik zelf eens bij hem thuis gezien - op een plankje van anderhalve meter. Persoonlijk heb ik voor een aantal romans van Vestdijk grote waardering, daarover moet geen misverstand ontstaan, maar om redacteur letteren te zijn en dan speciaal bij de N.R.C. van voor de oorlog, was Van Vriesland meer de geëigende figuur dan hij.'

Het is interessant om te zien met welke boeken Vestdijk zich vanaf het moment dat de Duitsers Nederland bezet hielden in zijn recensies bemoeide. Hij schreef twee gelegenheidsstukken, een bij de zeventigste verjaardig van Paul Valéry[30] en een bij de dood van Van Genderen Stort.[31] Daarnaast besprak hij tussen 18 oktober 1940 en 26 augustus 1941 vierentwintig auteurs, waarvan één Duitser (daar kom ik op terug) en drieëntwintig Nederlandse auteurs. Dat waren in volgorde van opkomst Pierre Kemp[32], Ed. Hoornik[33], François Pauwels[34], Gerard den Brabander[35], Freek van Leeuwen[36], Herwig Hensen[37], M. Vasalis[38], A.J.D. van Oosten, Maarten Vrolijk, H. de Wit, D. Warners, T. van Ameide, Jan H. de Groot[39], R. Franquinet, L.P.J. Braat[40], H. de Bruin[41], Albert Helman[42], Arthur van Schendel[43], Martien Beversluis, Gerrit Achterberg[44], Jan Prins[45], Theun de Vries[46] en Jacques B. Besançon[47].

De opmerkelijkste naam in dit rijtje is natuurlijk die van Martien Beversluis. Vestdijk besprak de bundel *Ons aller eigen*, een uitgave uit 1941 van *Paul Brand's Uitgeversbedrijf* in Hilversum. Geen enkel zichzelf respecterend criticus nam Martien Beversluis nog serieus. Hij had zich al tot het nationaal-socialisme bekeerd. Welke ideologie had hij eigenlijk níét aangehangen? Het was niet voor niets dat de Blaricumse schilder Pieter Mulder in 1941 aan Tobi Goedewaagen schreef[48]: 'Wij hebben hier een zeer bekend dichter gehad in Blaricum, die het binnen record-tijd van sociaal democraat tot communist en Stalinvereerder bracht [...] Daarna tot vurig Oranjeklant en Calvinist, om thans artikelen in het Nationale Dagblad te schrijven alsof er geen wolkje aan de lucht was. Hij heeft stellig een bijzonder geluk gehad bij het verzetten der politieke bakens, waaraan hij het dankt thans niet met de anderen in een concentratiekamp te zitten. Welnu, voor zúlke politieke dichters was het ook dat Goethe waarschuwde.'

Maar Vestdijk luisterde niet naar Goethe en hield er zo zijn eigen normen op na. Hij deed alsof Martien Beversluis zomaar een dichter was, alsof het nationaal-socialisme aan Beversluis was voorbijgegaan. ‘In *Ons aller eigen* wordt op een eenigszins inventariseerende wijze het kleine Holland tot leven gewekt,’ schreef hij,[49] ‘de rivieren, de winden, de dijken, de grachten, etc. Dat Beversluis, behalve een zekere volledigheid, ook een afwisseling heeft betracht, die hem bij dezen opzet dubbel zwaar gevallen moet zijn, is een van de loftuitingen die bij dezen bundel niet mogen ontbreken. Men moet altijd even wennen aan den gladden, machinalen gang van zijn vers. Maar in dezen toon, die soms tot dreun ontaardt, weet hij toch ook bezielde regels te schrijven als de volgende (uit *De Hunebedden*):

Maar kolossaal in 't avondgoud,
voor 't bloeiend naar vergetelheid
toont hier de liefde, eeuwen oud
haar onverschoven Majesteit.’

Ja, Vestdijk was werkelijk heel mild als hij dergelijke rijmelarij positief besprak. Maar misschien had hij uit ‘De Hunebedden’ wel een minder gelukkige strofe gehaald en was de rest veel schoner. Lezing van het gedicht toont echter aan dat Vestdijk de onschuldigste regels had uitgekozen, want het gedicht staat verder in het teken van een namaak-Barbarossa op Drentse schaal. Het is bekend: binnen de nationaal-socialistische literatuur dichtte men maar al te graag over de legende dat de grote Duitse keizer zich tijdelijk in een grot had opgesloten om op een zegevierende dag terug te keren om Duitsland te redden. En daar was hij dan: de Führer als reïncarnatie van Barbarossa. Dit thema is veelvuldig gebruikt en ook dit gedicht van Beversluis, en Vestdijk had dat moeten opmerken, is ervan doortrokken[50]:

Voor welk idool gaf hij zijn bloed?
En stortte uit het speergebons
voorover en zijn volk te voet?
Herkeert, herrijst zijn geest in ons?

Aan het slot van het gedicht roept Beversluis, verwijzend naar het ‘dapper hoofd en stamgenoot’, een heilwens uit; elke goede verstaander (het gedicht is niet voor niets in 1941 verschenen) kon begrijpen op wie Beversluis doelde toen hij ‘dien grooten geest’ bejubelde:

Want hoe verhoond en doodgedacht,
verfabeld in den grond, o toch,
ons groote land, ons sterk geslacht
het is, het ligt, het lééft hier nog.

En 't is of op dien grooten geest
dit Avondland alleen nog wacht.
Dit wel vergaan leek en verweesd,
maar hoog nog in 't Walhalla lacht.

Beversluis zou overigens, zoals we in deel II zagen, weinig dankbaar zijn voor de lovende woorden van Vestdijk in een zo vooraanstaande krant als de NRC. Wat Vestdijk betreft: hij nam het artikel over Beversluis niet op in zijn bundel *Muiterij tegen het etmaal*. Maar niet één van de na 10 mei 1940 verschenen artikelen uit de NRC, op een stuk over Pierre Kemp na,[51] werd in deze bundel opgenomen. En dat is opvallend omdat van de tien artikelen die hij in deze krant publiceerde na zijn vertrek als. Hoofd Kunst en Letteren tot aan de Duitse inval, er maar liefst zes door hem werden gebundeld. Geen van de achttien artikelen die hij ná 18 oktober 1940 in de NRC publiceerde, achtte hij later waardig om in welke bundel dan ook opgenomen te worden.

Daarin verschilde hij dus van Ed. Hoornik, die zijn artikelen die hij in de bezettingsjaren in het *Algemeen Handelsblad* publiceerde, na de oorlog wel bundelde, zij het dat hij ze herschreef zonder daarvan melding te maken. Voor Vestdijk viel er trouwens weinig te herschrijven, daarvoor waren zijn artikelen te neutraal. Hij registreerde in zijn recensies en nam nog nauwelijks stelling. Hooguit bedekt zoals naar aanleiding van de dichtregels van A.J.D. van Oosten in diens bundel *Vuursteen*. Van Oosten (1898-1969) was van oorsprong een protestants dichter, maar in 1931 werd hij katholiek en zoals bij zoveel late roepingen ging dat bij hem gepaard met fanatisme. Hij kreeg een zekere bekendheid door zijn felle gedichten tegen het kapitalisme, zonder dat hij sociaal bewogen was; hij behoorde tot de jonge katholieke dichters (waaronder Ernest Michel en Albert Kuyle) die zich tegen het establishment keerden, zonder dat Van Oosten de stap naar het fascisme deed. Hij was van 1934 tot 1939 redactiesecretaris van *De Gemeenschap*.

In *Vuursteen* stond het gedicht ‘Diplomaten’ waaruit Vestdijk de volgende regels lichtte[52]:

Hun spel is nog uit de oude doos
maar wordt met hartstocht nieuw beoefend;
al is men geestelijk hulpbehoevend,

hier wint den wedstrijd grandioos
wie hoog speelt en gewetenloos!

Vestdijk kon niet nalaten bij deze regels op te merken: ‘Hier is misschien een spijker met een kop geslagen - wij weten het niet.’

Ook bij de poëzie van T. van Ameide had hij commentaar. Van Ameide, pseudoniem van Johan Labberton, leefde van 1877 tot 1955. Hij was eerst ambtenaar, daarna hoogleraar in Gent. Hij werkte mee aan *De Beweging*, waarin hij een zeker aanzien verwief met zijn essay ‘Een nieuwe rhetoriek?’ (1913). In dat essay toonde hij zich voorstander van retoriek in de poëzie. Hij gaf daar ook uiting aan in zijn bundel *Eeuwige lente*, die hij in 1925 schreef, maar waarvoor hij pas in de bezettingsjaren onderdak vond. Hij schreef in een inleiding tot de bundel dat hij hoopte dat nu in 1941 de ‘literaire maatstaven’ veranderd waren. Vestdijk reageert daarop, zij het uiterst voorzichtig[53]: ‘Wat de bewuste wijziging betreft kan de dichter in zooverre gelijk hebben, dat men in deze dagen oneindig veel toleranter is voor rhetoriek dan in 1925.’ Uit de rest van de recensie bleek overigens niet wat Vestdijk met deze opmerking bedoelde. Was hij het met Labberton eens of moeten we Vestdijks opmerking in deze recensie ironisch opvatten?

De meest opvallende recensie uit de onderhavige reeks is die, die gewijd is aan de enige niet-Nederlandse auteur. Het is de recensie van 21 juli 1941 over de bundel *Bewährung* van Gerhard Schumann, die in 1940 bij *Albert Langen/Georg Müller Verlag* in München was verschenen.

Dat uitgerekend de enige niet-Nederlandse auteur die Vestdijk in de NRC recenseerde Gerhard Schumann moest zijn.

Schumann was als dichter een van de coryfeeën van de nieuwe Duitse (dus nationaal-socialistische) literatuur. In populariteit stak hij de in deel II uitvoerig belichte frontdichter Kurt Eggers naar de kroon. Schumann was in Nederland bij de nationaal-socialisten echter minder bekend dan Eggers. Hooguit werd zijn naam bij een grotere groep nationaal-socialisten bekend doordat hij het middelpunt werd van een rel rond Jan Eekhout en zijn *Groot-Duitsche Dichtkunst*. Gerard Wijdeveld had Eekhout heftig aangevallen om diens ‘vertolking’ van Schumann.[54] Wijdeveld viel over de wijze waarop Eekhout bijvoorbeeld de volgende regels van Schumann had vertaald:

Behüt den Führer und das Land
Die Kinder lass in Frieden ruhn
Wir geben als in deine Hand
Das Andre wolln wir selber tun

Eekhout had deze regels als volgt ‘vertolkt’:

Schut immer den Leider, schut immer het land
Geef den kinderen een slaap als in dons
Vrouwen en kinderen, Heer, in uw hand.

Schumann was een specialist op het terrein van de zogenaamde ‘Führer-Gedichte’, gedichten die aan Adolf Hitler waren gewijd en waarvan we ook bij een aantal Nederlandse nationaal-socialistische dichters als George Kettmann, Steven Barends en Henri Bruning in deel II voorbeelden hebben gezien. Een van de treffendste voorbeelden van Schumann is het uit 1941 stammende ‘Des Führers Augen’[55]:

Als Herz und Atem stockten vor dem Glühen
Im wilden Vorwärts durch die rauchenden Auen,
Als unsere Leiber ein ‘Unmöglich’ schrien
Wir spürten deine Augen auf uns schauen,
Die streng und gütig neue Kraft verliehen.
Und jeder schwieg.

Als wir den Helm kaum mehr zu heben wagten,
Umbrüllt von Tod und feuerspreienden Grauen.
Als unsere Seelen schier ein ‘Sinnlos’ klagten,
Wir spürten deine Augen auf uns schauen,
Die streng und gütig den Befehl uns sagten.
Stürm, fahre, flieg!

Als frische Gräber unsre Trauer höhnten
Und tränenlos und schwer die harten rauhen
Soldatenherzen ein ‘Warum’ aufstöhnten,
Wir spürten deine Augen auf uns schauen,
Die streng und gütig uns dem Sinn versöhnten.
Das war der Sieg.

Het was deze lyriek die door Jan van der Made zonder omwegen tot oorlogslyriek werd verheven[56]: ‘En daar tegenover kan men alleen nog dit zeggen: zij is de kroon op al het andere. Daarin spreekt het nieuwe geluid sterker dan ooit tevoren, met den eenvoud van wie geen woord zullen zeggen om mooi te doen, om begrip te wekken of indruk te maken omdat dat alles onbelangrijk geworden is. Hier is de overgave, waarvan zoo juist gesproken werd tegenover den dood ge-

handhaafd, dus heeft de laatste proef doorstaan. Hier slaan de vonken uit, die ver boven het belang van dezen tijd uitstijgen. Hier wringt zich een klaarheid van verstaan in den uitersten nood naar boven, die de rest van den tijd vooruit is. Hier blijft alleen Gerhard Schumann over...'

'Soldaat-dichter' werd Schumann door Jan de Vries genoemd en deze citeerde met duidelijk welbehagen een aantal regels uit Schumanns strijdpoëzie om dit begrip te illustreren[57]:

> Uns liebt der Tod, weil wir das Leben lieben,
> Er liebt uns hart in seinem dunklen Zorn.
> Denn, die vor seiner Hand wie Spreu zerstieben,
> Verachtet er. Wir aber sind das Korn.

Schumann was niet alleen coryfee vanwege zijn nationaal-socialistische poëzie of vanwege de binnen het nazi-kader zo populaire Führer-gedichten, maar ook omdat hij binnen de culturele wereld in Duitsland een vooraanstaande positie innam. Dat kwam tot uiting in de vele functies die hij bekleedde, waarvan de belangrijkste waren: 1933-1945, Mitglied des Reichskultursenats; 1936-1945, Vorsitzender der Württembergischen Landesbühne; 1943-1945, Präsident der Hölderlin-Gesellschaft. De laatste functie ontleende hij aan het feit dat hij bekend stond als een vooraanstaand Hölderlin-kenner. Hij zou al zijn functies in 1945 kwijtraken. Hij was een te prominent nationaal-socialistisch dichter geweest en ook in Duitsland was er, zij het onder geallieerde leiding, een zuivering geweest.

Pas bijna dertig jaar later verbrak Schumann het stilzwijgen. Hij keerde in 1974 terug met het boek *Besinnung von Kunst und Leben*, waarin hij liet zien dat hij bitter weinig had geleerd.[58]

In deze essaybundel schreef Schumann onder meer over het nationaal-socialisme en over de plaats die hij binnen de Partij had ingenomen. Hij sprak heel uitvoerig over de 'misverstanden' die na de oorlog rond de nazi's heersten: 'Mit einem solchen "schrecklich vereinfachenden" Schlagwort, einem solchen Kollektiv-Urteil gab "*die* Nazis" ebenso wenig wie "*die* Juden", wird man den unzähligen lauteren, opferbereiten Frauen und Männer, Mädchen und Jungen nicht gerecht, die nichts anderes im Sinn hatten als ihrem Volk und Reich nach besten Kräften und bis zum Einsatz des Lebens zu dienen.'

De in 1911 geboren Schumann verheimelijkte in de jaren waarin de nationaal-socialisten aan de macht waren niet dat hij geïmponeerd was door de uitstraling van wilskracht van Hitler en het intellect van Goebbels. Dat was iedereen die zich met de contemporaine Duitse literatuur bezighield, bekend. Ook Vestdijk moet dat geweten hebben. Toch schreef hij in de NRC een recensie over

de bundel van Schumann. Hoe opvallend is het geweest dat Vestdijk in juli 1941, na de inval in de Sovjetunie, na de Februaristaking en de eerste razzia's op de joden, een zo overtuigd nationaal-socialistische dichter als Schumann zo positief kon bespreken. Hij noemt Schumann ‘een der vertegenwoordigers van een neo-klassicistisch dichterschap, dat, meer dan de romantische tendenzen, die men onwillekeurig verwachten zou, in het Duitschland van heden, hoogtij viert’.[59] Vestdijk toonde aan dat hij het werk van Schumann kende, dat hij niet werd geconfronteerd met een voor hem nieuw fenomeen. Heel terloops typeert hij een cyclus als ‘Wir haben ein Ziel’ als een gedichtensnoer ‘waarin zich de idealen en verlangens van een oorlogvoerende natie weerspiegelen’. Al even terloops werkt hij de tegenstelling neo-classicistisch versus romantisch uit: ‘Turbulente tijden, die veel hardheid ook van den dichter vergen, zijn de romantiek pas welgezind, wanneer de verbeeldingskracht eener latere generatie er zich meester van maakt.’ Voorts beluisterde Vestdijk in *Bewährung* ‘verre echo's van het expressionisme’.

Zijn conclusie is: ‘Als persoonlijk mengsel van deze diverse factoren, dat ook nog stand houdt in de statige hexameters, waarin het neo-klassicisme het klassicisme de hand reikt, maakt Schumann's poëzie aanspraak op waardeering.’ Dat is niet mis te verstaan. Maar er bestaat natuurlijk altijd nog de mogelijkheid dat de door Vestdijk besproken bundel zich van de andere bundels van Schumann onderscheidt. Wellicht gaat het om een bundel lyrische poëzie waarin het politieke element afwezig of ondergeschikt is. Het tegendeel is echter waar. *Bewährung* is een schoolvoorbeeld van nationaal-socialistische strijdpoëzie. De bundel is onderverdeeld is vier cycli en alleen de titels al doen het ergste vrezen: ‘Wir haben ein Ziel’; ‘Himmel, bist du so tief?’; ‘Erst auf der Flamme des Leids steigt die geläuterte Luft’; ‘Gegne uns, Ehrfurcht’. De gedichten in deze cycli zijn doorlopende verheerlijkingen van Duitsland, de oorlog en het soldatenleven. Het is ongelooflijk dat Vestdijk in zijn recensie deze thematiek in de beoordeling heeft kunnen vermijden. De lezers van de NRC moeten wel heel bedrogen uitgekomen zijn, als ze na Vestdijks aanprijzing de bundel hebben gekocht. Er zijn na de oorlog nogal wat auteurs gevonnist omdat ze meegewerkt hebben aan vijandelijke propaganda en we kunnen het aanprijzen van *Bewährung* niet anders zien.

De onbekommerde koper en lezer moet, indien hij geen nationaal-socialist was, wel met ontzetting geslagen zijn toen hij merkte dat de bundel zelfs een aantal aan de Führer gewijde gedichten bevatte, waarvan twee zeer opvallend waren. Allereerst ‘Gelöbnis an den Führer’[60]:

> Wir stehn wie Mauern um dich her
> In Treue und Geduld,

Kein Opfer ist so grosz und schwer.
Wir sind in deiner Schuld.

Wir kämpfen stumm den heiligen Krieg,
Dem uns dein Wort geweiht.
Wir kennen nur das Eine: Sieg,
Und Deutschlands Ewigkeit.

Wir wissen, dasz dein Werk gelingt,
Weil Gott dein Herz erhellt.
Aus deinem Sieg des Friedens dringt
Die Freiheit aller Welt.

En 'Führer'[61]:

Wir haben dir einmal geschworen.
Nun sind wir auf immer dein.
Wie Säche, im Strome verloren,
Münden wir in dich ein.

Auch wenn wir dich einmal nicht fassen,
Werden wir mit dir gehn.
Einst wirst du uns schauen lassen,
Was du vor uns gesehn.

Herzen wie erzene Schilde
Haben wir um dich gestellt.
Und es ist uns, als hielte
Gott durch dich seine Welt.

In geen van de publikaties over Vestdijk heb ik een woord aangetroffen over deze merkwaardige recensie in de NRC, die veel overeenkomsten vertoont met een recensie van dien aard, bijna in dezelfde periode, van filmrecensent Anton Koolhaas, zoals ik besproken heb in deel III a. Maar mogen we ons er zo over verwonderen dat Vestdijk geen moeite had met de poëzie van de dichter-soldaat Schumann? Eigenlijk niet. Vestdijk had al eerder aangetoond weinig moeite te hebben met de nationaal-socialistische literatuur. Als vertaler uit het Duits bijvoorbeeld.

Eindnoten:

1 Visser, *a.w.*, p. 239.
2 Visser, *a.w.*, p. 243.
3 E. du Perron, *Brieven*, Amsterdam, 1977-1984, deel 8, p. 11.
4 *Idem*, p. 154.
5 *Idem*.
6 Zie noot 27, hoofdstuk 1.
7 S. Vestdijk, *De leugen is onze moeder*, Amsterdam/Den Haag, 1965, p. 172.
8 S. Vestdijk, 'De visschen en Mahler'. In: *Maatstaf*, jrg. 17, nr. 12, april 1970, p. 795.
9 M. ter Braak/E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940*, Amsterdam, 1967, deel IV, p. 221.
10 *Idem*, p. 220.
11 *Idem*, p. 222.
12 *Idem*, p. 225.
13 Brief S. Vestdijk, dd. 7-9-1941.
14 J.H.W. Veenstra, 'Vestdijk als journalist'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 37, december 1982, p. 19.

15 *Idem, p.* 20
16 P.G.J. Korteweg, 'Verhalen over macht en moed'. In: NRC, 6 mei 1943.
17 P.G.J. Korteweg, 'De groote trek naar het oosten'. In: NRC, 7 september 1942.
18 P.G.J. Korteweg, 'Niet alléén boerenromans'. In: NRC, 7 september 1942.
19 Brief P.G.J. Korteweg, dd. 25-9-1942.
20 Victor van Vriesland, *Herinneringen verteld aan Alfred Kossmann*, Amsterdam, 1968, p. 86.
21 René Vos, *Niet voor publikatie*, Amsterdam, 1988.
22 *Idem*, p. 524.
23 *Idem*, p. 187.
24 NRC, 20 juli 1940.
25 NRC, 27 februari 1941.
26 NRC, 30 oktober 1941.
27 Zie noot 20.
28 Verslag persconferentie voor het DVK, 22-7-1941.
29 P. Korteweg, *Arme man met luxe leven*, Amsterdam, 1945, p. 17.
30 NRC, 29 oktober 1941.
31 NRC, 11 januari 1942.
32 NRC, 18 oktober 1940.
33 NRC, 7 november 1940.
34 NRC, 20 november 1940.
35 NRC, 4 januari 1941.
36 NRC, 14 januari 1941.
37 NRC, 30 januari 1941.
38 NRC, 15 februari 1941.
39 NRC, 15 mei 1941.
40 NRC, 6 juni 1941.
41 NRC, 5 juli 1941.
42 NRC, 20 juli 1941.
43 NRC, 25 juli 1941.
44 NRC, 30 juli 1941.
45 NRC, 6 augustus 1941.
46 NRC, 13 augustus 1941.
47 NRC, 26 augustus 1941.
48 Brief P. Mulder, dd. 4-10-1941.
49 S. Vestdijk, 'Martien Beversluis, Ons aller eigen'. In: NRC, 30 juli 1941.
50 Martien Beversluis, 'De Hunebedden'. In: *Ons aller eigen*, Hilversum, 1941, p. 29.
51 NRC, 18 oktober 1940, opgenomen in *Muiterij tegen het etmaal*.
52 S. Vestdijk, 'Van spel tot ernst'. In: NRC, 15 april 1941.
53 *Idem*.
54 G. Wijdeveld, 'Eekhout's Groot-Duitsche Dichtkunst'. In: *Algemeen Handelsblad*, 25 november 1942.
55 Ontleend aan: J.A. van der Made, 'De schrijver en zijn tijd'. In: *De Waag*, 28 februari 1942, p. 921.
56 *Idem*, pp. 920-921.
57 Jan de Vries, 'Oorlog en Kultuur'. In: *De Schouw*, jrg. 2, nr. 7, juli 1943, p. 339.
58 Gerhard Schumann, *Besinnung von Kunst und Leben*, Bodensee, 1974.
59 S. Vestdijk, 'Duitsche Letteren'. In: NRC, 21 juli 1941.
60 Gerhard Schumann, 'Gelöbnis an den Führer'. In: *Bewährung*, München, 1940, p. 23.
61 'Führer', *idem*, p. 24.

5

Het eerste boek dat Vestdijk vertaalde was *Apis und Este* van Bruno Brehm. Deze roman verscheen in 1935 onder de titel *Voor hun vaderland* bij *Uitgeverij L.J.C. Boucher*. Aan Greshoff schreef hij voordat het boek uitkwam, op 30 oktober 1934, ‘dat hij misschien wel als romancier onmogelijk zou worden na deze vertaling’, bericht Hans Visser.[1] ‘En hij voegde eraan toe dat hij voor geld alles deed.’

De roman zelf is meeslepend genoeg geschreven. Het verhaal speelt aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog en beschrijft de gebeurtenissen die voorafgaan aan de aanslag op aartshertog Ferdinand en zijn vrouw in Serajewo. Ogenschijnlijk is het een kroniek. Menno ter Braak zag het boek in ieder geval als zodanig en hij is daarmee in een val gelopen. Hij zou in *Het Vaderland* de vertaling van Vestdijk ‘uitstekend’ noemen. Uit de rest van zijn bespreking kunnen we afleiden dat Bruno Brehm voor hem een onbekende was, van wie hij voor de eerste maal een roman las. Bij ontstentenis van biografische gegevens en kennis van de ideeën van Brehm komt men er snel toe *Apis und Este* te lezen zoals hij het deed.

‘De Oostenrijkse schrijver Bruno Brehm, gewezen artillerie-officier en “oudstrijder” uit de wereldoorlog,’ aldus Ter Braak[2], ‘behoort, voor zover men af mag gaan op de hierboven genoemde roman, in hoge mate tot de auteurs, die in staat zijn een boeiende stof te behandelen, zó, dat de lezer zich als het ware verplaatst in de gebeurtenissen, maar van Bruno Brehm zelf weinig ziet. Brehm laat eenvoudig zijn personages aan het woord, zonder zelf in te grijpen; iets, wat volgens sommigen de ware romanschrijver tekent. De auteur mag, zo decreteerde een der theorieën over de roman, alleen in die roman spreken via de objectiviteit der verbeelding; zodra hijzelf een rol gaat spelen, “ontaardt” de roman in een essay of een brochure. Ik ben zo vrij *in het algemeen* niets van die theorie te geloven; zij is typisch de theorie van het naturalisme, dat in de “uitbeelding” een evangelie had gevonden; en ik ken romans, die mij buitengewoon geboeid hebben, juist, omdat de schrijver er onverholen uit naar voren kwam. Men behoeft niet eens naar het buitenland te gaan om een voorbeeld te zoeken; Max Havelaar is onmiskenbaar Multatuli zelf, zonder de autobiographie van Multatulie zou er nooit een Max Havelaar geweest zijn. Is daarom *Max Havelaar* een inferieure roman? Alleen voor hen, die *De Jordaan* van Is. Querido een meesterwerk achten.’ Verder noemt Ter Braak Brehm ‘een objectief kroniekschrijver van boeiende historische gebeurtenissen’.

Volgens Ter Braaks eigen theorie had hij eigenlijk nooit zonder achtergrondgegevens aan de beoordeling van een zo politiek geladen boek als dat van Brehm mogen beginnen. Juist hier zou kennis van de persoonlijkheid van de auteur een ander licht op het besproken boek hebben doen schijnen.

Ter Braak schreef deze recensie in *Het Vaderland* op 21 april 1935. Hij moet in de daaropvolgende jaren heel wat meer over Brehm te weten zijn gekomen, want op 9 april 1939 schreef hij 'Dietser of Duitser', een recensie naar aanleiding van *Het Erf aan Zee* van George Kettmann en *Viva la Muerta* en *Bruine Rebellen in Oostenrijk* van Steven Barends.

In *Bruine Rebellen in Oostenrijk* wordt de moordenaar van Dollfuss door Steven Barends als een waar patriot geschilderd. Ter Braak legt dan een band tussen dit voddige werk en de boeken van Bruno Brehm en Ernst von Salomon, de man die het opnam voor de moordenaars van Rathenau.[3] Hij zal zich toen eerst gerealiseerd hebben welk soort auteur hij vier jaar eerder zo positief had besproken. Of gaf de naam van Vestdijk als vertaler een keurmerk van fatsoen aan het boek?

De in 1892 geboren Bruno Brehm was een felle nationalist die vanuit de Eerste Wereldoorlog de overtuiging had meegekregen dat alleen een groot Duits Rijk Duitsers en Oostenrijkers kon redden. Hij vond wel dat in dat grote Duitse Rijk niet Berlijn maar Wenen het centrum moest zijn. Het kon niet anders dan dat de ster van Brehm nadat Adolf Hitler, die dezelfde ideeën over een groot Duits Rijk had als Brehm, aan de macht kwam, snel steeg. Het boek *Apis und Este* kwam dan ook niet toevallig in 1935 uit. De 'Anschluss' van Oostenrijk bij Duitsland was al in volle voorbereiding.

In een biografische toevoeging aan *Voor hun vaderland* werd dat streven van Brehm cum suis overigens niet onder stoelen of banken gestoken. Hierin wordt gesteld dat Brehm Oostenrijk beschouwt 'als het centrum eener toekomstige regeneratie'[4]. Als Ter Braak Brehm min of meer impliciet verwijt dat zijn eigen persoonlijkheid in deze kroniek te weinig aan bod komt, dan zijn hem toch, ik neem een willekeurige frase, de slotzinnen van het zevende hoofdstuk ontgaan[5]: 'Het is een oud kasteel van Wallenstein, waarin nu een aartshertog bij een venster staat te droomen, een kasteel in Bohemen, het land, dat de sleutel tot éen groot Duitsch rijk in handen heeft...' In 1943 werd het boek door *Boucher* herdrukt en het moet zo zijn, dat de Rijkscommissaris Seyss-Inquart en zijn Oostenrijkse trawanten deze heruitgave met genoegen zullen hebben bezien, want het waren juist mensen als Brehm die een ideologische impuls hadden gegeven aan hun geslaagd streven om Duitsland en Oostenrijk aan elkaar te verbinden.

Bruno Brehm werd door de aanhangers van de Nieuwe Orde dan ook als een gelijkgestemde gezien. Een artikel van Frits Sampimon in *De Schouw* getuigt daarvan[6]: 'Bruno Brehm heeft den ontwikkelingsgang in het oude Oostenrijk

met instemming gevolgd. Altijd heeft hij naar het groote gestreefd en zoo is de huidige plaats van zijn land in het groote Duitsche Rijksgeheel in zekeren zin de vervulling van zijn wil. Hij is de levende schakel tusschen het oude en het nieuwe en het is dan ook te begrijpen, dat zijn werken astronomische oplagencijfers bereiken. Zijn beroemdste werk, de trilogie over den wereldoorlog, waarvoor hij in 1939 den nationalen boekenprijs heeft verkregen, heeft een totale oplage van 420.000 exemplaren, terwijl van zijn laatste boek “Die sanfte Gewalt”, in 1941 verschenen, thans reeds meer dan 200.000 exemplaren werden gedrukt.’

Niettegenstaande de opmerkingen van Ter Braak zijn, ik gaf al een voorbeeld, de denkbeelden van Brehm duidelijk in zijn boek terug te vinden. Bijvoorbeeld in de overpeinzingen van zijn hoofdpersoon, de aartshertog Ferdinand. Deze voelde zich eenzaam, maar, zo lezen we in de vertaling van Vestdijk ‘op de troon, ver verheven boven alle kleinzielige twisten van advocaten en naties - en de naties laten zich hoe langer hoe meer door advocaten en pamfletschrijvers vertegenwoordigen - en zelfs de priesters vergeten hun waardigheid en mengen zich in het weerzinwekkende gekrakeel - daar moet men nu eenmaal eenzaam zijn, en eenzaamheid is alleen dan ondragelijk, als men zijn handen niet vrij heeft’.[7]

Voor Brehm is dat nu eenmaal het bittere lot van een heerser die gevangen is in de spelregels van de democratie en nog bitterder is het lot van de heerser die zijn macht ook nog moet delen met een andere heerser. ‘Twee keizers zijn teveel,’ vertaalde Vestdijk kort na deze overpeinzing van aartshertog Ferdinand[8], ‘er kan slechts één keizer zijn - de keizer van het heilige Roomsche rijk van het Duitsche volk. Een protestantse keizer is een onmogelijkheid, een vrucht van datzelfde nationalisme, dat geheel Europa in de afgrond storten zal, een protestantsche keizer is een aanmatigende rebel tegen de werkelijken alleenheerscher. Indien het echter den aartshertog gelukken mocht, eerst als keizer van Oostenrijk, dan als keizer van het hereenigde groote rijk de vrede te herstellen in zijn eigen landen en dan op de geheele wereld, dan zou hij kunnen sterven in het bewustzijn iets groots volbracht te hebben.’

De toespeling op Hitler, de Oostenrijker, de nieuwe aartshertog Ferdinand, is, gezien het tijdstip waarop het boek verscheen, maar al te duidelijk en het werd door de nationaal-socialisten ook als zodanig opgevat.

Zelfs een vleug antisemitisme mocht bij Brehm niet ontbreken, zoals is terug te vinden in zijn verheerlijking van Galicië[9]: ‘Ja, in Galicië verlangt men naar Weenen en in Weenen heeft men heimwee naar de grenzelooze verten van het zacht aanzwellende heuvelland, waarachter in het Zuiden, dreigend als een onweerswolk, de blauwe toppen van de Karpaten opstijgen. Ach, Galicië, dat zijn de net gekalkte stallen met de uit leem gestampte middengang, de schoongeveegde binnenplaatsen der kazernes en de poelen op straat, en zelfs Laib Peseta,

die den majoor, die dik in de schulden zit, een voorschot geeft op het veulen, dat zich nog in het moederlijf bevindt, schijnt op deze afstand een eerbiedwaardige grijsaard, bij wien vergeleken de bleeke Joden uit de Praterstraat gedegenereerde wezens zijn.'

Het mag ons nu verbazingwekkend voorkomen dat Ter Braak deze regels niet met argwaan had gelezen, maar onze blik op het antisemitisme is mede bepaald door de massamoord op de joden uit de jaren veertig. Ter Braak, en ook Du Perron hebben zelf zo nu en dan ook op een voor ons thans onthutsende manier over joden gesproken en geschreven. Van Galen Last zou naar aanleiding van een van die opmerkingen in de door hem bezorgde *Briefwisseling* daar het een en ander bij aantekenen. Op 15 maart 1938 schreef Du Perron aan Ter Braak onder meer[10]: 'Ik heb de pretentie dat jij, Henny, Jan, ik, Malraux, Chiaro, enz. een elite *zijn*, - en hier in Indië, in 't aangezicht van de Zentgraven, de planters en 90% van de ambtenaren die ik zag en zie, krijg je dat gevoel er nog minder uit dan in Holland in 't aangezicht van de Hamburgers, de (Jode) Mannen, en de Dekkers zonder Douwes ervoor. D.D. hier is een politicus, maar... elitemensch.'

'De wijze waarop Du Perron en Ter Braak, in hun brieven soms over Joden schreven, is moeilijk aanvaardbaar voor vele lezers van na de tweede wereldoorlog. Door hun levenshouding, tegenover Indonesiërs (Du Perron) en Joodse vluchtelingen (Ter Braak) weten wij dat het hun ernst was met hun afkeer van iedere rassenwaan,' opent Van Galen Last een uitvoerige toelichting op de zojuist geciteerde zinsnede.[11] Van Galen Last geeft toe dat er ook een andere visie mogelijk is, zoals die werd verwoord door de redactie van *Pharetra*, het studentenblad van de Vrije Universiteit dat schreef dat zowel Ter Braak als Du Perron het joodse vraagstuk 'verstandelijk hebben geanalyseerd, doorzien, het werkelijk bestaan ervan verworpen, maar emotioneel moet er iets overgebleven zijn dat zich (nog) niet liet identificeren met het verworven rationeel standpunt'. Van Galen Last vindt deze stelling onjuist en geeft een aantal voorbeelden van opvattingen van Ter Braak en Du Perron die het tegendeel moeten aantonen. Hij is daarin niet erg overtuigend, zeker niet als hij vergelijkingen maakt tussen denigrerende opmerkingen over joden en gelijksoortige opmerkingen over Belgen, Denen en Duitsers. We kunnen hem aan het slot van zijn betoog pas weer volgen als hij J. Melkman aanhaalt in diens *Geliefde vijand - het beeld van de Jood in de naoorlogse literatuur*[12]: 'Ter Braak heeft de vervolging van de Joden in het bezette Nederland niet meer meegemaakt. Desalniettemin kan men hem als de eerste auteur beschouwen wiens kijk op de Joden de invloed van deze vervolging heeft ondergaan... In een tijd van vervlakking en zelfbedrog ging Ter Braak zijn eigen weg en poogde zich een objectief beeld van de Joden te vormen.'

Maar als wij nu vaststellen dat *Voor hun vaderland*, inclusief de antisemi-

tische tendensen, een roman is die voor de Duitse propaganda aantrekkelijk was (zoals in recente discussies over de wenselijkheid van de zogenaamde Bloed-en-Bodemfilms van de nationaal-socialisten, die ogenschijnlijk onschuldig, maar in werkelijkheid doordrenkt zijn van nationaal-socialistische ideologie, parallellen met deze literatuur worden getrokken), dan mag het geen wonder heten dat *Boucher* in de bezettingsjaren tot een herdruk besloot. Er was een uitgebreidere lezerskring voor de ideeën van Brehm ontstaan en zo werd de vertaling van Vestdijk in 1943 herdrukt.

Niet alleen *Boucher* bracht toen werk van Bruno Brehm uit, ook een aantal nationaal-socialistische uitgeverijen besloot werk van de Oostenrijker in hun fonds op te nemen. *Holle & Co* uit Den Haag bijvoorbeeld bracht *Der dümmste Sibiriak* uit, in de Nederlandse vertaling getiteld *De stomste Siberiër*. De vertaler was de Nieuwe Orde zeer toegedaan. Misschien hadden ze bij *Holle & Co* Menno ter Braak gelezen. In ieder geval was Steven Barends, die al zoveel werken voor *De Amsterdamsche Keurkamer* in het Nederlands mocht overzetten, de gelukkige. *Uitgeverij Roskam* zocht Jan van der Made aan om van *Auf Wiedersehn, Suzanne, Tot ziens, Suzanne* te maken.

En Vestdijk? Die werd niet meer gevraagd om Bruno Brehm in het Nederlands te vertalen, wat niet betekende dat hij niet de gelegenheid kreeg een nog vooraanstaander nationaal-socialistisch auteur naar het Nederlandse publiek te brengen.

In 1942 verscheen bij *Uitgeverij Boot* uit Den Haag *Een zoon verliest en wint*, de Nederlandse vertaling van Simon Vestdijk van de roman *Sankt Blehk* van Ludwig Tügel. Deze roman was een groot succes. Tussen 1942 en 1944 verschenen van de Nederlandse vertaling maar liefst vijf drukken. Na 1945, om voor de hand liggende redenen, zou er nimmer meer een herdruk verschijnen. Hans Visser zou in zijn biografie alleen dat laatste feit even melden; op de inhoud van het boek en de reputatie van de auteur ging hij maar niet in, waardoor hij zichzelf van biograaf tot hagiograaf maakte. Curieuze bijzonderheid bij deze uitgave van *Boot*: de illustraties waren van de hand van Dick Lammers en deze tekenaar had een reputatie opgebouwd met zijn antidemocratische spotprenten in het weekblad *De Waag*.

De in 1889 geboren Ludwig Tügel was binnen de kring van nationaal-socialistische schrijvers in het Duitsland van na 1933 een belangrijk man. Hij werd door zijn tijdgenoten ook als zodanig erkend. A.H. von Marich gaf in *De Schouw* een korte kenschets van Tügel. Dat gebeurde naar aanleiding van een lezingentournee die Tügel in oktober en november 1943 in Nederland gaf[13]: 'Den dichter Tügel leeren wij als mensch kennen, wanneer wij de figuren en het milieu van zijn romans analyseeren. De achtergrond wordt gevormd door de groote worsteling van den wereldoorlog, waaruit een moeilijke en steile weg

weer in het civiele leven terugvoert. De soldaten van gisteren zijn de burgers van heden met hun problemen, moeilijkheden en conflicten. Maar hoe de dingen zich ook mogen ontwikkelen, één ding is het, dat heilig en verplichtend blijft: de kameraadschap van gisteren, die de vriendschap van heden is. Dit is het, wat onveranderlijk blijvend is, onverschillig of de dichter de tragische, de dramatische of de humoristische snaar op zijn lier bespeelt. Ook de persoon van den dichter is hierdoor bepaald. De dichtkunst van Ludwig Tügel vindt daarin haar groote beteekenis en waarde, dat zij de poëtische vertolking geeft van deze hoogste menschelijke discipline, welke heden ten dage het sterkste wapen in Duitsche hand is: het kameraadschappelijk altruïsme van het Duitsche volk. Dit is de rots, waarop de Führer de toekomst van Germanje en Europa opbouwt.

Men moet sterk zijn, men moet mannelijk zijn en men moet vooral rijp zijn om dit ideaal als het zijne te kiezen. Ludwig Tügel is derhalve niet de romantische, avontuurlijke of rapsodische dichter; hij is niet de dichter van de lente met haar dwalende illusies, niet van den zomer met zijn stormgeweld, hij is de dichter van den rijpe vruchtendragende herfst. Zijn dichtkunst is hij zelf, de mensch, de kameraad.'

Ook J.E. van Renesse had in *De Schouw* zijn licht over Tügel laten schijnen. Hij legt al de band met diens ras[14]: 'Hier spreekt de kracht van gezond bloed. Het zijn allemaal geluiden van dezen tijd.'

We hebben al in deel III a gezien dat Jacques Delsing de rassendeskundige van de nationaal-socialistische literatuur was; hij zou er vele artikelen in *De Waag* aan wijden. Hij verenigde Tügel en Brehm in een van die artikelen, op 7 november 1941, ruim voordat de vertaling van Vestdijk verscheen. Delsing schaarde Tügel bij de schrijvers van boerenromans met een 'manier van uitbeelding' die niet-naturalistisch is: 'de dichter tracht zijn boeren in een mystieke verweefdheid met den bodem te teekenen.'[15] Delsing voegt daarop Tügel bij de vertegenwoordigers van 'het zwaartillende, meer sombere noorden'.

Bruno Brehm zou volgens hem behoren tot 'een kamp, dat den oorlog uitbeeldde met de idee, die er achter stond: Duitschland'. 'Maar zij worstelen met het "Waarom?" van deze dingen,' gaat hij even later verder, 'en vinden het antwoord in: Duitschland. Zij worden gesterkt door het vele moois ook, waarvan de kameraadschap het is, die veel, ook het bijna ondragelijke, dragelijk maakt. Zij werken zich op tot een heroïsche levensbeschouwing, de eenige, waarmee menschen van onzen aard den oorlog kunnen doorstaan.'

De lezingentournee overigens die Tügel in Nederland hield, was georganiseerd door de *Nederlandsch-Duitsche Kultuurgemeenschap*. De tournee was een groot succes; Tügel trok volle zalen. Het is wel zeker dat hij in deze maanden oktober en november geen ontmoeting heeft gehad met zijn vertaler Vestdijk.

Hoe had zo'n ontmoeting georganiseerd moeten worden? In ieder geval was *Uitgeverij Boot* daar niet meer bij gebaat. Nadat Vestdijk in gijzeling was genomen, ging *Boot* met een nieuwe vertaler in zee, Casper de Jong, die *Die Freundschaft* vertaalde (*Ware vriendschap*). Naar aanleiding van deze roman, die in het najaar van 1943 uitkwam, hield Tügel zijn serie lezingen in Nederland. Tügel zou overigens ook een contract sluiten met *De Amsterdamsche Keurkamer*, waar de roman *Pferdemusik* uitkwam. Ditmaal was de onvermijdelijke Steven Barends de vertaler. Hij maakte er *Paardemuziek* van.

We richten ons nu op de roman *Sankt Blehk*. In 1942 typeert de schrijver Hanns Arens deze roman met de woorden[16]: ‘So ist dieses Buch im besten Sinne ein nationalsozialistischer Roman, ohne dasz jemals direkt die Rede vom Nationalsozialismus ist.’ Het is een duidelijke stellingname en daar soort soort zoekt, kunnen we ervan uitgaan dat Arens heel goed wist waar hij het over had.

Het verhaal van *Een zoon verliest en wint* speelt zich af in het eerste jaar na de Duitse nederlaag van 1918. Het is het verhaal van een zoon die heen en weer geslingerd wordt door de aandacht die zowel de vader als de moeder van hem eisen. Daar de vader en de moeder elkaar haten, proberen ze de jongen ervan te overtuigen dat hij de overgeërfde eigenschappen van de ander, de vijand dus, moet zien te bestrijden.

Sankt Blehk is eigenlijk een onvertaalbare titel, waarin via een duistere symboliek de vader- en moederrol binnen het karakter van de hoofdpersoon, Jochen, wordt uitgedrukt. Vestdijk kiest echter, opmerkelijk genoeg, voor één facet van deze strijd, namelijk de strijd vanuit de zoon gezien. De strijd tussen de beide ouders, over het hoofd van de jongen heen gevoerd, komt in de Nederlandse titel niet tot uitdrukking.

Willem Huberts gaat nog een stap verder. Hij stelt dat de nieuwe titel ‘de nadruk legt op de strijd tussen vader en zoon’.[17] Hij wijst er vervolgens op dat de relatie tussen vader en zoon in deze periode in het werk van Vestdijk een belangrijke rol speelt. Hij noemt met name de roman *Aktaion onder de sterren* uit 1940, de dichtbundel *Water in zicht* uit 1940, de gedichtencyclus ‘Vader en zoon’ uit 1942 en de roman *Iersche Nachten* uit 1944. Los van de vraag of in de opgesomde werken de vader-zoon-relatie wel zo'n duidelijke rol speelt, is zijn opmerking ook anderszins merkwaardig. Uit de door Vestdijk verzonnen titel blijkt niets van een strijd tussen vader en zoon. De titel betrekt het probleem geheel op de jongen en is in feite een gevolg van de onvertaalbaarheid van de oorspronkelijke titel.

Tügel komt in zijn roman vrij snel tot een van de hoofdthema's: het verslagen Duitse leger dat naar huis terugkeert. In de vertaling van Vestdijk lezen we de beschrijving van het leger op de terugtocht[18]: ‘Het leger werd ontbonden. Het scheen zijn groot verleden afgezworen te hebben. Wie dit verleden nog opriep,

gold als een vijand der toekomst, iemand die het geloof aan een nieuwen, beteren tijd verketterde. Het leger was overweldigd, maar het voelde zich niet verslagen. Het was bereid een eeuwigen vrede op aarde te dulden, omdat het zelf den vrede niet had kunnen voorschrijven. De Duitsche soldaat legde de wapens neer. Met roemrijke gevechten was geen overwinning te behalen, dat had hij nu meer dan vier jaar lang ervaren. Hij geloofde, bewust of onbewust, de menschheid de eerste schreden naar een betere maatschappij schuldig te zijn. Daarvoor offerde hij alles op wat een dappere soldaat opofferen kan, zijn wapeneer, zijn levensinhoud, den zin van zijn bestaan.'

En twee pagina's verderop[19]: 'Ter wille van den wereldvrede offerde de Duitsche soldaat zijn soldateneer op. Hij geloofde aan een nieuwen tijd, met een nieuw begrip van eer.'

Tügels rasbewustzijn kwam heel vaak in de roman om de hoek kijken. Hij had als soldaat een jaar in Vlaanderen gevochten en wellicht komt daar zijn voorliefde voor de Vlamingen vandaan, die hij als volgt beschreef[20]: 'Hij schudt zijn grijsgelokt hoofd. Wat kan hij er verder nog van zeggen? denkt hij. Deze Vlaamsche is van hetzelfde ras. Wij Brielingers zijn immers allemaal uit Vlaanderen of Friesland afkomstig. Neen, er is niets meer aan te doen! Blond haar en blauwe oogen.'

Maar niet alleen het rasbewustzijn treffen we bij Tügel aan. De roman kent ook veel verwijzingen naar een Duits zelfbewustzijn, zoals af te lezen is uit een discussie, waarin een van de hoofdpersonen zich heeft gemengd[21]: 'Garve kan het niet nalaten om bij deze gelegenheid tegen het Romeinsche recht uit te varen, dat in Duitschland in zwang is, hoewel het een ernstige bedreiging vormt voor alles wat Duitsch is naar geest, ziel en lichaam.'

Wie zo Duits-nationalistisch is, gelooft ook heilig in de dolkstootlegende, die inhield dat Duitsland in 1918 niet op het slagveld was verslagen, maar aan het thuisfront. Daaraan waren de socialisten schuldig, omdat zij de leiding van de jonge republiek van Weimar op zich hadden genomen. Voor Tügel was het socialisme dan ook een ernstige bedreiging van Duitsland[22]: 'De roode vlag beteekent bloedvergieten en gewelddadigheid. Zij is het teeken van een macht, die overal ter wereld is opgestaan, eerst in het geheim, toen openlijk, en nu voor geweld niet terugdeinzend. Het is het streven naar een groote verandering op aarde, het is de strijd om de goederen dezer aarde, om eigendom, macht en bezit, eerst in het geheim, dan openlijk, en dan voor geweld niet terugdeinzend.' En verderop[23]: 'Zij hebben geen idee, deze menschen, die alles op hun kop willen zetten. Zij kunnen niet juichen. Zij kunnen alleen maar schreeuwen. De internationale is hun lied. Zij volgen geen idee. Daarom moeten ze zich naar verouderde denkbeelden richten. Dat is allemaal dood. Het is geen eigenlijk leven meer. Dat is lawaai en geschreeuw. Ik wacht op de grote verandering. Dat is er geen! Neen!'

Alles in Tügels roman wijst op de kenmerken van een ‘Bloed-en-Bodem-roman’. Opmerkelijk is daarom dat Vestdijk, die zich jaren eerder tegen deze ‘Blubo-kunst’, zoals hij het noemde, had afgezet, nu aan het vertalen van deze zelfde Blubo-kunst geld wilde verdienen.

Opvallend in een ‘Bloed-en-Bodem-roman’ is de nadruk die wordt gelegd op de bloedbanden. Bij Tügel zijn deze bloedbanden duidelijk aanwezig in de verheerlijking van wat de nationaal-socialistische fijnproever de ‘sibbe’ noemde. Sibbe was een oudnederlands woord dat door de nationaal-socialisten in ere werd hersteld. Met een sibbe werd een geslacht bedoeld. Bij de SS bijvoorbeeld werd een SS'er in een zogenaamd ‘sibbe-boek’ ingeschreven en dat hield in dat zijn zoon niet meer op zuiverheid van ras gekeurd hoefde te worden, maar automatisch het recht had om tot de SS toe te treden. Binnen de Nederlandse uitgeverswereld ontstond, zoals we in deel IV zullen zien, een florerende bedrijfstak: die van de sibbekunde. Bij Tügel wordt het woord ‘sibbe’ niet genoemd, maar wel kunnen we uit zijn beschrijvingen aflezen dat hij bekend was met dit nationaal-socialistisch geworden begrip[24]: ‘Er loopen draden van mensch tot mensch. Ze worden niet allemaal gesponnen. Sommigen groeien vanzelf, net als de takken van een boom, uit een anderen, sterkeren draad. Zij zijn plotseling aanwezig. De natuur heeft ervoor gezorgd, het eigen bloed.’

En ook[25]: ‘Je stamt van boeren af. En je groeit weer naar de boeren terug. Maar je moet je boven deze ontwikkeling verheffen, waarvan de draden verbroken zijn. Je moet de draden weer aan elkaar knoopen, je moet alle menschen in je opnemen, die met je verwant zijn, maar dat heeft niets met stand, geboorte en doelstelling te maken.’

Voor Arens, en ook voor ons, kan het niet duidelijker zijn. *Sankt Blehk* is een duidelijk voorbeeld van wat de nationaal-socialisten met hun ‘volksche’ literatuur wilden bereiken. En voor wie nog een lichte aarzeling mocht hebben: tegen het einde van het boek komt Tügel met een propagandistische oproep vanuit de beste nationaal-socialistische tradities. In de vertaling van Simon Vestdijk luidt dit fragment[26]: ‘Volhouden, Jochen! En langzaam aan! Niet sneller willen gaan dan de tijd! Wat voorbarig is heeft geen kracht, geen duurzaamheid! Steeds maar verder, Jochen! En nog iets: het bewustzijn niet verliezen waar men vandaan komt en waarheen men gaat! Zonder verleden ben je maar half, en zonder toekomst ben je heelemaal niets! Het heden, wat een eigenaardig woord is dat! Een siddering van leven tusschen het verleden en de toekomst! Het heden is de daad! Niet stil blijven staan! Bevelen kan men steeds, wanneer het wenschen ophoudt en het willen begint. Wie beveelt heeft er nog nimmer naar gevraagd of hij gehoorzaamd zal worden. De gehoorzaamheid ontstaat pas door het bevel. Alle macht, en ook alle onmacht, zijn in het bevel opgesloten. Uit het voorbeeld groeit de verwonderlijke macht, die van den eenen

mensch op den anderen overspringt en hen tot eenheid brengt. Ja, de wereld en de dingen bereiken nooit hun doel. De dood is onvermijdelijk, maar het onuitputtelijke leven gaat verder, schept nieuwe vormen, die het nog niet kent, lachend en onverwoestbaar. Iedere tijd wacht op de verlossing van de machten, die hem binden en belemmeren willen. De daad, dat is het leven!'

Uitgeverij Boot, waar de vertaling van Vestdijk uitkwam, kunnen we kenschetsen als een nationaal-socialistische uitgeverij. Volgens Hans Elema[27] behoort deze Haagse uitgeverij bij de rij van nationaal-socialistische uitgeverijen waartoe ook *Hamer, De Schouw, Storm, Oceanus* en *De Amsterdamsche Keurkamer* behoorden. Elema brengt overigens wel een nuancering aan door te stellen dat *Boot* werk uitbracht van Emil Barth, Paul Ernst, Otto Gmelin, Hans Leip en Martin Raschke. 'Man kann hier hin und wieder das Wort "germanisierend" gebrauchen, wird aber doch nicht ohne weiteres von Nazi-Literatur sprechen,' aldus Elema.[28]

Boot had een fonds, dat op een uitzondering na, geheel bestond uit uit het Duits vertaalde literatuur. De schrijvers die door *Boot* werden gebracht, waren in nazi-Duitsland vooraanstaande literatoren als E. Bernewitz, O. Gmelin, M. Fleischhack en M. Raschke. Dat werk werd vertaald door, naast Vestdijk, Roel Houwink, Jef de Leau, M. Huydts en J. Tersteeg.

Vestdijk kwam bij *Uitgeverij Boot* via Ad. M.C. Stok, die tot januari 1943 mededirecteur was van *Boot*. Daarnaast was hij directeur van de *Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij*, waar al eerder een vertaling van Vestdijk was verschenen, namelijk die van Eric Lowe's trilogie *Salute for freedom*, dat in 1940 in drie losse delen uitkwam onder de titels *De terugkeer van een held, Ochtend zonder wolken* en *Voorwaarts door de tijden*.

Er is een brief bewaard gebleven van Vestdijk aan Theun de Vries van 20 november 1941, waarin hij schrijft[29]: 'Ik corrigeer op 't oogenblik drukproeven voor Stok, waarop aan den achterkant de proeven van een door jou vertaalde roman staan: Jeugd wil leven. Vermakelijke coïncidentie! Deze roman mag zeker niet verschijnen?'

De roman was wel uitgekomen. Het was een vertaling van S. Mackenzie's *The young desires it*, een vertaling waarvoor Theun de Vries, naar hij mij schreef[30], vóór de Duitse inval een contract had afgesloten, maar waarvan de uitgave enkele jaren was opgehouden.

Sjoerd van Faassen informeert ons over Vestdijks vertaling van Lowe en die van Theun de Vries van Mackenzie. Ten aanzien van Lowe stelde hij dat het hier ging om de proeven voor de vijfde druk van deel drie van de serie van Lowe, waarvan de eerste druk in 1940 in de *Cultuur*-serie van de *Zuid-Hollandsche* was verschenen.[31] En verderop: 'In september 1941 was Theun de Vries' vertaling van Seaforth Mackenzie, *The young desires it* onder de titel *Jeugd wil leven*

verschenen bij uitgeverij Boot. Wellicht heeft deze uitgeverij bedoelde vertaling laten drukken bij Ad. M.C. Stok, zodat deze over de proeven ervan beschikte.

In kort bestek staan hier drie fouten. Van een gewijzigde herdruk van de boeken van Lowe was geen sprake. Waarom zou Vestdijk dan de drukproeven te corrigeren krijgen? Het is volkomen zinloos dat een vertaler bij een vijfde druk alsnog proeven gaat corrigeren. We moeten daarom vaststellen dat Vestdijk in zijn brief aan De Vries doelde op de vertaling van *Sankt Blehk*. Inderdaad was de roman van Mackenzie in de vertaling van Theun de Vries aangekondigd voor september 1941, maar in werkelijkheid kwam hij pas aan het einde van het jaar uit, misschien zelfs in januari 1942. Vandaar ook dat Vestdijk in november 1941 aan Theun de Vries kon vragen: ‘Deze roman mag zeker niet verschijnen?’ Dat zou een onnodige vraag zijn geweest als de roman twee maanden eerder al was uitgekomen.

De opmerking dat ‘wellicht’ *Uitgeverij Boot* de vertaling van De Vries heeft laten drukken bij Stok, toont aan dat Sjoerd van Faassen niet op de hoogte is van een tamelijk belangrijk gegeven: Ad. M.C. Stok was medeëigenaar en directeur van *Uitgeverij Boot*. Het is opvallend: drie fouten in een notenapparaat bij een zo belangrijke briefwisseling. ‘De annotaties in deze uitgave zijn grotendeels nieuw, en in ieder geval aangepast aan de huidige stand van onderzoek,’ vermeldt de flaptekst, en in de ‘Verantwoording’ schrijft Van Faassen dat hij vaak een beroep deed op de kennis van Ton Anbeek, D.A.M. Binnendijk, Jean Brüll, M. van der Goes van Naters, A.C.M. Vestdijk-Van der Hoeven, Theun de Vries, de Bibliotheek van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels en het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie.[32] Dat zijn nogal wat informanten voor een notenapparaat en daarom is het des te curieuzer dat er toch correcties zijn aan te brengen. Opmerkelijk is dat in de lijst van namen die van Hans Visser en Anne Wadman ontbreken. Zij waren in die periode al volop bezig met de biografie en zij hadden Van Faassen voor het een en ander kunnen behoeden. Bij alle bedenkingen die we mogen hebben tegen de Vestdijk-biografie van Hans Visser, bedenkingen die ik ook heb en ook niet onder stoelen of banken steek, moeten we toch toegeven dat Visser over een omvangrijk archief en veel feitenmateriaal beschikt. Visser deelde me desgevraagd mee dat in de periode dat Van Faassen met de annotering bezig was, Wadman en hij al betrokken waren in een conflict met mevrouw Vestdijk-Van der Hoeven en dat Van Faassen niets anders kon dan de zijde van de weduwe van Vestdijk te kiezen om daardoor haar medewerking aan de uitgave van de *Briefwisseling* te behouden. Daar ik dit probleem niet heb, kon ik wel de hulp van Visser inroepen om, gecombineerd met mijn eigen gegevens, tot ‘errata’ te komen op de *Briefwisseling*.

1. Bij Brief 3 meldt Van Faassen dat ‘Lyrische inventaris’ is opgenomen in

Muiterij tegen het etmaal, deel I, pp. 105-108[33], dat moet zijn pp. 105-107; en 'Het rad der fortuin' op pp. 108-113[34], dat moet zijn pp. 108-112.

2. Bij Brief 4 meldt hij dat Vestdijk vanaf januari 1938 als redacteur in dienst trad bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*[35], dat moet zijn per 15 februari 1938, zoals de NRC van 19 januari 1938 ook meldt.
3. Bij Brief 4 meldt Van Faassen dat Vestdijk van januari 1938 tot en met juni 1939 in Scheveningen op kamers woonde.[36] Dat moet zijn van 6 mei 1938 tot juni 1939. Vestdijk woonde vanaf 1 februari 1935 bij Ans Koster in de Haagse Cyclaamstraat. In september 1935 verhuisde hij naar Utrecht, naar de Nicolaas Beetsstraat 18b. Na een kort intermezzo in de Bachlaan 15 in Bilthoven, keerde hij in de herfst van 1936 terug in de Cyclaamstraat. Op 6 mei 1938 verhuisden Ans Koster en Vestdijk naar de Leuvensestraat 12 in Scheveningen.
4. Bij Brief 10 meldt Van Faassen een artikel van D.A. de Graaf, 'Stawogrin als man van de daad'.[37] Dat moet zijn 'Stawrogin als man van de daad'.
5. Bij Brief 21 merkt Van Faassen op (243): 'Bij bundeling van *Het schuldprobleem bij Dostojewski* in *De Poolsche ruiter* (1946) heeft Vestdijk uitsluitend enkele stilistische verbeteringen aangebracht.' In werkelijkheid is het artikel dat oorspronkelijk in *Groot Nederland* was afgedrukt[38] voor *De Poolsche ruiter* geheel herschreven zonder dat Vestdijk zijn betoog aantastte.
6. Bij Brief 25 meldt Van Faassen dat J.A. van der Made in 1909 geboren is.[39] Hij vermeldt niet dat op het moment van de uitgave van de *Briefwisseling* Jan van der Made al enkele jaren gestorven was. Hij overleed in 1982. Voorts schrijft hij dat Van der Made regelmatig medewerker was aan *De Schouw*. Dat is onjuist. Van der Made zou slechts eenmaal in *De Schouw* publiceren en wel, in jrg. 1, no. 14, het artikel 'Over ander individualisme'.[40] Van Faassen verwart *De Schouw* met *De Waag*, waaraan Van der Made veel bijdragen heeft geleverd.
7. Bij brief 25 lezen we dat Jan Eekhout in 1941 van het DVK de zogenaamde Meesterprijs kreeg voor zijn roman *Pastoor Poncke*.[41] De prijs heette echter de Meesterschapsprijs en was, zoals de reglementen aangaven, 'een erkenning van onze meest representatieve kunstenaar, een prijs, die men maar eenmaal kan verwerven en die het gansche werk van een schrijver betreft'.[42]
8. Bij Brief 29 vermeldt Van Faassen dat Theun de Vries in het meinummer van *Criterium* gedichten van Goethe in vertaling publiceerde. Hij noemt daarbij 'Zwerversnachtlied'.[43] De werkelijke titel is 'Zwervers Nachtlied'.[44]
9. Bij Brief 31 beschrijft Van Faassen dat het dagblad *De Tijd* van 10 mei tot 27 juni 1941 verboden was. 'Pas na de vervanging van de hoofdredacteur stemden de Duitsers in met de herverschijning,' aldus Van Faassen.[45] Deze berichtgeving is onjuist. De hoofdredacteur L.G.A. Schlichting kreeg alleen een zogenaamde 'diplomatiek redacteur', M.A. Cageling, geen nationaal-socialist, maar wel een fervent aanhanger van Zwart Front op zijn dak. Sterker: toen

Schlichting enkele weken later zijn ontslag indiende, grepen de Duitsers in. Ze bewerkten de bisschop van Haarlem, monseigneur J.P. Huibers, die op zijn beurt Schlichting meedeelde dat hij niet gemist kon worden, waarop Schlichting zijn ontslagaanvrage introk.[46]

10. Bij Brief 48 meldt Van Faassen dat de joodse dichter Maurits Mok geen lid van de Kultuurkamer is geworden.[47] Los van het feit dat men geen lid werd van de Kultuurkamer, maar zich moest aanmelden, is de opmerking zelf als gotspe te betitelen omdat het joods-zijn van Mok elke band met de Kultuurkamer al onmogelijk maakte.
11. Bij Brief 50 kunnen we over *Muiterij tegen het etmaal* lezen: 'Het is niet meer na te gaan welke kritieken Vestdijk in de plaats van de gesupprimeerde stukken opnam, maar tot de vervangende stukken behoorden in ieder geval zijn besprekingen van *Stiefmoeder Aarde* ("Lyrische inventaris") en *Het rad der fortuin* ("Schematisme der boeren").'[48] Vandaar nu een aanvulling. De andere, alsnog geplaatste stukken waren: 'Van Schendel's reëelste boek'; 'Virtuooze Gedachtenvlucht'; 'Een zwerver, niet verliefd'; 'De opgejaagde reus'; 'De verloren zoon in aantocht'; 'Angst voor angst' en 'Over de compositie der roman'.
12. Bij Brief 52 lezen we dat Vestdijk tot 1 maart 1943 in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel zou blijven.[49] Opmerkelijk is het daarom dat Vestdijk al op 28 februari vanuit Doorn aan Theun de Vries schreef[50]: 'Ik kan je mededeelen, dat ik ontslagen ben en sinds Vrijdag [dat is 26 februari, AV] weer in mijn geliefde Doorn vertoef.' Opmerkelijk is dat Van Faassen een aantal pagina's verderop laat merken dat hij wel wist dat Vestdijk vóor 1 maart al vrij was.[51]
13. Sjoerd van Faassen laat bij Brief 52 in het midden of de in 1905 geboren predikant K.L. Wybenga, medegijzelaar in Sint Michielsgestel, nog in leven is.[52] Dat was Wybenga, ook op het moment dat deze regels zijn geschreven.[53] In het register heet hij opeens Wybrenga.
14. 'Werkman doelt daarbij op het sonnet "Ascensus ad inferos" van Vestdijk, dat hij te zamen met een sonnet en een inleiding door Henkels in november 1942 zou uitgeven als nummer 17 van de serie *De Blauwe Schuit*; Vestdijks gedicht werd onder de titel "Riposte" opgenomen in de afdeling verspreide gedichten van zijn *Verzamelde Gedichten*',[54] schreef Van Faassen bij Brief 52. Het gaat hierbij om het volgende sonnet[55]:

O vrome Henkels, die het dorst bestaan
Mijn werk aan dat van 't voorgeslacht te meten,
Een Conan Doyle aan vunze papenwaan,
Logische tucht aan ontucht van 't geweten!

Reeds menig uur heb 'k hier in rust gesleten,
Naast u en zonder u, gehoorzaam aan
De Inspiratie van het Goede Eten,
Dat hier het vleesch'lijk uurwerk rap doet gaan.

En steeds - ben ik nog aan uw menschenkennis
Deez' uitleg schuldig? - was het een'ge dat
Van Holmes koele klaarheid mij vervreemdde

De Flikkerster over deez' vett'ge beemden
Die vuile en eeuwenoude briefjes spat,
Waarin de Paap zich meet met Knapenschennis!

De werkelijkheid is dat de titel ‘Ascensus ad Infernos’ van F.R.A. Henkels is. Hij schreef een inleiding onder deze titel en besloot met het sonnet ‘De nazaat’, dat luidde[56]:

Gij, brave Vestdijk, zit in 't oud gestoelte
voorwaar als een verdorven fier prelaat.
Uw bruine oog vonkt listig om een doel te
bereiken in een eeuw die kreupel gaat

Gij peinst? Zeg mij, of freudiaansch kanunnik,
wat moet, op heil'ge stêe waar eens gekust
en rood gezondigd werd, dat veil gefrunnik
met papieren, waar 't vroom missaal gerust?

Eilaas! waar eens uw felle voorzaat lonken
voorbijzag en ijskoud het zachte pronken
in vrouwendienst verwierp, een tweede Gilles

de Rais, van ongehoorde zonden dronken, -
daar zijt gij in uw zolderhoek gezonken
tot ontucht met de Hond der Baskervilles.

In *Hervormd Nederland* zou Henkels jaren later nog uitleggen waar de titel ‘Riposte’ van Vestdijks sonnet vandaan kwam. Ze hadden samen rondgedwaald op de grote zolders van het seminarie in Beekvliet waar ze waren ondergebracht. Ze gingen daar ook werken[57]: ‘Toen ik op keek, viel me opeens het knotsgekke van de situatie in het oog en ik schreef een sonnet dat ik op Vestdijks lessenaar

vastprikte toen hij weggegaan was. De andere dag vond hij het en antwoordde met een riposte, eveneens in sonnetvorm.'

15. Van Faassen maakt melding van de predikant W.H. Kelder jr. uit Leiden bij Brief 52.[58] Op het moment van zijn gijzelaarschap was Kelder echter predikant te Middelburg. Hij zou pas op 26 april 1944 naar Leiden verhuizen.
16. Bij dezelfde brief noteerde Van Faassen de eerder genoemde opmerking dat het niet duidelijk is welke roman Vestdijk bedoelde in zijn brief aan Theun de Vries. We constateerden dat het om de roman *De Aeolusharp* ging, die hij niet voltooide.
17. Bij Brief 52 heeft Van Faassen het over *Kamp Ruwenberg*[59], maar dat moet zijn *Kamp De Ruwenberg*.
18. Bij Brief 53 meldt Van Faassen dat op 15 augustus 1942 'een aantal'[60] gijzelaars werd gefusilleerd; op 16 oktober 1942 gevolgd door nog 'een aantal'[61]. De aantallen zijn echter bekend: vijfslachtoffers in augustus, drie in oktober.
19. Van Faassen refereert bij Brief 57 naar een vertaling van een gedicht van Paul Verlaine. 'Ballade des deux ormes qu'il avait'.[62] De juiste titel is echter 'Ballade à propos de deux ormeaux qu'il avait'. Hij publiceerde overigens deze vertaling in *Groot Nederland* en eindigde het gedicht, dat hij de titel gaf 'Ballade van de twee olmen', met een 'Opdracht'[63]:

    Sire, vrede en eenvoud wegen
    Het zwaarst in uw landen: tot loon
    Gezondheid, voorspoed, kinderzegen...
    Maar mijn olmen spanden den kroon!

20. 'De vader woonde in Harlingen, waar de Duitsers ten behoeve van de kustbewaking de bewoners uit de kuststrook evacueerden en een groot aantal huizen afbraken,' noteert Van Faassen bij Brief 57, die Ans Koster op 30 december 1942 aan Theun de Vries stuurde.[64] De vader van Vestdijk woonde echter in Den Haag en daar had ook deze evacuatie plaats. Dat had Van Faassen ook kunnen opmaken uit de opmerking van Ans Koster 'mijn huis staat nog', wat slaat op het door haar verhuurde huis in de Cyclaamstraat.
21. Bij Brief 59, waarin Vestdijk het heeft over voorstudies voor een historische roman, meldt Van Faassen dat het 'wellicht' gaat om *De vuuraanbidders. Roman uit de tachtigjarige oorlog.*[65] Het woord 'wellicht' kan worden vervangen door 'zeker'.
22. Op 17 mei 1943 schreef Vestdijk aan Theun de Vries[66]: 'Het is wel grappig, dat ik naar aanleiding van Faust II aan Henkels, mijn geestelijke vriend, ongeveer hetzelfde schreef als wat jij erover opmerkte, speciaal wat betreft de

humor en de lichtheid.' 'Vestdijks brief aan Henkels, noch die waarin De Vries zijn mening over Goethe's *Faust* geeft, is bewaard gebleven,' geeft Van Faassen als noot bij deze zin. Als hij zich gewend had tot de weduwe van Henkels had hij de brief kunnen inzien, gedateerd 2 april 1943, waarin Vestdijk over die lichtheid schrijft: 'Ik las Faust nooit behoorlijk vroeger, vandaar dat mijn reacties natuurlijk anders zijn dan de jouwe. Het is hogere kolder, maar wat een dichter.'

23. Bij Brief 64 schrijft Van Faassen: 'De schilder criticus Willem Arondéus (1894-1943) werd op 1 april 1943 door de Duitsers gearresteerd, samen met Maarten van Gilse en Gerrit-Jan van der Veen, vanwege zijn aandeel in de overval op het Bevolkingsregister van Amsterdam.'[67]
    Ten eerste is Arondéus niet samen met Maarten van Gilse gearresteerd, diens arrestatie vond plaats op 31 juli 1943. Gerrit van der Veen werd in het geheel niet na de aanslag op het Bevolkingsregister gearresteerd; dat gebeurde pas in juni 1944 na een mislukte bevrijdingspoging van gevangenen uit het Amsterdamse Huis van Bewaring. En als Van Faassen toch het verzetsverleden van in de *Briefwisseling* genoemde personen vermeldt, dan had hij bij dezelfde brief meer kunnen schrijven dan 'Hendrik Cramer (1884-1944)'. Hij had kunnen schrijven dat Cramer wegens illegaliteit was opgepakt en in Neuengamme is omgekomen.
24. 'Op 27 juni 1941 had de NSB op het IJsclubterrein te Amsterdam een grote meeting georganiseerd, tijdens welke de Rijkscommissaris Seyss-Inquart een lange rede hield,' schrijft Van Faassen.[68] In werkelijkheid werd de meeting door het Rijkscommissariaat georganiseerd, werd de NSB er geheel buiten gehouden, mocht Mussert als gunst een korte toespraak houden en werd de NSB tijdens de vele toespraken niet eenmaal genoemd.
25. Bij Brief 73 schrijft Van Faassen dat 'het oordeel van Martinus Nijhoff over *Gestelsche liederen* in het algemeen en "De schuttersmaaltijd" in het bijzonder niet (is) overgeleverd'.[69] Nijhoff schreef echter aan Henkels[70]: 'Ik schreef niet over "Doode Zwanen" omdat ik dit gedicht reeds lang kende. Het behoort tot de beste dingen die in Gestel gemaakt zijn.'
26. Bij Brief 73 lezen we dat het gedicht 'De verloren zoon' nooit is gepubliceerd.[71] Het gaat hier echter om de oorspronkelijke titel van de sonnettenreeks die als 'Vader en zoon' wel degelijk werd gepubliceerd.
27. Bij Brief 80 meldt Van Faassen dat Vestdijk op 27 februari een lezing hield voor een regionale conferentie van het Kunstenaarscentrum voor Geestelijke Weerbaarheid in Bussum.[72] Hij hield de lezing echter niet; hij stuurde de tekst die door ene Pront werd voorgelezen.
28. Volgens Van Faassen zou Pijper in 1941 zijn begonnen aan de opera *Merlijn* op tekst van Vestdijk.[73] Pijper begon echter in 1939 aan de opera. Deze mededeling stond bij Brief 85.

29. Bij Brief 86 lezen we dat het Vestdijks bedoeling was om in de bloemlezing *Verhalen van de zee* ook Nederlandse verhalen op te nemen.[74] Wij hebben eerder vastgesteld dat dat gebeurde op verzoek van de uitgever.

Tot zover de ‘errata’ bij de *Briefwisseling*. Terug nu naar Ad. M.C. Stok en *Uitgeverij Boot*. Ook Willem Huberts - die zoals we in deel II zagen ook steevast grossiert in fouten en bovendien een meester is in de kronkelredenering - heeft zich over Stok en *Boot* gebogen en zijn oplossing is wel heel opvallend[75]: ‘Uit Vestdijks briefwisseling met Theun de Vries blijkt al dat de vertaling van Tügels roman via Stok liep, zodat het niet ondenkbaar is dat Vestdijk de roman in opdracht van Stok, en niet in opdracht van uitgeverij Boot vertaalde.’

Dat is natuurlijk een gemakkelijke oplossing. *Boot* stond bekend als een collaborerende uitgeverij, dus doen we net alsof Vestdijk niet van *Boot* wist; hij had alleen met Stok te maken. Huberts tovert nog meer konijnen uit zijn hoed als hij verderop schrijft[76]: ‘Opvallend blijft het, dat hij in de correspondentie met Theun de Vries geen woord wijdt aan zijn vertaling van dit werk van Ludwig Tügel, terwijl hij van zijn overige vertaalactiviteiten uitgebreid verslag doet.’

Twee fouten in één zin: we weten dat Vestdijk wel repte van de vertaling van Tügel en we weten ook, dat hij De Vries lang niet altijd van zijn vertaalactiviteiten op de hoogte hield. De bloemlezing met zeeverhalen bijvoorbeeld was hij aan het vertalen, terwijl hij Theun de Vries de indruk gaf geen letter meer te willen vertalen. Aan Van der Woude zou hij slechts heel zijdelings over de Tügelvertaling schrijven, namelijk dat hij voor Stok met een vertaling bezig was, waaraan hij de kwalificatie ‘vervelend’ koppelde, zonder dat duidelijk is waar dit woord op sloeg.[77]

Dat Vestdijk Stok noemde en niet *Boot* mag voor Huberts cum suis een uitweg betekenen, wij weten beter: hij kon aan de proeven zien dat ze voor *Boot* bestemd waren en zeker in die tijd was het gewoon dat een auteur de naam van de uitgever noemde en niet die van de uitgeverij, normaal in een periode waarin de uitgeverswereld vol was met markante persoonlijkheden, - waarschijnlijk is het ontbreken van dezulken in onze eigen tijd de reden dat de gewoonte de uitgever bij naam te noemen, aan het wegsterven is.

Vestdijk wist dat een man als Stok niet op persoonlijke titel een opdracht gaf, maar dat hij dat deed namens de uitgeverij waarvan hij directeur was. Hij was directeur van twee uitgeverijen, zoals we zagen: de *Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij* en *Uitgeverij Boot*. Waarom zou Stok willens en wetens zijn vertalers voorspiegelen dat ze een opdracht kregen voor de *Zuid-Hollandsche Uitgevers Maatschappij* om ze daarna stiekem bij *Boot* onder te brengen? Er komt bovendien nog iets bij: het was juist Stok die met veel vuur probeerde voor *Uitgeverij Boot* in de bezettingsjaren een Duits fonds op te zetten. Pas toen hij bij *Boot* weg was, vanaf 1 februari 1943, zou hij met dezelfde geestdrift probe-

ren het contemporaine Duitse boek voor de *Zuid-Hollandsche* te bemachtigen. Hoe enthousiast Stok was mag blijken uit een brief van mei 1943. De directeur van *Het Bolwerk*, een nationaal-socialistische boekhandel met filialen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, had Stok om extra kortingen gevraagd.[78] Stok schreef de directeur van *Het Bolwerk*, J. Zijfers, persoonlijk terug. Hij zag wel het belang in van het voorstel van Zijfers, schreef hij, maar toch 'is dit voor mij in zijn huidigen vorm niet aanvaardbaar en wel om deze reden, dat het juist van niet te onderschatten beteekenis is, dat de belangstelling van de onverschilligen en afzijdigen gewekt wordt voor den goeden Duitschen vertaalde roman. Wij hebben het voorrecht een uitstekenden naam te hebben bij den Nederlandschen boekhandel en daarom koopt men op ons advies ook boeken waartegen men helaas in andere gevallen met min of meer reserve staat. Het Referat Schrifttum van het Rijkscommissariaat is hiervan op de hoogte en wij mogen wel aannemen, dat men ons een behoorlijk aantal goedkeuringen voor uitgaven heeft verstrekt, juist omdat hierdoor het groote publiek wordt bereikt, het publiek, dat meerendeels koopt bij zijn eigen boekhandelaar wat *deze* hem voorlegt.

Ik behoef hier niet aan toe te voegen, dat een en ander voor de kultureele uitwisseling van de grootste beteekenis is en U zult het mij niet euvel duiden, dat ik in verband met het bovenstaande niet accoord kan gaan met de percentueele verhouding, die U voorstelt. Inderdaad hebt U een zeer groot publiek voor onze vertalingen, maar dit publiek staat al in principe gunstig tegenover den Duitschen roman, terwijl het andere daar nog voor gewonnen moet worden. Dit is hoogst belangrijk en ik ben er dan ook van overtuigd, dat de desbetreffende instanties mijn opvatting deelen, dat eventueele herdrukken juist daar terecht moeten komen waar zij baanbrekend werk kunnen verrichten.'[79]

Stok kwam de nationaal-socialisten met zijn 'baanbrekend' werk heel wat tegemoet. We kunnen na de oorlog alleen maar constateren dat hij met zijn vertrek uit *Boot* op 1 februari 1943 mooi is weggekomen, want waar de andere directeuren door de zuivering werden gestraft, kon Ad. Stok ontsnappen en had hij op de naoorlogse vergaderingen, zoals we in deel IV zullen zien, het hoogste woord.

De werken van Tügel zullen zeker onder dat 'baanbrekende' werk zijn gevallen en Vestdijk moet dat beseft hebben. In ieder geval toonde hij naar Theun de Vries toe een tamelijk onrustig geweten toen hij hem vertelde dat hij de Tügelvertaling had gemaakt om de slechte indruk die hij bij de autoriteiten had gewekt met zijn *Else Böhler, Duitsch dienstmeisje*, weg te werken.[80]

Het is mogelijk dat Vestdijk achteraf dit verhaal opdiste om zijn vertaling goed te praten. Max Nord echter accepteert deze lezing wel. Hij gaat ervan uit dat Vestdijk met de vertaling van *Sankt Blehk* de nationaal-socialisten 'op een

dwaalspoor'[81] wilde brengen. 'Tügels roman werd door de nazi's bejubeld,' aldus Nord, '-en Tügel liet zich bejubelen - maar hij speelde zich niet direct af in de Hitler-periode, doch in de na-oorlogse jaren '18-'19 van de eerste wereldoorlog. Vooruit ook maar weer, *Sankt Blehk* tegenover *Else Böhler*, dat kon van belang zijn op de balans van leven en dood. Het was natuurlijk geen bewijs van heldendom, van principiëel verzet, dat niet nee. Maar heldendom is geen voorwaarde in dit leven en het zal het ook nooit zijn.'

Blijft natuurlijk de vraag waarom Vestdijk niet op het moment dat hij de vertaling van de roman van Tügel op zich nam, zijn naaste vrienden inlichtte over zijn motieven, maar pas veel later met het *Else Böhler*-verhaal kwam. We zagen dat hij de vertaling in brieven aan De Vries en Van der Woude slechts zijdelings aanstipte. En dat hij zijn vrienden maar al te graag motieven voor een bedenkelijke stap wilde geven, zullen we later nog zien op het moment dat hij zich wilde aanmelden voor de Kultuurkamer. Toen kregen Theun de Vries en Johan van der Woude heet van de naald wél het een en ander te horen.

Sankt Blehk was niet alleen een succesvol boek, zowel in Duitsland als in Nederland, het was voor de nationaal-socialisten ook een belangrijk boek. Er is een brief bewaard gebleven van het hoofd van het Referat Schrifttum, Lohse, aan waarnemend secretaris-generaal van het DVK, S.M.S. de Ranitz, waaruit dit belang maar al te duidelijk bleek. Stok was al meer dan een jaar weg bij *Boot*. De leiding was nu in handen van A.J.G. van Dorssen, die zich na de oorlog overigens wel voor zijn gedragingen moest verantwoorden. Van Dorssen had het plan opgevat om drie boeken te herdrukken en wel: Käte Lambert, *Haus des Lebens*; Martin Raschke, *Zwei Schwestern*; Ludwig Tügel, *Sankt Blehk*. Stok eiste nu zestig procent van de winst van deze herdrukken. Zijn motivering voor die eis toont duidelijk aan hoe actief hij zichzelf zag in de promotie van het hedendaagse Duitse boek: hij claimde dat de boeken door zijn initiatief bij *Boot* waren ondergebracht. Lohse riep nu de hulp van De Ranitz in om in dit conflict te bemiddelen. Lohse koos daarin duidelijk partij voor Van Dorssen; maar voor ons is het belangrijk om de reden te kennen voor zijn bemoeienis met deze zaak[82]: 'Es besteht hier ein politisches Interesse, dass diese drei Übersetzungen (s.u.) ohne jede Verzögerung innerhalb der nächsten zwei Monate neu erscheinen, diese Bücher werden verdringlich für die Arbeiterbetreuung im Reich benötigt.' Lohse kreeg zijn zin. Twee weken na de invasie in Normandië verscheen de vijfde druk van de Nederlandse vertaling van *Sankt Blehk*.

We zijn zowel bij Tügel als bij Brehm rassentheorieën tegengekomen. Vestdijk zette de gebruikte terminologie zonder morren over in het Nederlands en we mogen ons daarom afvragen of hij de theorieën van de beide auteurs wel zo verwerpelijk vond als hij later, toen hij zich ten opzichte van Theun de Vries voor de vertalingen verontschuldigde, deed voorkomen. Hierbij wil ik de aanteke-

ning maken, dat het begrip 'ras' thans, na alles wat er tussen 1933 en 1945 is gebeurd, uiteraard zeer beladen is. Maar dat geldt ook voor het moment, waarop Vestdijk het werk van Brehm, en zeker dat van Tügel, vertaalde. Er was, zeker in 1941, genoeg bekend over de consequenties van een rassenbewustzijn om te weten welke uitwerking elke positieve benadering van het rassenonderscheid kon hebben op wat we zo graag ontvankelijke zielen noemen. Vestdijk zou in zijn *Pastorale 1943* laten zien dat hijzelf in ieder geval niet onbesmet uit zijn vertalingen was gekomen[83]: '"Wij zijn onridderlijk, heren," zei Cohen wel eens na afloop; hij wist zelf ook duivels goed, dat hij onridderlijk was; hij wist zelfs, dat hij bezig was een der minst gunstige, door vervolging en onderdrukking aangekweekte eigenschappen van zijn ras - verenigd molest van één weerloze - bot te vieren; hij zou de eerste zijn geweest om schuld te bekennen; maar hij kon het niet laten, de verleiding was te groot.'

Theun de Vries zou jaren later met Vestdijk een serie gesprekken hebben, die in 1981 werden gebundeld onder de titel *Gesprekken met S. Vestdijk. Een hernomen confrontatie*. Tijdens een van die gesprekken vroeg De Vries aan Vestdijk waarom hij dacht, dat de westerse beschaving zo'n hoog niveau kon halen.[84] Vestdijk antwoordde daarop: 'Ik denk dat het meer een kwestie is van ras - dit laatste woord onttrokken aan de betekenis die de Hitlerianen eraan hebben verleend en waarmee ze het hebben verpest.' Theun de Vries liet zich niet uit het veld slaan en hij vroeg daarop: 'Maar de Nazi's buiten beschouwing gelaten?' Daarop antwoordde Vestdijk: 'Ja, dan lijkt het er toch het meeste op dat het blanke ras een voorsprong gekregen heeft door een aantal aangeboren en overgeërfde eigenschappen.'

Theun de Vries was naar mijn mening niet zomaar op deze vraag gekomen. Hij kon weten wat jaren eerder de ideeën van Vestdijk op dit punt waren; hij wist natuurlijk niet of de schrijver zijn denkbeelden in de loop der jaren gewijzigd had. In 1943 was het begrip 'ras' ter sprake gekomen toen Theun de Vries het manuscript van *De toekomst der religie*, dat toen nog *Mensch en God. Critische beschouwingen over de toekomst der religie* heette. Naar aanleiding van een opmerking op pagina 216, een opmerking, die we niet meer terug kunnen halen, schreef De Vries aan Vestdijk[85]: 'Wat je opmerking over het Semitische ras betreft, deze heeft ten dele zijn rechtvaardiging, maar dan als een soort "zelfbezinning" voor den Semiet, nl. om het Semitisme in zich te overwinnen. Hoe verklaar jij, dat millioenen Chinezen en negers communist zijn? Of dat in Zuid-Amerikaanse republieken - en ook in Mexico - het sociale type zo sterk verbreid is? Trouwens, Spanje zelf is er ook niet vrij van. Is hier niet veeleer een overwegend economische factor werkzaam?

Ik bedoel maar: er zit een groot gevaar in het betrekken van puur biologische of rassenwaarden bij de beoordeling van maatschappelijk gedrag!

De Joden zijn overigens veel te intelligent en zelfs te geslepen om alleen maar "bekrompen, plichtsgetrouwe, energieke stootbrigades" op te leveren. Die vind je veel meer bij de echte, dagelijkse proletariër, het nog niet gedifferentiëerde type. Maar dan heeft de "stootbrigadier" ook toch in de eerste plaats een maatschappelijke verklaring, en neemt de psychologische in kracht af, naarmate de eerste zich duidelijker doet gelden.'

Vestdijk kwam hem in deze redenering een eind tegemoet, toen hij hem terugschreef[86]: 'Met deze tegenwerpingen kan ik 't wel eens zijn. Ook ik vind "rasbespiegelingen" gevaarlijk. Deze passage is misschien op zichzelf te aardig om te laten vallen, maar het is beter de Joden erbuiten te laten. Bij de "stootbrigadier" heb ik overigens juist *niet* aan de Joden gedacht, maar aan een ander gedesintegreerd type, het meer athletische, ruwe, onbehouwen type.'

Met deze laatste zin gaf Vestdijk terloops aan joden als 'gedesintegreerde' types te beschouwen, en verder zal hij de zin in gedachten hebben gehad die hij in 1936 aan Marsman schreef en die bestemd was voor publikatie in *De Groene Amsterdammer*[87]: 'Pas op, Marsman, voor je het weet ben je antisemiet tegenwoordig!' Sjoerd van Faassen tekent bij deze briefwisseling overigens aan dat de betreffende passage inderdaad door Vestdijk is gewijzigd.[88]

Blijft natuurlijk de vraag of Theun de Vries met zijn vragen inderdaad een band heeft willen leggen met deze briefwisseling uit 1943. Ik legde deze vraag aan De Vries voor die mij antwoordde[89]: 'Ik denk dat jouw interpretatie de juiste is. Ik ben er overigens zelf nog niet uit. Het Europese "ras" heeft voor mij nog steeds iets... maar het bizondere taant wel, nu er jonge "rassen" opkomen die het primaat van civilisatie overnemen.'

Niet alleen in de briefwisseling met Theun de Vries duiken bepaalde rasideeën op. In *De Poolsche Ruiter* bijvoorbeeld treffen we ook een duidelijk voorbeeld aan. Als Vestdijk het heeft over het werk van Edgar Allan Poe, schrijft hij[90]: 'Een korte novelle als *The Cask of Amontillado* had alleen een Latijn kunnen schrijven. Overigens zal zijn bloedmenging wel dezelfde complicaties hebben vertoond als bij zoveel andere genieën, en de Germaanse invloed ontbreekt in zijn werk ook allerminst (vooral in *Liceia* en de daaraan verwante verhalen).' Het absurde van Vestdijks theorie in dit geval is, dat Poe zijn Latijnse afstamming geheel verzonnen had; zijn voorouders waren afkomstig uit Ierland.

En wat te denken van een opmerking in zijn *Aantekenschrift* over Rebecca de Haan-Polak[91]: 'Joodse afkomst bleek tenslotte bezwaar, niet uit principe, maar instinktmatig. Gering sex-appeal ondanks mooiheid. Ze was later verpleegster bij Piet (prof. Ruitinga), verloofd met een jood.'

Natuurlijk: Vestdijk heeft Theun de Vries duidelijk gemaakt dat de rassentheorieën voor hem waardevol zijn, maar dat hij de betekenis ervan losgekoppeld wil zien van de interpretatie en de praktische uitwerking daarvan door de

nationaal-socialisten. Of ideeën en consequenties losgekoppeld kunnen worden, is de vraag. Deze twijfel vinden we bij Vestdijk echter niet terug.

Ook kunnen we niet terughalen wat er in hem omging toen hij Tügel vertaalde, de aanleiding voor de uitweidingen in dit hoofdstuk. En misschien is het ook wel waar en heeft hij deels gelijk als hij jaren later zegt dat hij de vertaling alleen ter hand nam uit angst dat de Duitsers hem zouden aanspreken op zijn *Else Böhler*, zoals het ook waar is dat hij in toenemende mate belaagd werd door de Nederlandse nationaal-socialisten. Maar toch blijft staan dat Vestdijk met zijn Tügel-vertaling, gelijk wij eerder hebben moeten constateren met zijn NRC-recensie over *Bewährung*, de grens tussen accommodatie en collaboratie heeft overschreden.

Eindnoten:

1 Visser, *a.w.*, p. 203.
2 *Het Vaderland*, 21 april 1935. In: *Verzameld Werk*, deel 5, p. 490.
3 *Idem*, deel 7, p. 224.
4 Bruno Brehm, *Voor hun vaderland*, Den Haag, 1935, p. 490.
5 *Idem*, p. 241.
6 *De Schouw*, jrg. 1, nr. 23, 15 december 1942, p. 583.
7 *Voor hun vaderland*, p. 240.
8 *Idem*.
9 *Idem*, pp. 166-167.
10 *Briefwisseling*, deel 4, pp. 280-281.
11 *Idem*, p. 516.
12 Amsterdam, 1964, p. 15.
13 A.H. von Marich, ‘Ludwig Tügel’. In: *De Schouw*, jrg. 2, nr. 11, november 1943, p. 575.
14 *De Schouw*, jrg. 1, nr. 20, 1 november 1942, p. 503.
15 Jacq. Delsing, ‘Een miskend hoofdstuk’. In: *De Waag*, 7 november 1941, p. 674.
16 *Die Weltliteratur*, 6 juni 1942, p. 111.
17 W.S. Huberts, ‘Vestdijk, vertalen en accommodatie’. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 57, december 1987, p. 30.
18 Ludwig Tügel, *Een zoon verliest en wint*, Den Haag, 1942, p. 20.
19 *Idem*, p. 22.
20 *Idem*, p. 27.
21 *Idem*, p. 173.
22 *Idem*, p. 190.
23 *Idem*, p. 236.
24 *Idem*, p. 256.
25 *Idem*, p. 269.
26 *Idem*.
27 Hans Elema, *Literarischer Erfolg in sechzig Jahren: eine Beschreibung der bellettristischen Werke, die zwischen 1900 und 1960 aus dem Deutschen ins Holländische übersetzt werden*, Assen, 1973, p. 291.
28 *Idem*, p. 291.
29 *Briefwisseling*, p. 67.
30 Brief Theun de Vries, dd. 6-7-1988.
31 *Briefwisseling*, p. 262.
32 *Idem*, p. 219.
33 *Idem*, p. 225.
34 *Idem*, p. 226.
35 *Idem*.
36 *Idem*, p. 233.
37 *Idem*, p. 243.
38 *Groot Nederland*, februari 1941, pp. 109-110.
39 *Briefwisseling*, p. 246.
40 Pp. 279-281.

41 *Briefwisseling*, p. 247.
42 Begroting DVK voor het jaar 1941.
43 *Briefwisseling*, p. 318.
44 *Criterium*, jrg. 2, p. 318.
45 *Briefwisseling*, p. 251.
46 Voor meer informatie over deze zaak, René Vos, *a.w.*, pp. 249-251.
47 *Briefwisseling*, p. 265.
48 *Idem*, p. 266.
49 *Idem*, p. 268.
50 *Idem*, p. 81.
51 *Idem*, p. 275.
52 *Idem*, p. 268.
53 Juli 1990.
54 *Briefwisseling*, p. 268.
55 *Verzamelde Gedichten*, deel III, p. 347.
56 *Briefwisseling*, p. 553.
57 *Hervormd Nederland*, 3 april 1971, *Verzamelde Gedichten*, deel III, p. 554.
58 *Briefwisseling*, p. 269.
59 *Idem*, p. 270.
60 *Idem*.
61 *Idem*.
62 *Idem*, p. 274.
63 *Groot Nederland*, augustus 1941, p. 96.
64 *Briefwisseling*, p. 80.
65 *Idem*, p. 277.
66 *Idem*, p. 86.
67 *Idem*, p. 283.
68 *Idem*, p. 285.
69 *Idem*, p. 290.
70 Brief Martinus Nijhoff, dd. 7-6-1944.
71 *Briefwisseling*, p. 289.
72 *Idem*, p. 295.
73 *Idem*, p. 298.
74 *Idem*.
75 'Vestdijk, vertalen en accommodatie'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 57, december 1987, p. 34.
76 *Idem*, p. 36.
77 Brief S. Vestdijk, dd. 10-9-1941.
78 Brief *Het Bolwerk*, dd. 29-4-1943.
79 Brief Ad. M.C. Stok, dd. 5-5-1943.
80 Zie noot 17.
81 Zie hoofdstuk 1, noot 17.
82 Brief Referat Schrifttum, dd. 3-5-1944.
83 S. Vestdijk, *Pastorale 1943*, Amsterdam, 1979, zeventiende druk, p. 92.
84 Theun de Vries, *Gesprekken met S. Vestdijk*, Den Haag, 1981, p. 97.
85 Brief Theun de Vries, dd. 19-12-1943, *Briefwisseling*, pp. 151-152.
86 Brief S. Vestdijk, dd. 24-12-1943, *Briefwisseling*, p. 165.
87 H. Marsman en S. Vestdijk, *Brieven over literatuur*, Den Haag, 1987, p. 34.
88 *Briefwisseling*, p. 296.
89 Brief Theun de Vries, dd. 6-7-1988.
90 S. Vestdijk, *De Poolse ruiter*, Amsterdam, 1976, vierde druk, p. 8.
91 *Vestdijkkroniek*, nr. 32, juni/september 1981, p. 53.

6

In augustus 1941 kreeg Vestdijk bezoek van een Duitser. Deze Duitser kwam alleen maar vragen of Vestdijk nog exemplaren van *Else Böhler, Duitsch dienstmeisje* in zijn bezit had. Dat lijkt een simpel verhaal, maar in dit geval moeten we afgaan op de lezing die Vestdijk zelf van dit bezoek heeft gegeven, inclusief de legendevorming. Op 25 augustus 1941 schreef hij aan Theun de Vries[1]: ‘Oók dank voor de niet minder opgeruimde ansicht, die mijn lachlust gaande maakte, méer althans dan de Duitsche heer, die eenige weken geleden hier was en evenzeer belangstelling voor Else aan de dag legde. Het is met een sisser afgelopen, voorloopig. Ik was als was in zijn handen, en tikte een lijst voor hem van mijn oepra omnie. Voortdurend belaagd door de honden, die hem wilden likken en pooten geven, verdween hij weer.’

Nu was het bezoek van de Duitser al maanden daarvoor aangekondigd door *Uitgeverij Nijgh & Van Ditmar*. Op 8 mei 1941 schreef Vestdijk tenminste aan Willem Pijper dat iemand van de uitgeverij hem was komen waarschuwen.[2] Haaks op dit verhaal staat echter de lezing die Vestdijk in *5 auteurs over hun uitgever* van de geschiedenis gaf[3]: ‘Ik geloof niet, dat Van der Waals [de toenmalige directeur van *Nijgh & Van Ditmar*, AV] met het geval iets te maken had; het bericht kwam uit Zeist: of ik mij maar wilde voorbereiden op het bezoek van een Duitser, die zou komen informeren, of ik nog exemplaren van het boek in huis had.’

Dichtung und Wahrheit liggen bij Vestdijk in dit geval wel heel erg dicht bij elkaar. In *5 auteurs over hun uitgever* toog Vestdijk ‘met mijn vier Else Böhlers naar het (toen lege) kippenhok, waar ik de contrabande onder het zand begroef’. Het verhaal is nu heel onwaarschijnlijk geworden. Eerst hebben we gezien dat Vestdijk onmiddellijk na de capitulatie voor de Duitsers zijn enige exemplaar van *Else Böhler* begroef, en een jaar na dato komt hetzelfde verhaal terug, maar nu met vier boeken tegelijk. Bovendien mogen we er toch wel van uitgaan dat de Duitsers wel iets anders te doen hadden dan een bezoek van tevoren aan te kondigen, alleen met het doel om een aantal boeken op te halen die ze in de eerste de beste bibliotheek konden vinden.

Maar we vervolgen het verslag zoals Vestdijk dat in *5 auteurs over hun uitgever* gaf[4]: ‘De volgende dag verscheen een kleurloze man met een aktentas, die hij, toen onze hond, een weliswaar Duitse, maar verder hoogst fatsoenlijke staander, kwispelstaartend tegen hem opsprong, met semi-militaire paraatheid

voor zijn onderbuik hield. De hond had daarvan niet terug; mijn huisgenote wel, want die vertelde mij later, dat deze man in Polen geweest moest zijn, waar alle honden gedresseerd waren Duitsers te emasculeren. Ik begreep niet hoe ze daaraan kwam. De Duitser was intussen geen ogenblik in gevaar geweest. Nederland was tenslotte geen Polen, en mijn jachthond een engel van een beest, en ook niet gedresseerd in die richting (ik zou ook niet geweten hebben op wie ik dat had moeten doen).

Nadat onze lieve, goede Queen behoedzaam was weggeleid, ging de Poolse avonturier aan de tafel zitten, waarop hij een dossier neervlijde. - “Haben Sie noch Exemplare von Else Böhler, deutsches Dienstmädchen?” - “Nein,” zei ik, “alles schon lange vernichtet.” Hij schreef het op, het was niet belangrijk, de oorlog zou er geen dag door bekort worden. Hij vroeg nog wat onbenullige dingen. Onder het gesprek voelde ik mij opeens ijverig worden, gedienstig, buigerig, ik stond op, en probeerde voorzichtig achter zijn stoel te komen om hem te helpen met dingen, die hij voor dat dossier misschien nog zou willen weten. Hij sloeg zijn handen op het dossier: “Das ist eigentlich nicht für Sie bestimmt.”

- Jammer. Maar ik nam aan, dat er niets in stond, dat ik niet beter wist dan hij!’

Het ist een humoristisch verteld verhaal en in de luxe van de vrijheid kon Vestdijk daar ook relativerend over verhalen, maar we mogen ervan uitgaan dat hij in de periode zelf angsten moet hebben gehad over en voor de ‘kleurloze man met een aktentas’. In ieder geval zou hij maanden later aan Theun de Vries nog duidelijk blijk geven van deze angsten, en daarbij een relatie leggen met het bezoek van de angstaanjagende Kafkaiaanse Duitser. Op 5 september was hij nog redelijk optimistisch, al klinkt er een voorzichtige ondertoon bij hem door[5]: ‘Neen, over die kwestie van den Germaan verder niets gehoord. Het leek mij, voorloopig, nog vrij onschuldig.’ Maar ruim een week later was zijn toon al heel wat minder optimistisch, somber zelfs[6]: ‘Verder weinig nieuws. De cultureele zaak staat er niet zoo best voor, naar de geruchten te oordeelen. Vooral mijn publicaties schijnen gevaar te loopen, hetgeen na het “bezoek” ook wel te verwachten was. Enfin, zoolang het bij een gedwongen vacantie blijft, heb ik er vrede mee.’

We mogen bij dit alles niet vergeten dat Vestdijk onder een toenemende druk kwam te staan door de ongemeen felle kritiek die op hem werd afgevuurd vanuit nationaal-socialistische hoek. Geen Nederlandse auteur is in de eerste twee bezettingsjaren zo frontaal aangevallen als Simon Vestdijk en dat moet voor hem een traumatische ervaring zijn geweest. Het leek wel alsof een jarenlang sluimerende wrok tegen Vestdijk zich opeens openbaarde. Niet uitgesloten is dat de nationaal-socialisten in hem, Vestdijk, een representant zagen van een generatie die zich in de jaren dertig uiterst vijandig ten opzichte van het nationaal-so-

cialisme had opgesteld. Vestdijk was de enige die nog in leven was en het is alsof hem dat werd ingepeperd, alsof hij moest boeten voor de ‘zonden’ van de anderen die niet meer in leven waren. Hij had niet alleen de positie van de belangrijkste auteur geërfd, hij droeg ook de consequenties daarvan; hij was de hoogste boom die de meeste wind ving. In de zomer van 1942 stopte de felle hetze heel abrupt; op de oorzaken daarvan kom ik nog terug.

Het begon in september 1940 toen Jan van Alblas in *De Nieuwe Gids* Vestdijks bundel *Klimmende legenden* besprak.[7] ‘Liever dan klimmende, zou ik dezen bundel van Vestdijk *dalende* legenden noemen,’ orakelde Van Alblas, waarmee hij meteen de toon van zijn recensie zette, die een schoolvoorbeeld mag heten van nationaal-socialistische literatuurkritiek, die nu eenmaal niet uitblonk in spitse polemiek, maar wel in plat geschreeuw en oubolligheid. Van Alblas zocht het in beide kwalificaties door te vervolgen met[8]: ‘Nog immer acht de heer Vestdijk, blijkens dezen bundel, het noodig, zijn “cynisme”, zijn “lucide individualisme” en weet ik al meer, te demonstreeren, door alles en nog wat op deze wijze te bespreken.’ Ook noemde hij de poëzie van Vestdijk ‘quasi-intellectueele quatsch’.

Met de beste wil van de wereld is in *Klimmende legenden*[9] geen gedicht te vinden dat beantwoordt aan deze begrippen, maar vermoedelijk is de nationaal-socialistische Van Alblas geërgerd geweest door de wijze waarop Vestdijk zijn bewondering voor de joodse Charlie Chaplin niet onder stoelen of banken stak met zijn ‘Chaplin’[10]:

Kaarsrecht,
Twee kruitvlekken onder den neus.
Nooit bang,
Maar toch gedeserteerd uit dat regiment maanbewoners.
Niemand, niemand is zoo bleek
En zoo zwart geschaduwd op aarde,

Loop recht omhoog.
Een doode vulkaan gebouwd van Pierrotmutsen,
Manchetten en ernstige theeketeltjes
Wacht op je;
Beklim ze maar weer,
Kleine lorrenkoopman.

Hang je stok aan een stilgezet eerste kwartier
En schommel,
Schommel met fladderbewegingen,

En geef aan elk hart,
Elk hart waar je bij kunt,
Een klein, voorzichtig trapje.

Zes maanden later kreeg Vestdijk opnieuw in *De Nieuwe Gids* een veeg uit de pan. Ditmaal ging het om de vertaling die Vestdijk van de al eerder gesignaleerde trilogie van Lowe had gemaakt, waarvan juist het eerste deel onder de titel *Ochtend zonder wolken* was verschenen. Hein Tempelman was de criticus die het niet kon nalaten op te merken: ‘de freudiaansche Heer Vestdijk kan van dit eerste deel veel leeren.’[11]

Zoals gezegd: Vestdijk als representant van een generatie en dan speciaal de generatie van *Forum* kreeg de rekening van veel oud zeer gepresenteerd. In de eerder geciteerde recensie van Van Alblas was dat wel heel duidelijk[12]: ‘De bundel is niet op de eerste plaats poëzie (heeft over 't algemeen weinig uitstaande met poëzie), maar is nog steeds een: programma. En wel het Forum-programma; de vent boven den vorm. Het sóórt van “vent” dezer leden kennen we onderhand genoeg: cynisch, brutaal en... òn-waardig. Een ad absurdum gevoerde individualiteit met een schijn van poëzie omgeven.’

Vestdijk werd hierbij gebruikt om andere, niet meer in leven zijnde auteurs aan te vallen, zoals het ook kon gebeuren dat een andere schrijver werd gebruikt om juist Vestdijk te attaqueren. Zo'n recensie vinden we terug in *Volk en Vaderland*. De recensent was anoniem, maar we weten dat het om Nico de Haas ging. Hij vond het raadzaam een negatieve kritiek te schrijven op het bij *Nijgh & Van Ditmar* verschenen *Drie Tooneelstukken* van Bordewijk. De nationaal-socialisten moeten het als een belangrijke recensie hebben beschouwd. Anno 1941, we zagen dat al in deel II, was Nico de Haas de smaakmaker van *Volk en Vaderland* en hij had zoveel gezag dat het *Hoofd Afdeeling Perszaken* van de NSB, L. Lindeman, een dag voordat de recensie in de krant verscheen al een kopie ervan op zijn bureau had liggen. Hij vond die zo alarmerend dat hij onmiddellijk de recensie over liet tikken en naar de *Afdeeling Boekwezen* van het DVK stuurde. ‘De “werken” van Bordewijk werden uiteraard in nationaal-socialistische kringen reeds lang vóór 10 Mei 1940 verafschuwd wegens den volksvergiftigden geest die zij ademden,’ schreef hij bitter in de begeleidende brief.[13] De recensie moest zijn pleidooi om *Drie Tooneelstukken* te verbieden ondersteunen.

‘Tooneelstukken leenen zich niet erg voor psychologische analysen,’ schreef Nico de Haas in *Volk en Vaderland*[14], ‘maar toch ziet Bordewijk kans om een psychische tragiek, een psychopatische mislukking als “een mop” voor te stellen - n.l. in zijn blijspel “Driehoek met den huisgenoot”. Wie heeft het ooit zoo zout gegeten, dat een *blijspel* opgebouwd wordt op het gegeven “homosexualiteit”?’

Tot zover was de aanval alleen op Bordewijk en diens werk gericht, maar nu achtte Nico de Haas de tijd rijp om ook Vestdijk aan te vallen, want de auteur had binnen nationaal-socialistische kring nu eenmaal de reputatie gespecialiseerd te zijn in het beschrijven van 'perversiteiten': 'En toch - wij hadden het kunnen denken onmiddellijk toen *Vestdijk* zich ging interesseeren voor het werk van Bordewijk, Vestdijk, de man, die "l'art pour l'art" a-moreel verwringt, de cynicus, de man die aan het beschrijven van abnormaal sexueelen drang niet genoeg heeft, zelfs in de heete schildering van homosexueele excessen geen voldoende bevrediging kan vinden, en (b.v. in een stuk proza onder den titel "Peter en Barioni" in "Groot Nederland") zelfs zijn toevlucht moet nemen tot de weerzinwekkende bestialiteiten om de moddergemeene opwellingen in zijn brein onder woorden te brengen: zooals de geslachtelijke liefde van juffrouw Van Gelderen voor haar krolschen kater Peter, met welk beest de juffrouw volgens de inspiratie van Vestdijk "wel wat zou willen doen..." Wij hadden dus wel kunnen denken, dat Bordewijk, als protégé van Vestdijk, in vunzige kwaliteiten bij zijn beschermer niet achter zou willen staan.'

Enkele maanden eerder was *Het Nationale Dagblad* in heftige kritiek *Volk en Vaderland* voorafgegaan. Maar hier had de recensent geen andere auteur nodig om Vestdijk aan te vatten, geen alibi eigenlijk om de pijlen der gramschap op de auteur uit Doorn te richten; hier was de aanval frontaal en de schrijver van dat fraais was Jef Popelier. Popelier was een van die nationaal-socialisten die van de bezettingsjaren gebruik hebben gemaakt om hun afwezigheid van talent te compenseren met een ongebreidelde hunker naar macht. Popelier slaagde er in een zekere positie binnen de culturele wereld van die dagen in te nemen; bij de bevrijding wachtte hem eerst een paar jaar internering en daarna volslagen vergetelheid. Hij was ambtenaar bij de *Afdeeling Boekwezen* van het DVK, maar hij was ook actief binnen omroepland. De *Nederlandsche Omroep* zond verscheidene hoorspelen van hem uit. Vanaf 1943 verbleef hij in Duitsland waar hij 'Programmleiter' werd bij de 'Ländergruppe West'.

Wellicht nam Popelier met zijn aanval op Vestdijk via een omweg wraak op uitgever Stols met wie Vestdijk al contacten had voor zijn *Muiterij tegen het etmaal* verscheen. Voordat Popelier ambtenaar bij het DVK werd, was hij een paar jaar in dienst geweest bij Stols. Hij nam daar een niet onbelangrijke positie in, enigszins de tweede man, zoals mag blijken uit de correspondentie tussen Stols en Jan Greshoff. Op 8 maart 1939 schreef Popelier een briefkaart naar Greshoff, die toen in Brussel woonde. Stols was voor militaire dienst opgeroepen en nu nam Popelier de honneurs waar.[15] Greshoff zou in een latere brief aan Stols Jef Popelier 'Populair-Popelier' noemen.[16]

Toen na de Duitse inval bleek dat Popelier in het geheim al nationaal-socia-

list was, en daar nu openlijk voor uit wilde komen, en bovendien nog een radicaal was ook, wist Stols niet hoe gauw hij Popelier kwijt moest raken. Hij drong bij Popelier aan om ontslag te nemen en zo gauw deze dat had gedaan, haastte Stols zich om dat in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* wereldkundig te machen[17]: 'Hierbij deel ik mede, dat J.Th. Popelier niet meer als vertegenwoordiger voor mijn fonds optreedt.'

Hoe Stols over Popelier als recensent dacht, blijkt uit een brief die hij aan Ed. Hoornik stuurde[18]: 'Denk niet, dat ik aan Popelier recensie-exemplaren gegeven heb. Als hij over je boek geschreven heeft, moet hij dat gedaan hebben nadat hij de boeken gekocht heeft. Evenmin heb ik ooit recensie-exemplaren gestuurd, van welke uitgave ook, aan Volk en Vaderland, De Waag, De Weg, Het Nationale Dagblad, Nederlandsch Dagblad of De Nieuwe Gids. Ik ben helemaal niet gesteld op het oordeel van dergelijke imbecielen. Om dezelfde redenen stuur ik geen recensie-exemplaren naar Wolters of Bruning, al zijn ze dan volgens jouw verhalen nog zulke oprechte en intelligente boekbeoordeelaars. Als zij dit werkelijk zijn, hooren ze bij de N.S.B. niet thuis. Men late in die kringen beoordeelingen aan individuen als Popelier over.'

Aan het vertrek van Popelier bij *Stols* moeten felle gesprekken vooraf zijn gegaan, daarvoor is de toon van Stols in deze brief heftig genoeg. Jef Popelier lijkt het vleesgeworden bewijs dat Ter Braaks theorie van het nationaal-socialisme als rancune-leer inderdaad klopt.

De recensie in *Het Nationale Dagblad* verscheen naar aanleiding van *Rumeiland*.[19] Maar Popelier maakte van de gelegenheid gebruik om ook een paar andere boeken, *De nadagen van Pilatus* en *Else Böhler*, op de korrel te nemen. Over deze laatste roman schreef hij: 'Dit boek heeft de macabere geestigheid van een idioot, omdat het geheele verhaal is geweven om een niet bestaand woord in de Duitse taal: "Schützkaffee"! Hoe Vestdijk de toestanden in Duitschland van '35 beschrijft, zullen we ook maar laten rusten.'

En over *De nadagen van Pilatus*: 'Afgezien nog van de godslasterlijke strekking van dit boek, zijn de meeste bladzijden gewone pornografie en schuilt de eenige verdienste (als men ten minste nog van verdienste spreken kan bij zooveel onverdienste) in de schildering van het tijdperk van Keizer Caligula.'

Het meest kenmerkend voor Popelier en zijn gedachtentrant was echter het slot van zijn betoog, waarin hij zich beperkte tot *Rumeiland*, of eigenlijk ook weer niet; het ging over Vestdijk, over nationaal-socialistische cultuurpolitiek en over de verloedering binnen het nationaal-socialistische recensentendom, waarover Pierre Dubois zich in *De Schouw* (en Bruning met hem) zo kwaad maakte: 'In ieder geval is dit boek van Vestdijk niet aan te bevelen, zooals trouwens geen van zijn romans. In een periode als de huidige, nu het Nederlandsche volk om zijn bestaan vecht, moeten andere tendenzen naar voren komen, dan

die het stokpaardje van een psychiater ons bezorgen kan. Ons volk is reeds genoeg vergiftigd door zulke, eigenlijk joodsch-denkende schrijvers. Hun scherpzinnigheid is de scherpzinnigheid van den Jood Freud en hun kunst is daardoor zuiver "gekunsteld". Wij twijfelen er niet aan of Vestdijk is "iemand met hersens" zooals men dat in de wandeling pleegt te noemen. Doch hij heeft kennelijk de toch al zoo subtiele grens van het normale overschreden. Het is eenerzijds te betreuren doch anderzijds ben ik de meening toegedaan, dat men niet al te lang of te hevig moet treuren. Als verschijnsel is dergelijke kunst een rotte plek in onze samenleving en... rotte plekken snijdt men uit!'

Het is overigens opmerkelijk dat Popelier uitgerekend *Rumeiland* aanviel, daar, zoals we nog zullen zien, van deze roman in de bezettingsjaren in Duitsland een vertaling werd gepubliceerd! De Duitse nationaal-socialisten die de roman terdege keurden voordat ze de Duitse uitgever toestemming tot uitgave verleenden, hebben in *Die Fahrt nach Jamaica*, zoals *Rumeiland* in de Duitse vertaling zou heten, geen enkel bewijs gezien van een 'joods-denkend' schrijverschap, dat het volk 'vergiftigde'.

Het was curieus dat de roman zoveel ergernis opwekte bij de Nederlandse aanhangers van de Nieuwe Orde. Johan Ponteyne bijvoorbeeld, die we ook kennen als George de Sévooy, nam hetzelfde boek als doelwit, maar bij hem was *De Nieuwe Gids* het podium. Dat blad was toch al een vergaarbak van Vestdijk-haters. Gelukkig voor Vestdijk waren er maar zo'n negentig abonnees en nam niemand de antisemiet Alfred Haighton en de bijna demente Jeanne Kloos, die het blad runden, nog serieus. 'In geen enkel opzicht is dit Rumeiland een kunstwerk geworden, dat door algemeen-menschelijke grootheid, kosmische visie en of bloeiende taal ons gevangen houdt of bezielt,' oreerde Ponteyne.[20] Ook bij hem stak Freud de kop op[21]: 'Voor zoover hier niet in de eerste plaats van *ver*wondering diende gesproken te worden, kan onze *be*wondering slechts culmineeren in de vraag, hoe het mogelijk is, dat een schrijver met noesten ijver en koel, doorborend intellect, zulke omvangrijke turven weet te steken uit het veen der Freudiaansche psychologie.'

Ponteyne zal zelf wel verrukt zijn geweest van zijn onnozele woordspelingen aan het slot van dit artikel en het zal hem nogal gestoken hebben dat maar weinigen wezenlijk aandacht schonken aan wat de nationaal-socialisten voor vuils over Vestdijk te vertellen hadden. Maar dan had hij maar geen podium als *De Nieuwe Gids* moeten nemen, denken we nu.

Ponteyne uitte zijn frustraties dan ook in de bij *De Amsterdamsche Keurkamer* verschenen brochure *Tegen de decadenten*. Zijn frustratie zal alleen maar toegenomen zijn, want het lukte gedurende de hele bezettingstijd de uitgeverij van George Kettmann niet om ook maar één exemplaar van het als schotschrift bedoelde boekje aan de boekhandel te slijten. Zelfs de fanatiekste nationaal-socia-

listische boekhandels, *De Volksche Boekhandel*-filialen van *Uitgeverij Westland* en de drie vestigingen van *Het Bolwerk* hebben niet eenmaal geprobeerd *Tegen de decadenten* aan hun klanten te slijten.

Ponteyne viel in zijn brochure de hele generatie van *Forum* aan, maar voor Simon Vestdijk had hij een speciale behandeling in petto gehouden[22]: ‘Een der voornaamste representanten van het genre dat wij voortaan toegepaste psychologie zullen heten, Ter Braak en zijn kliek ten spijt, is *de heer Simon Vestdijk*, van beroep arts.

Zijn werk geldt algemeen in Noord-Nederland (Rijks Nederland) en misschien ten dele ook in Vlaanderen wel, als het meest talentvolle van de jongere generatie (d.w.z. van de auteurs tussen de 30 en 40 jaar) en het mag zich dan ook in een ruime kring van belangstellenden verheugen.

Wat de heer Vestdijk ons in zijn werken voorzet, is echter zo intens walgelijk, dat men er liever niet over zou spreken, ware het niet om volksgenoten er met klem voor te waarschuwen. [...] Wat deze heer ons zonder blikken of blozen op zijn litteraire schotel opdient, vormt werkelijk meteen het sprekende bewijs van Vestdijks vurige liefde voor het pathologische, immers met het misselijkste, het smerigste en het dierlijkste in den mens worden zijn lezers volgepropt. En het bedenkelijke is: hij herneemt zich niet. Integendeel!’

Na deze uitbarsting verstomde de nationaal-socialistische hetze enige maanden, maar mocht Vestdijk hebben gedacht en gehoopt dat de bui was overgedreven, dan kwam hij bedrogen uit. Eind 1941 startte een nieuwe serie aanvallen en ditmaal werd er nog een ingewikkelde polemiek tussen de Kameraden onderling aan vastgekoppeld.

Chris de Graaff, het Hoofd Kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad*, we hebben hem in deel I leren kennen als correspondent van de Kultuurkamer en schrijver van een van de smerigste antisemitische gedichten, had de twijfelachtige eer de spits af te bijten. En curieus genoeg was het opnieuw een roman die in Duitsland in vertaling zou verschijnen, die het moest ontgelden, ditmaal *Aktaion onder de sterren*[23]: ‘Dat S. Vestdijk, na op allerlei andere wijzen zijn onvolkschen aard te hebben doen blijken, thans zijn heil zoekt in de parafrase van een oude Griekse fabel, die aan onzen volksaard te eenen male vreemd is, verwondert mij niet,’ zo opende De Graaff. Toch was dat voor de recensent niet het grootste probleem bij Vestdijk. Dat was iets anders: ‘Vestdijk schept er een kinderachtig genoegen in, al wat in de oogen van een gewoon mensch eerbiedwaardig is, neer te halen.’ Zelfs een Griekse legende weet hij neer te halen, hoe vreemd die ook mag zijn aan de volksaard: ‘Vestdijk is er in geen geval in geslaagd, ons van de noodzakelijkheid, de wenschelijkheid of zelfs maar de aannemelijkheid van zijn keuze te overtuigen. Integendeel, alleen al de wijze waarop hij de oude Grieksche legende verminkt en ten deele bespottelijk maakt door

haar met den geest van een modernen, volstrekt onreligieuzen spotter te beschouwen om haar in zijn taal van kwajongensachtigen nuchterling te kunnen weergeven, wekt weerzin. Want wij mogen dan nog zoo vreemd staan tegenover zulk een oud verhaal, wij, die onze eigen eerbiedwaardige overleveringen bezitten, gevoelen toch nog altijd eerbied voor die van andere rassen en volken. In tegenstelling tot den ontwortelden, slechts bij de bedenkelijke gratie van zijn vernuft en belezenheid levenden ontleder, die alle gevoel in factoren tracht te ontbinden en wiens hoogste genoegen het is, een eerbiedwaardige door de modder te halen.'

Net zoals bij Ponteyne, school er méér achter deze woorden: het was de schim van Ter Braak, die de onderhavige critici bleef tarten. Ter Braak en zijn *Forum* moeten voor de nationaal-socialisten welhaast een obsessie zijn geweest, gezien de felle wijze waarop het blad te pas en te onpas erbij werd gehaald. 'Want als er ooit valsche priesters zijn geweest,' schreef De Graaff aan het slot van zijn recensie, 'die de goêgemeente bedriegen en elkaar daarin stijven en bijstaan, dan zijn het wel deze schrijvers van de ex-Forumgroep, die inmiddels wat voorzichtiger en nóg geslepener zijn geworden, doch die dan toch maar kalm voortgaan de geesten te ontwrichten, in stilte gnuivend bij het knipoogje waarmee ze elkaar te verstaan geven, dat hun crypto-cultuurbolsjewisme immers toch een tempelgeheim blijft, voor ingewijden alléén.'

Het is werkelijk opvallend, en een aparte studie waardig, om te zien hoe een man als Ter Braak de gehele bezetting door in staat bleek zijn tegenstanders het schuim op de lippen te brengen. H. van Maurik bijvoorbeeld vond het nodig om in *Aristo* op deze wijze tegen de toen al twee jaar daarvoor overledene te fulmineren[24]: 'In onze literatuur rotten wij weg, sedert jaren, en het is krankzinnig om niets te doen dan het fosforiseeren te bewonderen. Ellendig was het om, in het afgeloopen decennium, van tien jaar twintig te worden. Hier in dezen tijd gezworven te hebben en te zijn opgegroeid, maakt dat ik met citaten van Ter Braak kom. Een onbarmhartig scherp en voor niets terugschrikkend vernuft had die verdoemenswaardige figuur, temidden van de aterlingen, die de ommekomst van den tijd nauwelijks kunnen afwachten om nieuwe teekenen van hun lafheid te geven: veel durf waar geen durf noodig is en een lach waar geschreeuwd moet worden van onmacht.'

Ook Van der Made had bezwaren tegen Ter Braak en de groep rondom hem, zoals hij in het voorjaar 1944 in een toespraak voor het *Verbond van Nederlandsche Journalisten* uitlegde[25]: 'Zij zag zeer wel in, dat de Nederlandsche kunst in de burgerlijkheid dreigde onder te gaan, maar haar stond slechts een uit de adoratie voor het intellect geboren en dan ook uit het intellect voortgekomen uitweg voor oogen. Zij rekende af met de aesthetische, de ethische en ook grootendeels met de filosofische criteria, maar stelde daarvoor in de plaats criteria, die met

het wezen der kunst evenmin of nog minder van doen hadden: die van het ontledend intellect.’

Nu deed Van der Made nog een serieuze poging het verschijnsel Ter Braak te verklaren én te bekritiseren; hij was, met Bruning, een van de zeldzame critici in nationaal-socialistische kring die ook door hun tegenstanders enigszins serieus genomen werden. Maar welk een schrille tegenstelling tussen deze kalm uitgesproken woorden van Jan van der Made en het hysterische geschreeuw van de hoofdredacteur van *De Nieuwe Gids,* Alfred Haighton[26]: ‘Laat ik u nog iets verklappen. Ik heb werkelijk *niets* tegen E. du Perron zaliger, en het spijt mij oprecht, dat hij niet meer in het land der levenden verkeert. Ondanks al zijn - in mijn oog - dwalingen, houd ik hem n.l. voor *eerlijk*; en het ware belangwekkend om te zien, hoe hij, een der zeer zeldzame eerlijke linkschen, op den huidigen toestand reageert. Voor Menno ter Braak spijt het heengaan mij geen zier. Ik houd hem n.l. voor door-en-door *óneerlijk*, en er is niets aan, waar te nemen, hoe een valschaard huichelt onder veranderde omstandigheden. Uit E. du Perron's pen hadde - juist nu - nog veel goeds kunnen vloeien, indien de Dood hem niet ontijdig was komen wegrukken; uit Menno ter Braak's pen vloeide nooit anders dan venijn. U ziet: ik kom rond voor mijne meening uit.’

Deze agressie tegen Ter Braak moet meegespeeld hebben toen de nationaal-socialisten *Aktaion onder de sterren* in handen kregen en daarin de opdracht aan Ter Braak zagen staan. We hebben eerder geconstateerd dat Vestdijk deze opdracht liet vallen zodra het boek naar Duitsland kon worden verkocht, maar het blijft natuurlijk een feit dat hij in eerste instantie wél de moed had om deze opdracht zijn tegenstanders in het gezicht te werpen, zoals ook blijft staan dat *Aktaion onder de sterren* een van Vestdijks mooiste romans is. Als tegengif tegen alle nationaal-socialistische smeerpijperij over Vestdijk daarom enkele zinnen uit 1945, toen er weer verstandig geschreven mocht worden, van Josine Meyer over hetzelfde boek en dezelfde opdracht[27]: ‘Wat betekende die opdracht? Was het alleen maar het ridderlijk verlangen om kleur te bekennen, nu de druk van de Duitse terreur het Ter Braak's vrienden zó moeilijk maakte over hem te schrijven dat de meesten er zich niet aan durfden te wagen? Of hield die opdracht de bekentenis in dat het boek door Ter Braak geïnspireerd was - door de figuur van Ter Braak en misschien door zijn dood - en bedoelde ze er attent op te maken dat een kunstenaar nog andere middelen tot zijn beschikking heeft om een dode te eren dan de necrologie of het essay?

Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat dit laatste het geval is, wanneer ik de beschrijving lees van de jonge Aktaion met zijn “ogen vol van een dromerige hoon”, Aktaion, de speelse en plaagzieke kwajongen met zijn sarrend lachje, die onverschillig schokschouderend en met een boze trek om de mond zich van een te licht bevonden bezoeker afwendt, die voor enfant terrible speelt en met

zijn spottende tegenwerpingen een talentloze hofpoëet in het nauw drijft, maar wiens innerlijke ontwikkeling bepaald wordt door zijn hartstocht voor de onverbiddelijke godin, die geen anderen voor haar aangezicht duldt en aan wie hij roekeloos zijn aardse liefde, zijn koningschap en zijn leven offert.

Zeker is dat Vestdijk nog nooit met zoveel liefde een van zijn personages beschreven heeft, nooit zo heeft weten te ontroeren als met deze hooghartige, eigenzinnige Aktaion, die tegen zijn corrupte omgeving geen actieve strijd aanbindt, maar non-conformistisch is tot in het onmogelijke en zich door een moord aan de koningskeuze onttrekt.'

M. van der Goes van Naters, medegegijzelde in Sint Michielsgestel, herinnert zich nog dat hij *Aktaion onder de sterren* had gelezen, zoals hij Hans Visser schreef[28]: 'Toen ik zijn *Aktaion* had gelezen, had ik het met hem over een Griekse tekst. Maar hij kende geen Grieks en hij interpreteerde mijn verbijstering verkeerd. Ik was verbijsterd over de genialiteit waarmee hij over de taalbarrière heensprong en de Griekse Geest dichter benaderde dan wie van ons ook.'

Chris de Graaff, de aanleiding tot deze uitweiding over *Aktaion*, had nog een ander, veel fundamenteler bezwaar tegen Vestdijk dan alle gezeur over Freud en vernuft. Hij nam deze 'bastaardkunstenaar' diens hang naar het hyper-individualisme kwalijk, en deze kritiek klinkt ons uit de mond der nationaal-socialisten zo langzamerhand niet meer nieuw in de oren.

Er kwam tegengas tegen alle aanvallen uit deze hoek. Pierre H. Dubois bijvoorbeeld reageerde op Ponteyne in zijn omstreden artikel in *De Schouw*, waarin hij op verzoek van Henri Bruning de recenseer-methoden van Ponteyne op de hak nam en daarbij ook Vestdijk behandelde. 'De heer P. blijkt totaal oningelicht te zijn,' aldus Dubois[29]. 'Trouwens, hoe zou hij anders "De Nadagen van Pilatus" Vestdijk's laatste boek kunnen noemen, terwijl er sinds dat werk minstens tien andere verschenen, w.o. vier romans. Daarbij komt nog dat P. van literatuur en van de sociale functie van literatuur, niet het minste begrip blijkt te bezitten, daar hij uitspraken lanceert als deze, dat de meeste romans van thans "niet meer zijn spontane uitingen van menschelijk gevoel, maar toegepaste psychologie", hetgeen om te beginnen onwaar is, terwijl bovendien het eerste niet in strijd is met het tweede en omgekeerd.'

Nu was deze verdediging in de ogen van de nationaal-socialisten natuurlijk verdacht, want hij was, hoewel gepubliceerd in *De Schouw*, niet afkomstig uit nationaal-socialistische hoek. Maar er was een ander, de leermeester van Dubois, diens goeroe Henri Bruning, en ook hij keerde zich af van de wijze waarop de literatuurkritiek binnen de Nieuwe Orde plaatsvond en zijn kritiek kwam pas echt hard aan. Dat hij de meest fatsoenlijke van het stel was, zal hen daarbij niet zijn ontgaan. In ieder geval beschouwde Vestdijk hem als zodanig, zoals hij aan Johan van der Woude had geschreven.[30] Bruning had zijn podium, *De*

Waag, en daar publiceerde hij zijn eerste artikel over deze kwestie, enkele weken voordat Dubois zijn gram haalde in *De Schouw*. Henri Bruning wist dat zijn jongere vriend zich richtte op de artikelen van Johan Ponteyne, dus liet hij deze in *De Waag* links liggen en bemoeide hij zich met de veel belangrijker Chris de Graaff, zonder overigens de naam van de chef kunstredactie van het *Algemeen Handelsblad* te noemen.

Bruning had kritiek op de kritiek en hij nam de aanvallen op *Meneer Visser's hellevaart* als voorbeeld[31]: ‘Voor den doorsnee-lezer zijn er aan dit boek van Vestdijk vele onhebbelijke kanten. Onhebbelijk is bijvoorbeeld, dat Vestdijk het verval van zijn sujet - want hij ziet hem zeer nadrukkelijk als een mensch in verval! - tot in zijn meest walgelijke finesse beschrijft. Voor dien doorsnee-lezer is Vestdijk enkel maar een brutaal en giftig ontleder van 's menschen vunzigheden. Evenwel: Vestdijk laat met deze walgelijke finesses niet slechts zien *hoe diep* deze “redelijke haat” tegen een vulgaire en abjecte omgeving kan gaan en doorvreet, hóe “hatelijk” deze omgeving dus is zélfs voor een mensch met zeer bescheiden eischen, maar ook: hoé deerniswekkend en erbarmelijk een mensch aan dien haat te gronde kan gaan, tot welk een weerzinwekkend niveau een in den grond toch voornaam mensch kan afdalen, *door dien haat*, d.w.z. door een omgeving van menschen die zelfs niet aan de bescheidenste eischen, welke men een mensch kan stellen, eenigszins menschwaardig weten te beantwoorden.

Dat Vestdijk dit verval met zooveel welgevallen tot het uiterste volgt, bewijst, zegt men, het verval van Vestdijk-zelf. Doch is het verval (en is het een welgevallen) bij Shakespeare als hij ons laat zien tot welk een afgrijselijk niveau van verblindheid en haat (en waanzin tenslotte) zijn Lear afdwaalt? Men vergete het niet: de *compleetheid*, waarmede aan een hartstocht gestalte wordt gegeven, is een eisch, dien de artist zich moet stellen.’

Vlak na dit pleidooi in *De Waag* publiceerde Henri Bruning een artikel in *De Schouw*. Nu reageerde hij duidelijk op Chris de Graaffs bezwaren tegen het individualisme dat hij bij Vestdijk ontwaarde. Bruning brak, dwars tegen de nationaal-socialistische stroom in, een lans voor dat individualisme.[32]

Het was dit artikel waarop Dubois zogenaamd reageerde met een ‘ingezonden brief’, een doorzichtig opzetje van Bruning en Dubois, maar aan de andere kant moet gezegd, dat het van een zekere moed getuigde om in een duidelijk nationaal-socialistisch orgaan als *De Schouw* zo duidelijk stelling te nemen tegen een bent van critici.

‘Men kan den hedendaagsche kunstenaar niet verwijten, dat zijn kunst individueel of individualistisch is,’ aldus Bruning.[33] ‘Alle waarachtige en groote kunst is dit en alle groote kunstenaars hebben, scheppend, alleen interesse gehad voor hun persoonlijke visie. Men kan den hedendaagschen kunstenaar (althans sommigen) verwijten, dat hij niet meer worstelt om door te breken tot de

groote levende waarden en problemen van het leven. Man kan betreuren, dat hij in die waarden en problemen niet meer wortelt; men kan betreuren, dat hij zoo vaak een ontwortelde is en dat ook zijn individualisme iets ontworteld is geworden, maar de oorsprong van dit verschijnsel is niet zijn individualisme, de cultus van zijn "IK", maar dat dit "IK", dat wij steeds *moeten* eerbiedigen en als ons hoogste goed eeren, geïsoleerd raakte van de scheppende waarden des levens. Dát, en niét zijn individualisme, werd evenzeer noodlottig voor zijn kunst als... voor zijn "IK".'

De reacties op Bruning waren niet mis te verstaan. Dat Pierre H. Dubois had geschreven was niet belangrijk: hij was een klein auteur en die mocht best een andere kleine god, Johan Ponteyne, aanvallen. Maar Bruning was niet zomaar iemand, bovendien was hij nationaal-socialist. Als hij kritiek had, kon dat niet worden genegeerd.

Zowel Chris de Graaff, de aangevallene, als George Kettmann Jr., de eeuwig strijdbare, klommen in de pen. Zij werden de woordvoerders van de nationaal-socialistische cultuurridders die zich door Henri Bruning in de steek gelaten voelden. Op 8 februari reageerde Chris de Graaff in zijn eigen krant, het *Algemeen Handelsblad*. Hij deed het nog heel zijdelings. In een bespreking van enkele zogenaamde 'boerenromans' schreef hij en passant[34]: 'Er is (en er wordt ook tegenwoordig nog) veel gegoocheld met de termen gemeenschapskunst en individualisme. Henri Bruning betoogde onlangs nog in "De Schouw" dat er zonder individualisme geen kunst, doch ook geen gemeenschapskunst denkbaar is.' Vijf dagen later nam Chris de Graaff in hetzelfde *Algemeen Handelsblad* uitgebreid de tijd om zijn grieven te spuien over de ideeën van Henri Bruning. Hij gaf zijn artikel de ronkende titel 'Volksche kunst en persoonlijkheid: Massa of gemeenschap'. Het opmerkelijke is overigens dat hij, anders dan bij de andere door hem geschreven artikelen, ditmaal zijn betoog niet ondertekende waardoor het het karakter van een hoofdartikel kreeg.

Hij stelde dat er een verschil was tussen 'kunst voor de gemeenschap' en 'grote kunst'. 'Zelfs al zou er nooit tevoren een wereldorde zijn geweest,' meende Chris de Graaff[35], 'waarin alle groote kunst voor állen (althans voor alle normale volksgenooten) toegankelijk is geweest, dan willen wij nóg gelooven dat de nieuwe orde, die thans in Europa wordt geschapen - en waarvoor zooveel edel bloed wordt geofferd! - in het bereiken van dit ideaal naar bekroning zal zoeken en vinden.' Maar omdat Henri Bruning Vestdijk had verdedigd was het logisch dat Chris de Graaff deze schrijver niet buiten beschouwing kon laten. Dat deed hij dan ook niet. Hij noemde Vestdijk met name en wel als schepper van 'walgelijke personages'; dat verwijt van de nationaal-socialistische critici kennen we zo langzamerhand wel.

Maar hoewel Vestdijk werd genoemd, en hij ook eigenlijk de aanleiding was

voor het meningsverschil tussen Bruning en De Graaff, was de hoofdaanval in de krant toch op Bruning gericht en deze kon niet anders dan reageren op de verwijten van Chris de Graaff. Dat deed hij begin maart dan ook. Het is opvallend dat in dit artikel Bruning zich tegenover Vestdijk heel ambivalent heeft opgesteld. Chris de Graaff had Bruning ervan beschuldigd dat hij Vestdijk wilde verdedigen en dat was Bruning te ver gegaan. Nee, stelde hij op zijn beurt[36]: 'Ik verdedig hém niet, ik verdedig zijn aangevallen kanten tégen iets, n.l. tegen de slagwoorden, de conjunctuurwoorden welke keer op keer *als vonnis* onbruikbaar blijken. Men verwijt de huidige kunst vaak, dat zij "onvolksch" is, en ook Vestdijk verwijt men zulks.' Bruning was nu niet oprecht. Natuurlijk had hij Vestdijk verdedigd, niet alleen diens 'aangevallen kanten', maar vermoedelijk hoopte hij dat de Kameraden toch niet goed konden lezen. Maar voor het geval dat het verschil tussen Vestdijk en diens 'aangevallen kanten' niet duidelijk genoeg was, preciseerde hij het nog[37]: 'De Graaff promoveert mij verder tot een verdediger van Vestdijk, in dien zin, dat ik Vestdijk - nog wel "met alle geweld" - wil "sauveeren". De Graaff kon toch weten, dat ik een ander soort idealen verdedig (en mijn leven lang verdedigd heb) dan Vestdijk.'

Maar toch[38]: 'Men verwijt Vestdijk, dat hij een vuns wroetertje is, doch leest men hem met die eerlijke ontvankelijkheid waarmede een mensch naar de stem van een medemensch behoort te luisteren, dan bemerkt men, dat Vestdijk iets totaal anders is, nl. iemand die zich met zeer essentieele, zelfs beangstigend-reëele problemen bezighoudt. Vestdijk tegen bepaalde aanvallen verdedigen wil echter geenszins zeggen, dat ik hem accepteer, of dat ik hem tracht te sauveeren.'

Bruning zou in dit nummer van *De Schouw* toch terdege huis houden, want niet alleen had hij Chris de Graaff te corrigeren, ook diende hij Pierre Dubois nog te antwoorden, maar met zijn stellingname in dit artikel zal geen mede-nationaal-socialist moeite hebben gehad en Bruning deed het soms zelfs voorkomen of ook Dubois het wel roerend met hem eens zou zijn. Bijvoorbeeld als hij schrijft[39]: 'Gij zult mij onmiddellijk bijvallen wanneer ik Uw opmerking over de vrijheid van den kunstenaar corrigeer met de stelling, dat de kunstenaar zich zijn verantwoordelijke positie in het leven eener volksgemeenschap terdege bewust moet zijn. Doch wat impliceert deze verantwoordelijkheid, wil zij geen dooddoener en phrase blijven? Dit: dat men zich rekenschap geeft van hetgeen een volk, een volksgemeenschap is, van hetgeen wij, als behoorend tot een bepaalde volksgemeenschap, aan het verleden, het heden en de toekomst van die gemeenschap verschuldigd zijn etc. Verantwoordelijkheid, - prachtig! Maar waarvoor en ten opzichte van wat, ook daarvan, daarvan allereerst, dient men zich bewust te zijn.'

Toch konden deze fraaie theorieën in *De Schouw* een aanval van Bruning op Chris de Graaff niet goedmaken. De Graaff was kwaad. De hoofdredacteur van

het *Algemeen Handelsblad*, de omhooggevallen landbouwredacteur S.S. Hoogterp was ook boos en deze laatste stuurde dan ook prompt een ingezonden brief naar *De Schouw* met daarbij een briefje voor de hoofdredacteur van *De Schouw*, tevens secretaris-generaal van het DVK, Tobi Goedewaagen. 'Kameraad,' begon Hoogterp heel parmantig.[40] 'Inliggende moge ik U, in Uwe qualiteit van hoofdredacteur van "De Schouw", een ingezonden stuk aanbieden, onderteekend door mij, als hoofdredacteur van het Algemeen Handelsblad en door kameraad Chr. de Graaff, als chef mijner afdeeling Kunst en Cultuur een en ander naar aanleiding van een artikel van Kameraad Henri Bruning.'

Het was een brief op poten die bepaald vernederend was voor Chris de Graaff omdat hij, de aangevallene, niet zelf de ingezonden brief mocht schrijven. Wat was nu de reden van de woede van Hoogterp? Zo kritisch was Bruning toch ook weer niet geweest. De ingezonden brief gaf uitsluitsel. Het ging de Kameraden De Graaff en Hoogterp niet alleen om de inhoud en over het feit dat de denkbeelden van Chris de Graaff werden aangevallen; het ging vooral om een principiële kwestie: Henri Bruning had de naam van De Graaff als schrijver van het artikel genoemd en dat mocht dus niet: 'In "De Schouw" van 2 Maart j.l. schrijft Henri Bruning uitvoerig naar aanleiding van enkele opmerkingen, die in een hoofdartikel in het "Algemeen Handelsblad" van 13 Februari zijn gemaakt op eenige zijner uitlatingen in "Criterium" en in "De Schouw". Dit hoofdartikel verscheen op de gebruikelijke plaats, en naar vaste gewoonte, *zonder onderteekening*. Niettemin meende Bruning zich voor zijn repliek te moeten richten tot het hoofd onzer afdeeling Kunst en Cultuur, Chr. de Graaff.

Wij achten die afwijking van een goed journalistiek gebruik aanvechtbaar, omdat de, met naam en toenaam aangevallen journalist zich in een dergelijk geval niet kan verweren zonder dat de (niet zonder *reden* bestaande) hoofdredactioneele anonimiteit wordt prijsgegeven. Maar méér nog, omdat - ofschoon de auteur van bedoeld artikel hetgeen hij schreef ook geheel *onderschrijft*- het geval toch in een eenigszins ander licht komt te staan, wanneer men weet, dat het hier gaat om een *hoofd*-artikel van een groot dagblad, dat, alleen al omdat het tevens door de hoofdredactie wordt onderschreven, nu eenmaal iets gansch anders is dan een persoonlijke ontboezeming.'

Hoogterps brief was dan wel gericht aan de hoofdredactie van *De Schouw*, dus niet aan de eindredacteur Bruning, maar toch schreef Bruning persoonlijk Hoogterp een brief terug. Bruning voelde natuurlijk aankomen dat de polemiek rond zijn persoon niet goed was voor zijn positie bij het blad. Nationaal-socialisten hielden nu eenmaal niet van discussies en afwijkende meningen en we hebben in deel II, bij het aan Bruning gewijde hoofdstuk al kunnen zien dat de polemiek rond zijn persoon inderdaad tot zijn vertrek als eindredacteur bij *De Schouw* heeft geleid.

'Gemeenlijk neem ik het niet zoo nauw met wat usance is,' schreef Bruning quasi non-conformatistisch aan Hoogterp[41], 'doch in dit geval heb ik zonder meer en als vanzelfsprekend aangenomen (en als een feit, dat voor iedereen vanzelfsprekend was), dat de heer De Graaff de schrijver van bedoeld hoofdartikel was.' Daarna ging Bruning weinig principieel verder. Bruning had namelijk de term 'conjunctuur-phraseologen' gebruikt en daar was De Graaff hevig gebelgd over. Bruning schreef[42]: 'Het is echter niet met den blik naar het *verleden*, naar de mogelijke reacties eener wat al te schrikachtige Muze, dat ik wel pogingen ondernam zekere slagwoorden - waaruit men houten sabeltjes zaagt en waarmede men een verleden wel wat te faciel of onbehouwen vonnist - te ontzenuwen. Dit geschiedt met den blik voorwaarts, met den blik gericht op de *toekomst* - waaruit iets "schoons kan gebeuren"; iets zóó schoons en beminnenswaardigs, dat wij niet dulden mogen dat hetgeen dit, ons geslacht moet *voorbereiden*, bezoedeld, verdacht gemaakt, omlaag gehaald of vernietigd wordt door een oligarchie van goedwillenden die het probleem niet beheerschen en derhalve meer vertroebelen dan richten, - om niet te spreken van de pestilentie der alom wortelschietende conjunctuur-phraseologen (die wij zonder pardon moeten uitroeien). Het is een poging, eindelijk, wat ruimer baan te maken voor de werkelijk slag-vaardigen, de werkelijke polemisten, de werkelijke kunstenaars, kortom: voor de gerichte en essentieele gevechten.'

Nu waren de nationaal-socialisten wel gewend aan het begrip 'uitroeien', maar dan sloeg het altijd op anderen, niet op henzelf; dus dat was duidelijk het heikele punt voor Chris de Graaff. Het was duidelijk dat Bruning hierbij ook hem op het oog had: het hele artikel stond in het teken van een aanval op hem, dus zou het vreemd zijn geweest als Bruning het in zijn conclusies opeens over een ander had. Toch maakte Henri Bruning in zijn brief deze salto mortale: 'Uit het verloop der discussie, en ook uit mijn artikel, blijkt duidelijk, dat ik den heer de Graaff niet reken tot, wat ik noemde, de oligarchie van goedwillenden, of tot de alom worstelschietende conjuctuur-phraseologen. De heer de Graaff toch meende, dat ik Vestdijk "verdedigde" om een wat nerveuse muze niet te laten schrikken. Ik antwoordde: ik "verdedigde" Vestdijk tegen de conjunctuur-phraseologen. Maar toen ik dát deed, was er van den heer de Graaff nog geen sprake. Hij wierp zich nadien in den strijd.'

Dat laatste was niet waar en dat wist Bruning maar al te goed. Het grote artikel waarin Chris de Graaff zich tegen Bruning én Vestdijk keerde, verscheen enkele weken voordat het artikel van Bruning in *De Schouw* werd gepubliceerd en bovendien was er nog een artikel in het *Algemeen Handelsblad* van 13 december 1941 van de hand van De Graaff, waarin deze Vestdijk ook al voor alles wat lelijk was uitmaakte, verschenen.

De ingezonden brief van Hoogterp werd overigens niet in *De Schouw* ge-

plaatst, een feit waar Bruning hem in zijn brief al zachtjes op voorbereidde: ‘Op dit moment weet ik dus nog niet, of het in de bedoeling der Hoofdredactie ligt, Uw stuk te publiceeren. Mijnerzijds bestaan hiertegen geen bezwaren tenzij dan de - voor mij persoonlijk niet-tellende - moeilijkheid, dat ik praktisch al tot over mijn ooren in de polemiek ben beland (iets waartegen ándere instanties weer bezwaren hebben).’

Die ‘andere instanties’ waren de Duitse autoriteiten, in casu het Referat Schrifttum dat genoeg kreeg van het hele gedoe om Vestdijk en dat van Goedewaagen eiste dat de polemiek gestaakt zou worden.[43]

Er was op een gegeven ogenblik sprake van dat Bruning leider zou worden van het Letterengilde. Gildebestuurder Hans Klomp schoof Bruning bij Jan de Vries naar voren, maar hij erkende dat een benoeming van Bruning problemen zou kunnen geven[44]: ‘Het is mij bekend, dat Bruning om bepaalde redenen, o.a. omdat hij katholiek is en omdat hij Vestdijk in bescherming heeft genomen tegen de “blaffende bende”, door sommigen minder gewenscht wordt geacht. Daarentegen meen ik, dat zijn benoeming geruststellend zal werken in de kringen van de werkelijk ernstige letterkundigen.’ Jan de Vries was het met dit denkbeeld van Klomp roerend eens, maar ook hij zag in dat Bruning in dezen een controversiële figuur was[45]: ‘Verder als hoofd groep schrijvers Bruning. Ik weet dat dit van zekere zijde op tegenstand zal stuiten, maar dan moeten wij voet bij stuk houden.’

Het heeft Bruning niet mogen baten. Hij werd niet lang hierna uit *De Schouw* gegooid. Leider van het Letterengilde zat er voor hem ook niet in en hij raakte zo geïsoleerd dat hij in 1943 Pierre Dubois moest vragen om in Brussel voor hem een uitgever te vinden voor zijn boeken, daar hij ze in Nederland niet meer kwijt kon.

Het was in dat jaar 1943 dat hij nog eenmaal Vestdijk zou verdedigen en ditmaal wellicht duidelijker dan ooit, in de wetenschap dat hij binnen de nationaal-socialistische literatuur toch niets meer te verliezen had, aangezien hij praktisch alles al was kwijtgeraakt. In de lezing *Het nieuwe levensbewustzijn*, die als brochure bij *Uitgeverij De Schouw* zou verschijnen, wijdde hij aan Vestdijk de volgende veelzeggende alinea[46]: ‘Vestdijk - eeuwig knagend aan de vooze zekerheden van een duisteren en ontluisterden tijd, onbeschaamd het schaamteloos levensbederf ontmaskerend - Vestdijk was weliswaar niet, was stéllig niet dat gedepraveerd intellect, die giftige verontruster van den burgerman waarvoor velen hem zijn gaan houden; weliswaar herinnerde men zich bij hem - omdat aan al Vestdijks scherp en schennend knagen aan waarheid na waarheid tóch een element van grootheid niet ontbrak - Nietzsche's norm voor den voornamen mensch: “hoeveel wáárheid wáágt een mensch”, zelfs kon men zich, hem lezend, plotseling bezinnen op die strophe vol sombere gedrevenheid - uit de Edda:

Met een rattentand
maakte ik ruimte mij,
boorde een gat door den berg;
van onder tot boven
stond om mij de rots;
ik waagde daar waarlijk mijzelf.-

maar niets ook bleef dit leven vreemder dan een doorbreken van een nieuw, scheppend levensbegin.'

Naast de polemiek tussen Chris de Graaff en Henri Bruning over Vestdijk, was er ook nog een vete tussen Bruning en George Kettmann. Deze had zich opgewonden over een artikel van Bruning in *De Waag* van 23 januari 1942, dat gelezen kon worden als een verdediging van *Meneer Visser's hellevaart*.[47] George Kettmann kreeg in het daaropvolgende nummer de gelegenheid om te schrijven wat hij zowel van Vestdijk als van Bruning vond.[48] Kettmann voelde zich met name gepasseerd omdat hij naar zijn mening *Meneer Visser's hellevaart* in 1936 al voldoende in de grond had geboord. Het gaf geen pas als een andere nationaal-socialist werkte aan een eerherstel voor dit boek en daarmee hem, Kettmann, desavoueerde. Bovendien was het voor Kettmann niet te verteren dat een Kameraad als Bruning het niet nodig had gevonden zijn recensie uit 1936 in *Volk en Vaderland* serieus te nemen, terwijl hij daarin toch flink had uitgepakt met een tekst als[49]: 'Een afgrijselijke breed-uitgesmeerde pasta is het gehaktmolenproza van den heer S. Vestdijk: moes van Zola, moes van Freud, moes van alles-en-nog-wat-aan kliederige brei van allerlei gedachten en associaties van gedachten, verborgen neigingen, waanbeelden, menschen en toestanden, fantasterijen en platheden. Een onafzienbare aangolvende, vermalen massa met wat karretjes kraakbeen, knarsend realisme er in, uitgestreken over driehonderdnegenenvijftig bladzijden. En als het voorbij is, dan heeft de lezer de eer gehad te hebben kennisgemaakt met "meneer Visser" en nog een tiental sujetten en het hondje van Piebema, om van de rest der figuratie niet te spreken. Waarna de criticus zich afvraagt, in hoeveel exemplaren dit walgelijk product is gedrukt en in leeswinkels te huur wordt gegeven, om ons toch al in bleeke ongezondheid verkommerde volk nog verder te laten wegzinken in de weeke brei van dit soort liefdeloos verziekte "literatuur".'

Kettmann wond zich er niet alleen over op dat Bruning hem als recensent niet serieus nam. Er kwam ook rancune bij ten opzichte van Vestdijk, die hij zonder twijfel schuldig had gehouden voor de wijze waarop hij eens was gerecenseerd in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in een periode dat Vestdijk nog verantwoordelijk was voor de boekrecensies. Hij had toen J.H.W. Veenstra eens *Het erf aan zee* van Kettmann laten recenseren. Veenstra herinnerde zich jaren

later nog hoe dat gebeurde. Veenstra, jong journalist in die dagen, recenseerde al boeken, maar alleen op psychologisch en filosofisch gebied. Na een discussie over de eerder gememoreerde ‘mildheid’ van Vestdijk in zijn kritieken, schoof Vestdijk hem twee bundels ter recensie toe. Het was een prikkelende uitdaging voor Veenstra, ‘en ik moest dan ook maar 's mijn literaire man staan. Ik zwichtte dan uiteindelijk en met de eerst toegeschoven bundel in handen zag ik dat het er een was van de door mij verafschuwde en in NSB-kringen hooggeschatte “bard” George Kettmann jr. (*Het erf aan zee*). Ik zei Vestdijk dat die man een gruwelijke nazi was en dat zijn verzen ook gruwelijk moesten zijn en dat ik er niets voor voelde om erover te schrijven. Het zou niet anders dan scherp negatief kunnen zijn en daar leende de indertijd graag als deftig paraderende NRC, die wij de notarissenkrant plachten te noemen, zich heel moeilijk toe. Maar Vestdijk herhaalde nog 's zijn toewijzing, zei dat ik mijn recensie net zo afbrekend mocht schrijven als ik maar wou en dat hij het stuk zonder mankeren in de krant zou zetten. Zowel het een, als het ander gebeurde en voor de zoveelste maal debuteerde ik als publicist, nu dan als literair recensent, op 1 april '39. Vestdijk had ook dat op zijn geweten en de bij de NSB-krant *Het Nationale Dagblad* werkende kollega Kettmann, in wiens bundel het zotte vers tegen het antinationaal-socialistische Comité van Waakzaamheid voorkwam waarop Du Perron toen met zijn contrasonnet “Poezen en honden” antwoordde, zal er geen plezier van hebben gehad.’[50]

Kettmann was in zijn artikel in *De Waag* heel duidelijk in wat hem het meeste dwarszat. Het ging hem niet zozeer om het werk van Vestdijk, maar om diens politieke overtuigingen. Om dat aan te tonen dook hij in het verleden. Niet, zoals Ponteyne dat had gedaan, door te wijzen op *Else Böhler*, maar door te wijzen op het feit ‘dat Vestdijk behoorde tot de mede-onderteekenaars der beginselverklaring van het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectueelen’. De leden van het Comité kenschetste hij als de ‘heeren, die toen opkwamen “voor de vrijheid van onderzoek en meeningsuiting en daarmee voor de ontwikkeling van maatschappij, cultuur en wetenschap, maar ook voor onze menschelijkheid en al haar waarden”’. Zij waren het die Vestdijk vrijlieten ‘om ons volk met zijn monstruositeiten op te knappen. Wanneer Bruning - na de liquidatie van dit streven - alsnog aandacht vraagt voor een dergelijk “levensverschijnsel”, dan zie ik hierin slechts een zonderling goedpraten, dwars tegen éigen overtuiging in. Wie in staat is, Bruning's artikel ónder de oppervlakte te lezen, stuit hier en daar op een levensverschijnsel dat volkomen tegengesteld is aan dat waarvan Vestdijk's proza doortrokken is.

Intusschen wil ik alsnog aannemen dat Vestdijk op den duur tóch nog te zelfder ure, zou ik bijna schrijven - een nieuwen uitweg vindt. Hij zal daartoe evenwel nimmer geraken dan door een *breuk* met hetgeen achter hem ligt. Het is

Bruning's fout, in een verzoening te gelooven terwijl - als revolutie - de onverzoenlijke waarheid aan den dag komt, waarbij Vestdijk niet wordt weggevaagd, maar zijn werk eerder dient te worden vergeten dan als voedend element kan dienen.'[51]

Het lijkt er in dit betoog even op dat hij Vestdijk diens letterkundige verleden wilde afnemen, maar een kleine mogelijkheid openliet dat hij nog een toekomst had, maar elders in het artikel werd deze mogelijkheid alsnog ongedaan gemaakt[52]: 'Zou ik Vestdijk aanzien voor "alleen-maar-een-brutaal-en-uitdagend-wroetertje", met welke omschrijving Bruning de getuigenverklaringen à charge probeert samen te vatten dan ware het onnoodig, zijn letterkundig verleden na te gaan; wij behoefden ons dan immers niet ongerust te maken over zijn invloed op de literatuur onzer dagen. Juist omdat hij geenszins een wroetertje, maar veeleer een demon is, niet zèlf begeerig, niet zèlf wellustig, maar spelend juist met anderer begeerte en anderer wellust - juist omdat hij uit de school der berekening is voortgekomen, waar voor elke uiting van leven eerst omzichtig de diagnose wordt gesteld - juist omdat hij zelfs liefde en heldendom van hun oerprimitieve gezondheid berooft - dáárom ducht ik de voortzetting van Vestdijk's productiviteit.'

Vermoedelijk had Kettmann dit artikel op het oog toen hij in 1957 vanuit gevangenschap een brief schreef waarin hij reageerde op een artikel van Harry Mulisch onder de titel 'Vestdijk en de leslezers'. 'Er staat een stuk over Vestdijk in,' schrijft Kettmann[53], 'waarin ik word aangehaald (notabene uit 1942! alsof alles bij een mens onveranderlijk hetzelfde blijft); de schrijver Harry Mulisch wil n.l. bewijzen, dat Vestdijk een machtig auteur is, een groot meester der letteren, *omdat* wij (mensen op "de belt der historie", zegt meneer) er niet mee wegliepen. Wat een kolder-redenatie. Maar best mogelijk dat het publiek er nog intrapt, al noemt Mulisch niemand die Vestdijk dan zo welverdiend hóóg op de troon zet.'

Een aantal weken bleef het stil rond Vestdijk in de kolommen van *De Waag*, wat overigens niet betekende dat Bruning en Kettmann de strijdbijl hadden begraven. Op 20 februari schreef Bruning opnieuw een artikel. Bruning voelde zich gekwetst door de twijfel aan zijn revolutionaire gezindheid, zoals Kettmann had laten doorschemeren. Hij bestreed dat de waardering die iemand voor het werk van Vestdijk kon hebben het eigen revolutionaire denken zou aantasten. Zijn betoog lijkt op een handreiking naar beide partijen. Het was in de periode dat Bruning zo geplaagd werd door de voortdurende aanvallen op zijn persoon dat hij maar het liefst van alle ruzie af wilde zijn om zijn eigen maatschappelijke positie die hij zich binnen de nationaal-socialistische culturele wereld had veroverd, te redden. Hij schreef daarom[54]: 'Tenslotte nog dit. Kettmann schrijft vanuit een in bepaald opzicht zeer wel te waardeeren bezorgd-

heid. De bezorgdheid n.l. dat datgene wat den strijders aan het front als ideaal voor oogen staat licht kan worden vergeten voor iets waarvan naar zijn vaste overtuiging slechts de volslagen gasvergiftiging van het gezonde, bloeiende leven het gevolg zou moeten zijn. - Tussen haakjes: ware dit laatste zoo, dan zou bv. ondergeteekende reeds lang gestikt moeten zijn (wat ik misschien wel ben, doch in ieder geval nog geen uitgemaakte zaak is) en met mij zoovele anderen die voor een nieuwe toekomst strijden. Ik weet wel, dat zeer veele strijders Vestdijk verafschuwen als een wroetertje in pathologische vunzigheden, maar dit verafschuwen is toch lang niet zoo algemeen bij die strijders als men wel meent. Men kan Vestdijk dan ook heel goed verwerken zonder innerlijk door zijn gevaarlijke kanten te worden aangetast. Men moet trouwens dagelijks zoovéél dat gevaarlijk en funest kan worden, verwerken. - Maar dat men het eigen ideaal *licht* vergeet, dat is iets dat ik weiger te aanvaarden. Men is zijn overtuiging of men is zijn overtuiging niét. Doch een overtuiging, die tegen 10 jaar smaad bestand is (en dat is elke *waarachtige* overtuiging) is zeker bestand tegen de lectuur van meneer Visser. Nu kan men wel wijzen op de zwakke gemeente, de groote massa, maar meent Kettmann nu werkelijk dat Vestdijk door de groote massa gelezen wordt? Zijn boeken hebben zelden een herdruk en de oplagen zijn maar zeer beperkt. Zij hebben maar enkele werkelijke “lezers”, zooals de meeste kunstwerken, en voor de rest verzamelen zij, evenals de meeste kunstwerken, een troepje snobs en mode-duisterlingen om zich heen. Die mode-duisterlingen komen ook opzetten zoodra het volksche meer ingang vindt. Aan die lieden is niets te verliezen én: niets te winnen. Men aanvaardt ze op den koop toe, in de wetenschap dat het leven zich elders voltrekt dan in hen.’

Kettmann bleek allerminst overtuigd door de woorden van Bruning; hun denkbeelden stonden diametraal tegenover elkaar. In een kort nawoord reageerde hij korzelig met[55]: ‘Dit derde stuk maakt het er niet beter op. Wien het ernst is te arbeiden voor een nieuwe volksche werkelijkheid, zal schrijvers van het “ancien régime”, gelijk Vestdijk, hebben dood te zwijgen, zooals wij jarenlang zijn doodgezwegen - niet uit rancune, maar eenvoudig uit geestelijke hygiëne. Wie nú nog een sujet als meneer Visser “een voornaam mensch, een mensch uit één stuk, een man van karakter, een man met stijl” acht, schaadt den opmarsch en zal als individualist moeten achterblijven. “Kunstwerken”, waarvoor zich slechts “een troepje snobs en modeduisterlingen” verzamelt, mogen dan Bruning ter harte gaan; mij niet.’

‘De discussie is hiermede gesloten,’ haastte de redactie van *De Waag* zich eraan toe te voegen. De redactie bedoelde duidelijk de discussie tussen Kettmann en Bruning want die was uitzichtloos geworden. Dat de discussie niet geheel zou verstommen bewijst de toevoeging: ‘In een der volgende nummers komen wij op de figuur van Vestdijk terug.’

Het was Jan van der Made die voor *De Waag* het slotwoord moest spreken en dat deed hij op 24 april. Het was een andere Van der Made dan die we in deel II hebben leren kennen. Toen zagen we een man, die, ondanks zijn radicale nationaal-socialisme, toch vaak voor de kwaliteit koos (Roland Holst, Marsman, Slauerhoff), een man ook van wie we het ons kunnen voorstellen dat Roland Holst en Ed. Hoornik nog met hem omgingen, ondanks de bezwaren die ze tegen zijn ideeën hebben gehad. Nu leren we echter Van der Made kennen in zijn heftigste scheldkanonnades, nog heftiger dan we bij Kettmann hebben gezien. De taal die Van der Made gebruikte, misstond in feite in *De Waag*, dat naar buiten toe nog immer een zekere standing op wilde houden. Het artikel van Van der Made had eerder in *De Misthoorn* een plaats moeten vinden dan in *De Waag*. Het toont in zijn heftigheid echter wel aan dat de Nederlandse nationaal-socialisten de grootst mogelijke moeite met Vestdijk hebben gehad. Daarbij is het ook niet uitgesloten dat Van der Made, die ambitieus was, de kans rook om zijn rivaal Henri Bruning uit te schakelen.

Binnen de nationaal-socialistische letterkunde waren er maar twee critici die naar buiten toe een zeker respect konden afdwingen omdat hun oordeel zwaarder woog dan die van de schreeuwers om hen heen. We hebben gezien dat Van der Made heeft gehengeld naar allerlei baantjes en dat die hem niet werden gegund. In het voorjaar van 1942 leek de positie van Bruning als nationaal-socialistische kunstpaus niet meer geheel onaantastbaar. Heeft Van der Made gehoord dat de bezetter moeite had met de polemiek rond Bruning en voelde hij dat een scherp artikel van zijn hand in een zo vooraanstaand blad als *De Waag* wellicht de val van Bruning kon verhaasten? In ieder geval werd het een regelrechte scheldpartij. Van der Made kon maar tot één conclusie komen: Bruning had zich lelijk vergist[56]: ‘Een zoo oud strijder als Bruning zou dit gedrocht van een Visser nooit hebben kunnen aanvaarden, indien er ook bij hem niet op dat beslissende oogenblik een gebrek aan normen ware geweest. Hij zou nooit de Leer ernaast hebben kunnen leggen en hem nog zo verwringen ook, ware het niet, dat ook hij zich op beslissende oogenblikken soms nog in de veelheid der verschijnselen verloor en den eenigen maatstaf kwijtraakte, die ons in dezen tijd is gegeven om te meten, wat onze revolutie omverwerpen en wat zij behoeden moet.

Er is een dwaas gedaas gaande over “volksch”. Bruning heeft er herhaaldelijk den gek mee gestoken. Men schrijft zelfs een prijsvraag uit voor een goede definitie en toont daarmee alleen hoe groot de verblinding is ter zake van de meest diepe grondslagen van onze revolutie. Volksch is datgene, wat aan onze rassenziel beantwoordt, aan het diepste wezen van ons volk, dat wij weer zuiveren willen. Ook Bruning zal zijn groote opgaven in dezen tijd nooit kunnen vervullen, indien hij zich niet tot in uiterste consequentie tot de rassische ge-

dachte bekent en zich rekenschap geeft van de waarden, die ons ras steeds hebben gedragen, die ons volk moeten dragen en die deze revolutie moeten bezielen. Die waarden en die alleen moeten weer richting geven aan ons leven en aan ons hart.'

En Vestdijk? Die moest wat Van der Made betrof overal met zijn handen van af blijven en zeker van een dichter als Rilke. Van der Made stelde naast Rilke 'het soms misselijke gerijmel' als in de regels:

> Wij hadden als kind'ren samen gespeeld
> in 'n kleine, stad, en nu, na een reis
> Om de aarde, in man-en-vrouw verdeeld,
> Ontmoetten wij elkaar, nog even wijs
>
> Als in de kinderkamer. Want, niet wijs
> Genoeg om mij te houden aan dat beeld
> Van 't verleden, bood ik mijn hárt als prijs
> Voor een ontmoeting die zoo weinig scheelt.

Het is niet meer te achterhalen wat Van der Made uitgerekend in deze twee strofen van 'De speelgenoot' uit het uit 1934 stammende *Vrouwendienst* heeft gestoord; het bracht hem echter tot de ontboezeming: 'Wie dergelijke ulevellenpoëzie een uitgave waardig keurt, doet beter niet over de verzen van Rilke te oordeelen - dat ware trouwens alleen daarom al beter achterwege gebleven, dat Vestdijk Rilke aan het eind wil opknappen met zijn botten en stom verwrongen haat tegen het Pruisische militarisme op een manier en met een willekeurige uitlegging van symbolen, die werkelijk allen perken vèr te buiten gaat. Neen, na dit alles weet men nauwkeurig waar de grenzen van dit oppermachtig brein liggen; precies daar waar de kunst begint, precies iets verder dan bij Menno ter Braak, die ook nog verbeeldingskracht miste.'

Arme Henri Bruning. Hij had het allemaal zo goed bedoeld en nu viel iedereen over hem heen. En alsof het nog niet genoeg was, werd hij ook nog geconfronteerd met een minachtend commentaar in *Storm* SS, van de hand van Nico de Haas. In dit artikel, 'Nog steeds Vestdijk?', werd zijn naam dan wel niet genoemd, maar het ging duidelijk ook over hem. De Haas maakt een vergelijking tussen Vestdijk en Hieronymus Bosch[57]: 'Want Bosch' 'kermis der bigotte besognes' staat te allen tijde vor het aangezicht van den Schepper. Zij is een grol van vreeselijke leut, die een vreeselijker pijn nog juist tot uitdruk king dienen kan. God is bij Bosch zeer wezenlijk, oneindig groot en onbegrijpelijk: juist zijn mismaakte, dolle zottekoppen zijn menschen, machteloos om God te zijn en dus mismaakte, dolle zottekoppen. Maar bij Vestdijk is God nimmer aanwezig,

waait er nooit een huiverende wind. Vestdijk schrikt in *Else Böhler* voor niets terug. De grijnzend door de grollende omstandigheden stukgewreven jongen ziet zijn eigen moeder verleiden alvorens het boek eindigt in de apotheose van een volkomen dolhuis: Vestdijk's verbeelding omtrent het nazidom van 1934, een alomtegenwoordig waanzinnig gefluister en dan een onbestaanbaar gekkenhuiswoord, een dwangreactie, een schot en de veroordeeling onder het motto van een verkracht 1 kor. 13. Is dit kunst of zotternij?

Voor Nico de Haas was het antwoord duidelijk: zotternij en wie dat niet vond, die moest bij zichzelf te rade gaan of hij nog wel zuiver in de nationaal-socialistische leer was. Zoals Bruning, hoewel hij zoals gezegd niet met name werd genoemd: ‘Maar dat nationaal-socialisten, die hier te strijden hebben voor een her-ijk van waarden, voor zuivering en vernieuwing van dit volk, die zwoegen moeten om den mensch hier weer geloof te geven en daarmee hoop en liefde en daarmee bereidheid, neiging zelfs tot strijd en offers en zichzelf niet tellenden dienst, dat die, terwijl er elders kameraden vallen, den tijd nemen om angstvallig af te wegen, of er misschien nog koren schuilt onder dit kaf, dat begrijp ik niet. Wat eeuwig waarde heeft, redt zichzelf. De ervaring heeft geleerd, dat eer een Kemel door het oog van een naald zal kruipen, dan dat een losgeslagen intellectueel den weg tot geloof en zelfverlossing vindt. Ook daaromtrent diagnoses te stellen, is prutserij en geen revolutie en voor Vestdijk zelf bovendien krenkend: het laatste wat hij zich te midden van de ruïnes van zijn toch al zoo lang ontredderde wereld zal wenschen, is een nationaal-socialist, die zich belangstellend over zijn overblijfselen buigt en zich afvraagt, of er uit hem misschien toch nog wat groeien zal.’

Vestdijk heeft absoluut niet op al deze aanvallen gereageerd. Sterker: in de brieven aan zijn vrienden Van der Woude en Theun de Vries rept hij er ook niet van. Bovendien zou hij kort na dit geconfronteerd worden met zorgen, waarbij vergeleken de aanvallen van een stelletje nationaal-socialistische scribenten futiel waren: Vestdijk werd in mei 1942 gegijzeld. Hiermee brak een nieuwe, zeer cruciale periode voor hem aan, die tot begin 1943 zou duren. Het was de meimaand waarin hij werd opgepakt en naar Sint Michielsgestel gebracht, waar hij lang zou blijven. Met weemoed dacht hij aan die laatste maand in vrijheid terug in zijn *Gestelsche Liederen*[58]:

Mei

Reeds mag het warm en broeiend zijn, het lam
Is onbeschut en op 't groene land gelegen
In koele nachten nog. De kersenstam
Is met de teed're bloesem volgeregen,

Die als een kostbaar uitgestrooide zegen
Mèt lam en madelief de leiding nam:
Tezamen zullen zij het weiland vegen,
De bloem, de bloesem en het witte lam!

En in de nacht keert alles nog in naar
De winter die voorbij is en verstreken,
Maar niet als booze droom, en niet vervloekt.

Lamm'ren in sneeuw: denkbeeld'ge fabelweken,
Als 't wonder reine kleuren bij elkaar
Nog blanker dan het allerblankste zoekt.

Eindnoten:

1 *Briefwisseling*, p. 50.
2 Visser, *a.w.*, p. 607.
3 *5 auteurs over hun uitgever*, p. 114.
4 *Idem*, pp. 115-116.
5 *Briefwisseling*, p. 52.
6 Brief S. Vestdijk, dd. 13-9-1941, *Briefwisseling*, p. 52.
7 Jan van Alblas, ‘Chroniek der Poëzie’. In: *De Nieuwe Gids*, 1940, p. 386.
8 *Idem*, p. 387.
9 Gepubliceerd in 1940.
10 S. Vestdijk, ‘Chaplin’. In: *Klimmende legenden*, Rotterdam, 1940, p. 98.
11 H.T., ‘Bibliographie’. In: *De Nieuwe Gids*, 1941, p. 135.
12 Van Alblas, *a.w.*, pp. 386-387.
13 Brief L. Lindeman, dd. 3-7-1941.
14 *Volk en Vaderland*, 4 juli 1941.
15 *‘Beste Sander, do it now’. Briefwisseling J. Greshoff - A.A.M. Stols*, Den Haag, 1990, p. 413.
16 *Idem*, p. 428, Brief, dd. 20-10-1939.
17 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 11 september 1940, p. 551.
18 Brief A.A.M. Stols, dd. 31-1-1941.
19 Jef Popelier, ‘Simon Vestdijk als romanschrijver’. In: *Het Nationale Dagblad*, 5 februari 1941.
20 Johan Ponteyne, ‘Bibliographie’. In: *De Nieuwe Gids*, 1941, p. 101.
21 *Idem*, p. 102.
22 Johan Ponteyne, *Tegen de decadenten*, Amsterdam, 1941, pp. 16-17.
23 Chr. de Graaff, ‘Het knipoogje der Auguren’. In: *Algemeen Handelsblad*, 13 december 1941.
24 H. van Maurik, ‘De Generatie der Degeneratie’. In: *Aristo*, april 1942, p. 1.
25 J.A. van der Made, ‘Over critiek’. In: *Groot Nederland*, mei/juni 1944, p. 411.
26 *De Nieuwe Gids*, 1941, I, p. 275.
27 Josine W.L. Meyer, *Oude vrienden en een veranderende wereld*, Amsterdam, 1990, p. 99.
28 Hans Visser, *Brieven rond de Vestdijk-biografie*, Amsterdam, 1989, p. 60.
29 Pierre H. Dubois, ‘Problematiek der “Literaire elite”’. In: *De Schouw*, jrg. 1, nr. 3, 16 februari 1942, p. 64.
30 Brief S. Vestdijk, dd. 28-3-1941.
31 Henri Bruning, ‘Stijl-problemen’. In: *De Waag*, 23 januari 1941, pp. 832-834.
32 Henri Bruning, ‘Over individualisme’. In: *De Schouw*, jrg. 1, nr. 2, 2 februari 1942, pp. 25-26.
33 *Idem*, p. 26.
34 Chr. de Graaff, ‘Boerenleven in Groningen’. In: *Algemeen Handelsblad*, 8 februari 1942.
35 Chr. de Graaff, ‘Volksche kunst en persoonlijkheid: Massa of gemeenschap’. In: *Algemeen Handelsblad*, 13 februari 1942.
36 Henri Bruning, ‘Massa, Volk, Vonnis, Vestdijk en nog iets’. In: *De Schouw*, jrg. 1, nr. 4, 2 maart 1942, p. 95.
37 *Idem*, pp. 94-95.
38 *Idem*, p. 95.

39 Henri Bruning, ‘Problematiek der “literaire elite”’. In: *De Schouw*, jrg. 1, nr. 4, 2 maart 1942, p. 82.
40 Brief S.S. Hoogterp, dd. 5-3-1942.
41 Brief H. Bruning, dd. 16-3-1942.
42 Zie noot 36.
43 Notulen bij Vergadering van de Departementsraad, 13-3-1942.
44 Brief H. Klomp, dd. 17-12-1942.
45 Brief prof. dr. J. de Vries, dd. 7-1-1943.
46 Henri Bruning, *Het nieuwe levensbewustzijn*, Amsterdam, 1943, p. 8.
47 Zie noot 31.
48 George Kettmann Jr., ‘Vestdijk voor de toekomst’. In: *De Waag*, 30 januari 1942, p. 855-856.
49 *Volk en Vaderland*, 20 november 1936.
50 Veenstra, pp. 20-21.
51 Zie noot 48, p. 855.
52 *Idem*, pp. 855-856.
53 Brief George Kettmann Jr., dd. 30-11-1957, W.S. Huberts, *Schrijver tussen daad en gedachte*, Den Haag, 1987, p. 138.
54 ‘Nogmaals Vestdijk’. In: *De Waag*, 20 februari 1942, p. 904.
55 *Idem*, p. 905.
56 J.A. van der Made, ‘Waar liggen de normen?’ In: *De Waag*, 24 april 1942, p. 1050.
57 ‘Nog steeds Vestdijk?’ In: *Storm* SS, 6 maart 1942.
58 *Verzamelde Gedichten*, deel II, p. 75.

7

Die periode begon de vierde mei 1942 toen Simon Vestdijk werd opgepakt als gijzelaar. Pas dertien dagen later zou de Nederlandse bevolking in kennis worden gesteld van het feit dat er gijzelaars waren genomen. Toen publiceerde het Rijkscommissariaat in alle belangrijke Nederlandse kranten een mededeling waarin werd bekendgemaakt dat ruim tweeduizend vroegere Nederlandse officieren alsnog in krijgsgevangenschap werden gevoerd. En omdat men toch bezig was de bevolking schrik aan te jagen kon gelijk de mededeling worden geplaatst over het wegvoeren van vierhonderdzestig personen in gijzeling, terwijl het oppakken van deze vierhonderdzestig gijzelaars al bijna twee weken eerder had plaatsgevonden.

'Er gaat nauwelijks een dag voorbij, waarop niet in scheldkanonnades van den Londenschen zender bedreigingen met den dood aan het adres van Nederlanders en Duitschers in de bezette gebieden worden gericht,' aldus de mededeling.[1] 'Elementen, die het zouden wagen zich in verblinde onbezonnenheid tot handlangers te maken van deze zelf op veiligen afstand levende, het volk vijandige elementen, moeten weten, dat zij niet alleen met hun eigen leven, doch ook met het leven van deze gijzelaars een roekeloos spel spelen, waarvan de afloop voor iedereen met eenig inzicht niet twijfelachtig kan zijn. Wanneer het door de kuiperijen van de emigrantenclique te Londen tot gewelddadige handelingen tegen Nederlanders en Duitschers in de bezette Nederlandsche gebieden zou komen en de rust en orde zou worden verstoord, dan staan deze gijzelaars met hun leven hiervoor borg.'

De gijzelaars werden overgebracht naar het klein-seminarie Beekvliet in Sint Michielsgestel. Bij hen werden nog ongeveer zeshonderd zogenaamde 'Indische gijzelaars' gevoegd. Het ging hier om mensen die in juni en oktober 1940 in gijzeling waren genomen als antwoord op de internering van Duitsers in Nederlands-Indië. Nu moet gezegd dat deze geïnterneerde Duitsers in de Nederlandse kolonie over het algemeen slecht zijn behandeld. In juli 1942 werd opnieuw een grote groep, bijna achthonderd in getal, in gijzeling genomen en naar het groot-seminarie Haaren, vlak bij Sint Michielsgestel overgebracht. Van deze internering werd in de dagbladen geen melding meer gemaakt.

Het regime in Sint Michielsgestel was tamelijk mild. Maar gevangenschap bleef het. 'Niettemin,' stelt Madelon de Keizer in haar studie *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*[2], 'was men gegijzeld en het was uitgesloten in de interne-

ringskampen het leven, zoals men dat gewend was te leiden, voort te zetten. De gijzelaars waren aan grote emoties onderhevig en de onderlinge spanningen waren soms onverdragelijk. Sommigen voelden zich diep ongelukkig in de kleine, alleen uit mannen bestaande gemeenschap. Ruzies konden buitensporige vormen aannemen. Het kwam voor dat men van de ene op de andere dag niet meer sprak met een kamergenoot met wie men voordien veel contact had gehad. Het volkomen gebrek aan privacy in het vrijwel overbevolkte Beekvliet verscherpte kleine irritaties. Ongetwijfeld stak in het bijwonen van de vele cursussen een vluchtelement, een poging de ellende te verdringen, maar de alleen maar op cultuur toegespitste, elitaire sfeer kan ook zijn benauwenis hebben gehad voor mensen die daar in hun normale, dagelijkse bestaan minder mee overvoerd waren.'

Vestdijk was dus een van die gijzelaars. Hij werd als gezegd op de vierde mei 1942 van huis opgehaald.

'Wohnt hier Zimon Vestdaik? Sie müssen mit mir kommen nach Den Haag.'

Een SS-officier meldde zich met deze woorden en Vestdijks eerste reactie was, naar hij later verklaarde, dat hij dacht gearresteerd te worden omdat hij zich niet had aangemeld bij de Nederlandsche Kultuurkamer, een aanmelding die per 1 april verplicht was. Maar het betekende echter gijzeling. Eerst werd hij naar Scheveningen overgebracht en vandaar uit naar Beekvliet. Het eerste gevoel dat de gijzelaars daar bekroop was dat van volstrekte onwennigheid, zoals Pieter Geyl, die al veel eerder, op 8 oktober 1940 in gijzeling was gevoerd, op 17 mei 1942 beschreef[3]:

Wij drentlen met ons honderde' om en om,
arbeider, zakenman, klerk, priester, schrijver.
(Goudvissen glijden schimmig door de vijver.)
Het druk gepraat van de ongeduurge drom,
hoe ijdel ook, gonst met onbluschbare ijver.

Het duurde enkele weken voordat Theun de Vries de eerste brief van Vestdijk uit diens gevangenschap ontving. Deze schreef op 25 juni[4]: 'Ja, het is een eigenaardige sensatie in het gevang te zitten, zij het dan ook van alle gemakken voorzien en met veel "aanspraak". Overigens begin ik er wel een beetje genoeg van te krijgen, maar ondragelijk is het in geen geval, en wij worden ruim van etenswaren voorzien.' Hij voegde er aan toe: 'Ja, het is wel merkwaardig, dat ik midden in de dominees zit.'

Een van die dominees was August Henkels, die op zijn beurt bevriend was met zowel Nijhoff als Hendrik Werkman. Henkels zag Vestdijk in een koorstoel zitten terwijl hij bezig was met het vertalen van Sherlock Holmes. Henkels

maakte, zoals we in hoofdstuk 5 al zagen, onmiddellijk een gedicht op Vestdijk in deze situatie, waarin de regels[5]:

> Gij, brave Vestdijk, zit in 't oud gestoelte
> voorwaar als een verdorven fier prelaat,
> Uw bruine oog vonkt listig om een doel te
> bereiken in een eeuw die kreupel gaat.

Hij overhandigde het gedicht aan Vestdijk en deze reageerde een dag later met een ‘Riposte’, dat begon met[6]:

> O vrome Henkels, die het dorst bestaan
> Mijn werk aan dat van 't voorgeslacht te meten,
> Een Conan Doyle aan vunze papenwaan,
> Logische tucht aan ontucht van 't geweten!

In een brief van Werkman aan Henkels van 22 juni lezen we de reactie van Werkman op de sonnetten[7]: ‘'s Avonds zijn we wederom naar Helpman getogen om Julia te ontmoeten, die mij de papieren overhandigde. Wat een gezellige beweging is dat en wat echt, de sonnetten zijn enorm, daar mag ik mijn beste beentje wel bij voorzetten om er wat waardigs van te maken.’

Het binnenwerk van de uitgave van Werkman werd gedrukt op papier van een oud huishoudboek van een keukenpater, dat Vestdijk en Henkels op de zolder van het seminarium hadden gevonden. ‘De gedrukte tekst liep dus dwars door het oorspronkelijke handschrift heen,’ aldus Hans van Straten in zijn Werkman-biografie.[8] ‘Wie geen plezier beleefde aan de verzen, kon zich nog altijd verdiepen in de opsomming van de honderd jaar tevoren verbruikte victualiën.’

De uitgave onder de titel *Ascensus ad inferos* (met een inleiding van Henkels), in een oplage van vijftig exemplaren gedrukt en door Werkman verlicht, werd in november 1942 geschonken aan de vrienden van *De Blauwe Schuit*.

Andere uitgaven van Werkman waaraan Vestdijk bijdroeg waren ‘Ballade van de twee olmen’ naar een gedicht van Verlaine, ‘De terugkomst’, een gedicht van 27 november 1942 en ‘De doode zwanen’, een gedicht van 20 augustus 1942. Werkman zou ook nog de *Schuttersmaaltijd*, een aan Henkels opgedragen sonnettenkrans, drukken. ‘Zeer verschillend van kracht en van kwaliteit, maar zeer de moeite waard,’ zou Werkman op 5 februari 1943 over *De Schuttersmaaltijd* aan Ate Zuidhof schrijven, maar in latere brieven keerde steeds dezelfde klacht terug: er was geen papier om de bundel te drukken; het is er niet meer van gekomen.[9]

'De doode zwanen' was een gedicht dat, volgens Henkels, 'onder den diepen indruk van den dood der eerste gijzelaars op 15 Augustus 1942' geschreven was.[10]

Een nog directere reactie op de dood van deze gijzelaars was het op 15 augustus geschreven gedicht 'De Vogel'[11]:

De dood, de scherpe dood, die als een kogel
Doorboort al wat hij op zijn weg ontmoet...
En op de hei kwettert een zomervogel
Boven vergoten bloed.

Nog spelen lichtschijnsels (blok één, blok vier)
Als angstreflexen door 't ontsteld gemoed.
De vogel, zingend als een lier
Zweeft over 't bloed.

Hij kent de kleur; want ziet, hij is van hier,
Die vogel, die de heide overzweeft,
En die door vreemd en goddelijk bestier
Met deze kleur meeleeft,

En die nu neerstrijkt, en de kleur verkent
En schoon en leerzaam acht en wel van pas
Om weg te voeren van dit continent.
Hij steekt zijn snavel in de plas,

En dan, wanneer ten langen leste
De mannen aangetreden staan op 't veld,
Kiest hij zijn koers naar 't Westen,
Ver van 't geweld.

De zee is wijd voor zijn amecht'ge vlucht,
Te wijd haast voor wie niet getrokken wordt.
Maar wie, zoo roodgesnaveld, is beducht
Dat hij in de afgrond stort?

Daar is zijn doel: een tijd'lijk staatsgebouw,
Waarop de driekleur wappert van zijn land,
Het wit terzijgestaan door rood en blauw,
Verbannen aan de overkant.

Hij strijkt zijn snavel langs de roode baan,
Die rooder wordt in 't stralend ochtendgloren,
En keert terug naar waar nog als te voren
Die mannen staan.

Op 7 augustus 1942, een vrijdag, had een Rotterdamse sabotageploeg onder leiding van Samuel Dormist een mislukte bomaanslag gepleegd op een Duitse trein met soldaten. De Duitsers waren woedend en eisten dat er gijzelaars zouden worden gedood. De Wehrmacht verlangde een minimaal aantal van twintig gijzelaars, maar Rijkscommissaris Seyss-Inquart was daar op tegen. Hij zag de politieke consequenties van zo'n actie, namelijk een verharding in de houding van een deel van de Nederlandse bevolking ten opzichte van de politieke ideeën van de nationaal-socialisten. Hij wilde daarom geen represailles, te meer daar de aanslag toch mislukt was.

Na urenlange discussies kwam er een compromis uit de bus, waarvan de kranten op 8 augustus melding maakten[12]: ‘Indien niet vóór Vrijdag 14 Augustus a.s. middernacht de daders zich bij de politie aanmelden, of vooral door medewerking van de bewoners des lands worden geïdentificeerd, zal op grond van de bekendmaking van den weermachtsbevelhebber in Nederland teruggegrepen worden op een aantal gijzelaars, die met hun leven voor dergelijke daden van sabotage borg staan. Het arresteren van de daders is thans in het eigen belang van de geheele bevolking zelf, teneinde dit teruggrijpen op de gijzelaars te vermijden.’

Bijna elke dag werd deze oproep herhaald, maar de daders meldden zich niet.

Burgemeester Müller van Rotterdam, een nationaal-socialist, begreep dat de gijzelaars vooral uit Rotterdam afkomstig moesten zijn. Vandaar dat hij zich op 11 augustus tot de Rotterdamse bevolking richtte met een vlammende oproep[13]: ‘Gelijk uit de bekendmaking en uit de voor de gemeente Rotterdam getroffen maatregelen blijkt, worden van dergelijke wandaden niet alleen de inwoners van Rotterdam, doch ook tal van onschuldigen in breeder kring de dupe en is te verwachten, dat daarvan onzegbaar leed over de bevolking van onze stad en het geheele land zal worden gebracht.’

In de loop van de week bleek overigens dat het leven van de gijzelaars nogmaals op het spel werd gezet. Er had opnieuw een sabotageactie plaatsgevonden en hoewel de daders werden gepakt, was de bevelhebber van de Wehrmacht, Christiansen, onverzoenlijk. Hij liet meedelen dat mocht ‘blijken, dat de bevolking hieraan haar medewerking verleend heeft, dan zullen als vergelding de uit het betrokken gebied genomen gijzelaars voor de daad moeten boeten’.[14] De NRC knoopte er in een moedeloos hoofdredactioneel commentaar nog aan

vast dat de daders van de aanslag van 7 augustus toch voor geen enkele rede vatbaar waren[15]: 'Voor geen enkele. Zij zijn zelfs niet vatbaar voor de redeneering, dat ook wanneer hun toeleg eens bij uitzondering zou gelukken, het resultaat nog niet anders te beteekenen zou hebben dan eenig persoonlijk leed voor de rechtstreeks getroffenen en hun nabestaanden en misschien een weinig en spoedig weer verholpen hinder voor een oorlogsapparaat, waarop hun aanslag is gericht. Alles wat er verder aan verwachtingen aan kan worden vastgeknoopt, omtrent het gaande houden van een algemeene onrust en de voorzorgen, die met het oog daarop moeten worden gehandhaafd, dat reikt immers nooit verder dan het risico, waartegen de bezettingsmacht zich bij voorbaat heeft gedekt.'

In de loop van de daarop volgende dagen zien we op de voorpagina van de NRC een stroom van verzoeken van allerlei groeperingen uit Rotterdam, waaronder veel kerkeraden, die de daders smeekten zich bij de autoriteiten te melden om zodoende het leven van de gijzelaars te sparen; er gingen mensen door de stad met handtekeningenlijsten, Rotterdam raakte steeds meer in staat van opwinding. Tot in de vroege ochtend van de vijftiende augustus 1942 vijf gijzelaars werden doodgeschoten, zoals de kranten dat in een mededeling van Rauter bekendmaakten[16]:

'Aangezien ondanks de uiterst dringende uitnodiging van den Wehrmachtsbefehlhaber, General der Flieger Christiansen, de daders van den springstofaanslag in Rotterdam te laf zijn geweest om zich aan te melden, zijn de volgende gijzelaars aangepakt en hedenmorgen doodgeschoten:

1. Ruys, Willem, directeur-generaal, Rotterdam;
2. Graaf E.O.G. van Limburg Stirum, Arnhem;
3. Mr. Baelde, Robert, Rotterdam;
4. Bennekers, Christoffel, vroeger hoofdinspecteur van politie, Rotterdam;
5. Baron Alexander Schimmelpenninck van der Oye, Noordgouwe (Zeeland).

Den Haag, 15 Aug. 1942.
De Höhere S.S. und Polizeiführer
Nordwest
(get.) Rauter
S.S.-Gruppenführer en Generalleutnant der Polizei.'

Van Limburg Stirum had in 1941 een conflict gehad met de secretaris-generaal van Justitie, de nationaal-socialistische J.J. Schrieke. Het zou hem nu opbreken, want de nationaal-socialisten vergaten niet licht. Schimmelpenninck van

der Oye zat nog niet in gijzeling; er waren al twee pogingen gedaan om hem in gijzeling te nemen, maar beide waren mislukt. ‘In den avond van 13 augustus zegt hij tegen een landbouwer, die hem komt bezoeken: “Ik voel het zwaard van Damocles aan een draad boven mijn hoofd hangen; morgen is het een gevaarlijke dag.” Nochtans blijft hij thuis, ondanks zijn intuïtie om dien dag te verdwijnen. Om één uur rijdt een Duitsche auto voor. De Duitscher toont het bevel tot gevangenneming,’ lezen we over zijn arrestatie in het *Gedenkboek Gijzelaarskamp ‘Beekvliet’*.[17]

Met mr. Baelde hadden de nazi's nog een rekening te vereffenen omdat hij een functie had bekleed in de later door hen zo verfoeide Nederlandsche Unie. Ruys en Bennekers? Hun schuld was dat ze Rotterdammers waren en de executie moest vooral in deze stad, waar de sabotage had plaatsgevonden, hard aankomen. Bovendien werd Ruys van illegale activiteiten verdacht, een verdenking die overigens terecht was.

Van een van de gijzelaars, Alexander Baron Schimmelpenninck van der Oye, zijn zijn laatste momenten door een getuige beschreven[18]: ‘Den verschrikkelijken nacht, den laatsten van zijn leven, doorleeft hij met een moed en een nobelheid, die niet te bevatten zijn. Rustig neemt hij zijn laatste beschikkingen, schrijft een order aan de bank zijn vrouw het noodige geld uit te keeren voor haar vertrek naar Den Haag, ontvangt een notaris om zijn uitersten wil op te stellen en schrijft een afscheidsbrief aan al de zijnen, schier bovenmenschelijk van zielegrootheid. Tenslotte ontvangt hij Ds. Kapteijn, met wien hij kalm spreekt over de keuze van zijn bijbeltekst. Paulus aan de Romeinen, VIII: 31, en 2 Timotheus 3. Hij zegt dat hij verheugd is over de keuze. Immers, Paulus is een ter dood veroordeelde gelijk hij zelf. En dit zijn de laatste woorden die den predikant van hem zijn bijgebleven: “Ik hoop en vertrouw, dat mijn dood nog vrucht mag afwerpen voor de zaak van ons vaderland. Dit is een rechtvaardige zaak, en daarvoor ben ik bereid te sterven”.’

Pieter Geyl zou in een sonnet het aanwijzen van de te executeren gijzelaars honen[19]:

> Vorm van proces? Neen, vragen noch verhoren,
> geen rechtbank en geen krijgsraad. Maar een paar
> ...als ik 't zeg bandieten, zal het woord u storen? -
> die, lui gezeten, elk met een sigaar
>
> in lijsten zoeken... naar een moordenaar?
> of naar een man tegen hen saamgezworen?
> Integendeel, van schuld geen sprake, maar
> wie 'n naam heeft of gezien, is, wordt verkoren.

Verkoren tot den dood. Den pen blijft zweven
nu over dees dan geen. ‘Ach niemand kent
die man’, zegt de één: ‘maar die, die zal doen beven’.

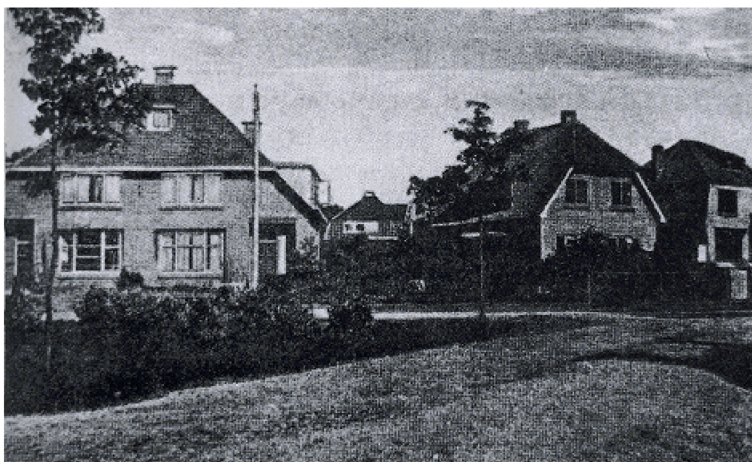
Schouderophalend de ander: ‘Mij om 't even’,
en wendt zijn pen omlaag. Ze neemt in 't end
aan vijf onschuldigen staalkoel het leven.

Hoe dicht zat Geyl, ogenschijnlijk in isolement, bij de waarheid. H.C. Touw zou in zijn *Het verzet der Hervormde Kerk* beschrijven hoe dr. W.J. de Wilde, waarnemend secretaris van de Algemene Synode der Hervormde Kerk, op 14 augustus op het Rijkskommissariaat de besprekingen meemaakt die moeten leiden tot de uiteindelijke aanwijzing van de gijzelaars. Daar deelt Hauptmann Gruffke hem mee dat het telegram dat De Wilde heeft gestuurd en waarin hij om clementie had gevraagd, besproken is door Seyss-Inquart, Christiansen en Schmidt[20]: ‘Inderdaad zit dit illustere drietal in de aangrenzende kamer. Aan dr. de Wilde wordt meegedeeld, dat er vijftig personen op de lijst staan om gefusilleerd te worden. Deze protesteert daartegen. Hij kondigt aan dat dit tot een opstand van het Nederlandse volk zal leiden, en dat het bovendien in flagrante strijd is met alle recht. Daarop gaat Gruffke naar de aangrenzende kamer en blijft daar ongeveer een kwartier. Als hij terugkomt, brengt hij het bericht: in verband met het telegram is de lijst tot de helft ingekort. Dr. de Wilde herhaalt opnieuw: “Dat zijn er nog veel te veel!” Weer gaat Gruffke weg en komt terug met de boodschap: “Er zijn er slechts vijf overgebleven.” Onverstoorbaar houdt dr. de Wilde vol: “Dat zijn er vijf te veel. Ik vraag de vrijlating voor allen.” Maar Gruffke antwoordt dat er in elk geval een voorbeeld moet gesteld worden en dat verder protest nu geen zin had.

“Maar het is toch verschrikkelijk, onschuldigen te laten boeten! Is daaraan nu niets meer te doen?”

“Ja, mein Gott, ich kann es auch nicht helfen. Es wird uns auch auferlegt”.’

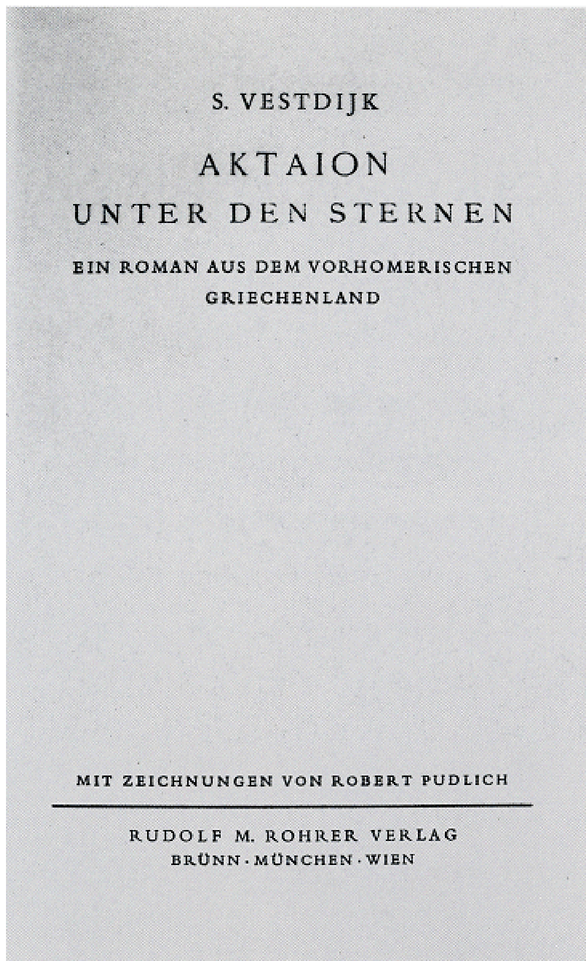
De dood van de gijzelaars maakte diepe indruk in het gehele land en had tot gevolg dat er uitvoerig gediscussieerd werd over de zin van sabotageacties en over het recht dat Duitsers hadden om zich daar met alle middelen tegen te verzetten. Het leidde bijvoorbeeld tot de oprichting van het illegale dagblad *Trouw*, een afsplitsing van *Vrij Nederland*. Het boterde al lang niet binnen de leiding van *Vrij Nederland*, met name niet tussen Gesina van der Molen en Henk van Randwijk. ‘Op haar onderduikadres aan de Haagse Laan van Meerdervoort schreef Gesina van der Molen over deze executie een beschouwing, waarin ze constateerde dat juridisch gesproken de bezetters onder bepaalde omstandigheden het recht hadden om gijzelaars te doden omdat het Landoor-

Het huis van Vestdijk, aan de Parklaan in Doorn, waar hij in de bezettingsjaren woonde. Het is het tweede huis van rechts.

Theun de Vries ten huize van Simon Vestdijk.

S. VESTDIJK

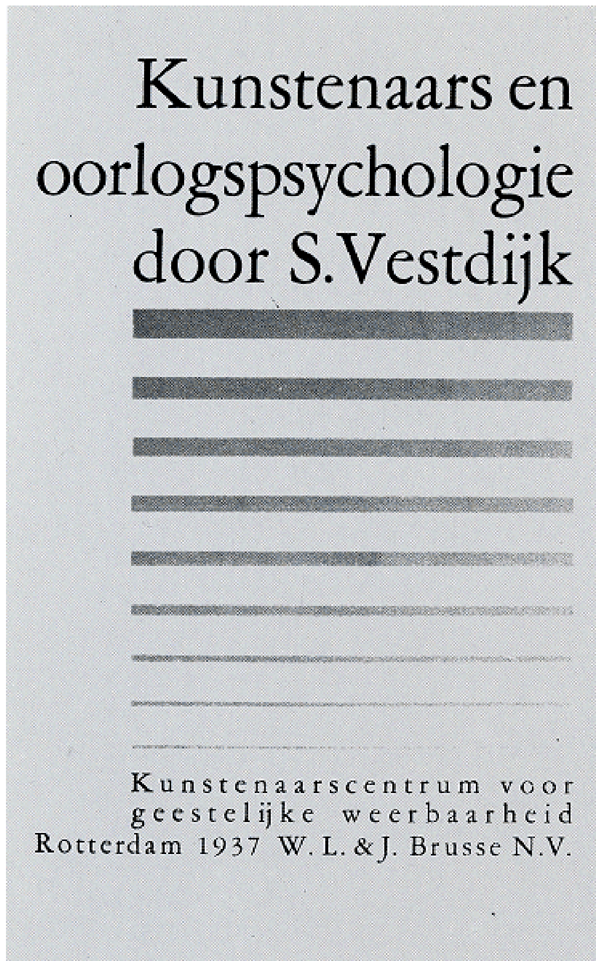
AKTAION
UNTER DEN STERNEN

EIN ROMAN AUS DEM VORHOMERISCHEN
GRIECHENLAND

MIT ZEICHNUNGEN VON ROBERT PUDLICH

RUDOLF M. ROHRER VERLAG
BRÜNN · MÜNCHEN · WIEN

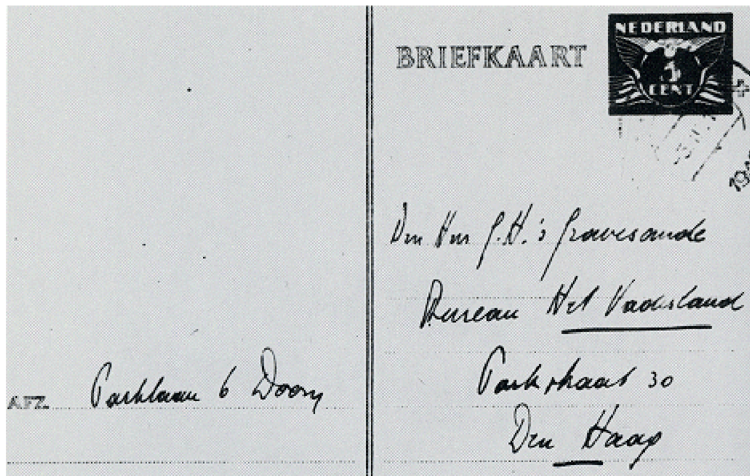
Titelpagina van de Duitse vertaling van *Aktaion onder de sterren*.

Omslag van *Kunstenaar[s] en oorlogspsychologie*.

Omslag van het in 1941 verschenen *Muiterij tegen het etmaal*.

BRIEFKAART

NEDERLAND
5 CENT

1942

Den Heer G.H. 's Gravesande
Bureau Het Vaderland
Parkstraat 30
Den Haag

AFZ. Parklaan 6 Doorn

Op 4 maart 1942 schreef Vestdijk aan G.H. 's-Gravesande een kaartje, waarin hij uitlegde dat hij niet voor *Het Vaderland* kon werken omdat hij bezig was aan een roman (‘en kan er geen uur afnemen’).

S. VESTDIJK

*

DAS
FÜNFTE
SIEGEL

*

EIN EL-GRECO-ROMAN
AUS DER SPANISCHEN INQUISITION

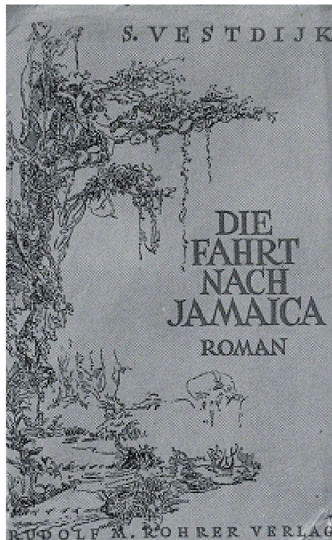
ZWEITE AUFLAGE

RUDOLF M. ROHRER VERLAG / BRÜNN / WIEN / LEIPZIG

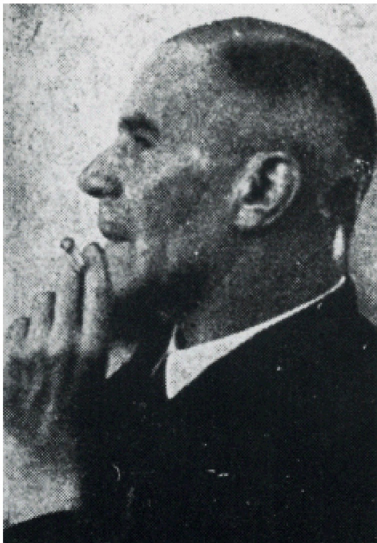
Titelpagina van de tweede druk van de Duitse vertaling van *Het vijfde zegel*.

Links: Omslag van *Forum*, met Vestdijk in de redactie.

Rechts: Omslag van de Duitse vertaling van *Rumeiland*.

Links: Ludwig Tügel.

Rechts: Herbert Henkels, getekend in 1943 in Sint Michielsgestel door een medegevangene, mr. J.E. de Ranitz.

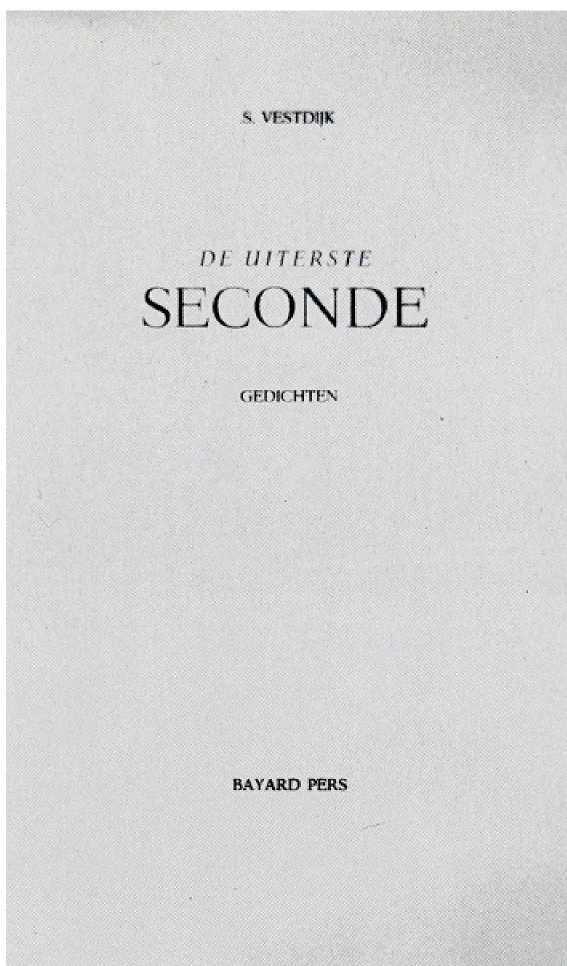
Ans Koster, enkele jaren na de oorlog, voor haar huis in Doorn met een van de twee honden.

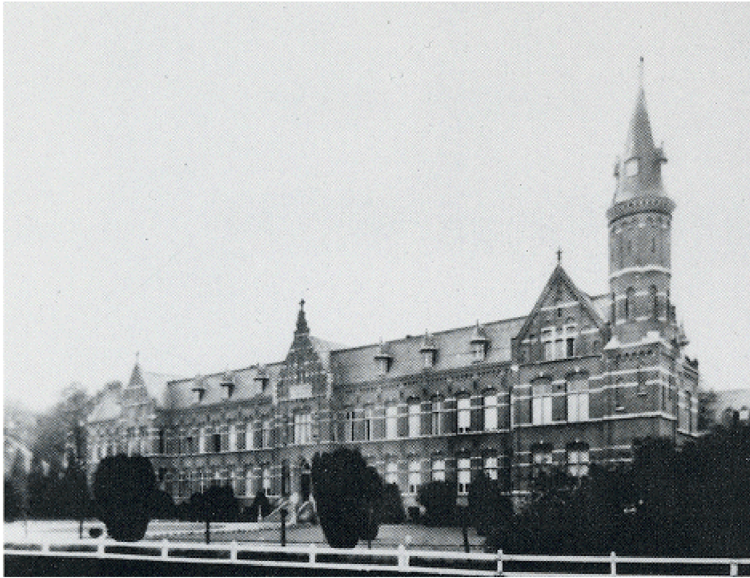
De Scheveningse gevangenis in de tijd dat Vestdijk er gevangen zat.

H.N. Werkman (tweede van rechts) in de oorlogsjaren in zijn drukkerij.

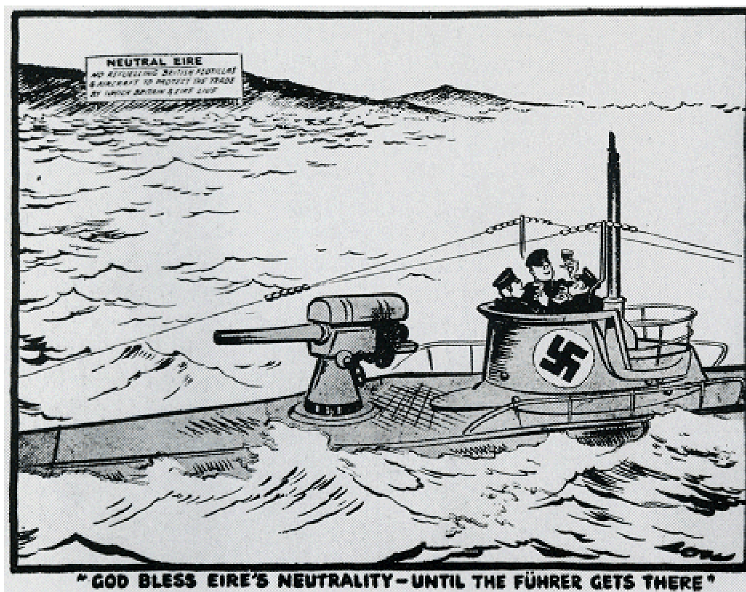

Titelpagina van het in 1942 clandestien verschenen *De uiterste seconde*.

Het seminarie *Beekvliet*.

Brief van Vestdijk aan Johan van der Woude, waarin hij hem vragen stelde voor de documentatie van zijn roman *Pastorale 1943*.

Een Britse spotprent, waaruit de angst voor de Duitse invloed op Ierland spreekt.

logsreglement het niet uitdrukkelijk verbood,' kunnen we in de Van Randwijkbiografie van Gerard Mulder en Paul Koedijk lezen.[21] Het bleek een principieel verschil van mening tussen haar en de anderen. Ze ging ervan uit dat altijd de waarheid gezegd moest worden, hoe onaangenaam ook, omdat liegen onchristelijk was en meer bestemd voor barbaren. Van Randwijk veranderde eigenmachtig de passage in[22]: 'Dat het dooden van gijzelaars niet UITDRUKKELIJK in het L.O.R. werd verboden, achtten wij hieruit verklaarbaar dat men destijds niet [...] kon voorzien wat totale oorlog beteekende en welke onmenschelijke wreedheden in het brein van de nazi's kunnen ontspruiten. Wij wijzen [...] er onze lezers dus nadrukkelijk op dat het doden van gijzelaars moord is.' Het leidde tot de uiteindelijke breuk en tot de oprichting van *Trouw*.

Ook binnen het gijzelaarskamp was er reactie, natuurlijk heftiger, ingegeven door opvlammende doodsangst, dan in de buitenwereld. De journalist Robert Peereboom, een van de gijzelaars, zou enkele maanden na de oorlog zijn herinneringen aan Sint Michielsgestel vastleggen en vooral de gebeurtenissen in de nacht voorafgaande aan de executie maakten een diepe indruk[23]: 'Ik moet onmiddellijk ingeslapen zijn, zooals gewoonlijk. Plotseling - het schijnt mij toe midden in de nacht te zijn - word ik wakker en zit meteen overeind, met een vreemd gevoel van onrust. Ik luister scherp en hoor voetstappen, gekraak van laarzen, dan een paar mompelende stemmen. Een smalle lichtbundel glijdt even over het plafond en verdwijnt. Dan is het doodstil.

Ik sta op en loop de gang tusschen de cabines in. Aan het eind, in de verte, zie ik een schim in het zwervende licht van een electrische zaklantaarn. De schim verdwijnt en het licht ook. Ik blijf staan, probeer mijn gedachten te verzamelen en besef alleen dat er onraad is. Dan keer ik terug naar onze cabine. Het is een heldere, maanlichte nacht en ik zie de Graaf zitten op het bovenbed, in het bleeke licht dat door het raam naar binnen valt. "Ben je daar", zegt hij. "De Dood waart hier rond."

Zijn toon ontstelt mij. "Je droomt", zeg ik dan. "Neen, ik droom niet. Deed ik het maar. De Dood waart hier rond, zeg ik je. Hij is vlak langs je gegaan. Zij hebben Otto van Stirum gehaald om hem te fusilleeren. Zij hebben anderen meegenomen. Baelde ook. Jij moet wakker geworden zijn omdat zij Constant van Stirum hebben weggeroepen; die is afscheid gaan nemen van zijn broer. Misschien halen ze er nog meer." "Mijn God", zeg ik, "De moordenaars!" In het lugubere bleeke licht staren wij elkaar ontzet aan.

Er is weer gemompel van stemmen in onze buurt. Men huivert en is rusteloos, maar wil weten. In dien nacht gaan de tijdingen snel; zij ijlen fluisterend langs de donkere trappen, door de lange holle gangen, over de zalen en kamers.'

Anton van Duinkerken dichtte[24]:

Te hoop gedreven als onmondig vee,
Moesten wij in de rij staan en lang wachten,
Tot wie de leiding namen bij 't afslachten
Der gijzelaars, verschenen in 't carree.

Zij deelden onbeschaamd hun misdaad mee
En 't klonk of zij er in zichzelf om lachten;
Zij wilden, dat wij 't voelden: zij verachtten
Ons diep, en wij verdroegen 't schijngedwee.

Doch toen het stil werd na hun stemgebral,
Rees uit onze onmacht onheilspellend zwijgen
Als was daar taal van profetie gehoord,

Die hun voortaan geen rust meer gunnen zal,
Doch staag vervolgen en alom bedreigen
Met de herinnering aan dezen moord.

De dood van de vijf gijzelaars zou het leven in Sint Michielsgestel ingrijpend veranderen. Vanaf dat moment wisten de gijzelaars dat hun angsten terecht waren. De dreiging was voelbaar aanwezig. Zo moeten we ook de angst begrijpen die Vestdijk toonde toen hij op 16 oktober (er waren inmiddels opnieuw gijzelaars geëxecuteerd) hoorde dat alle post voor hem was ingetrokken. Hij had briefjes in zijn wasgoed naar huis gesmokkeld en dat was een overtreding. Na 15 augustus waren de Duitsers strenger geworden, zoals we bijvoorbeeld bij Peereboom kunnen lezen[25]: ‘Er worden veel clandestiene brieven ontvangen, maar ook verstuurd. De contrôle op de pakken waschgoed, die wij wekelijks verzenden, wordt in een eetzaal gehouden, die dan met haar lange tafels vol geopende koffers en doozen sprekend op een douaneloods lijkt. Geuniformeerde Duitschers loopen de tafels langs, rommelen hier en daar wat en vinden zelden iets. Want pas als zij voorbij zijn, glijden de brieven in pakjes en koffertjes. Er gaan ook stiekeme brieven weg onder de kleeding van verlofgangers en vrijgelatenen en in de jaszakken van bezoekers. Met dat al is het gevaarlijk, gesnapt te worden bij de verzending van zulke brieven. Want de straf kan bestaan in uitzending naar Amersfoort. Wie daar voor een week of drie, vier heengestuurd wordt kan rekenen op ondervoeding, dwangarbeid en mishandeling. Bovendien blijft hij gijzelaar en krijgt de weldaden van het nationaal-socialisme dus in dubbele mate te genieten.’

Reden genoeg voor Vestdijk angstig te zijn. Henkels herinnerde zich jaren later nog wat er gebeurde[26]: ‘Duidelijk zie ik het tafreel vóór me toen de bood-

schapper weer vertrokken was: de generaal zat op zijn houten stoeltje bij zijn keukentje, ik stond tegen de dubbele brits aan, Simon stond midden in het vertrekje. Ik zei: “We hebben tien minuten tijd”. Daar vergiste ik me in, het zou blijken dat we er maar zes hadden. De generaal stond langzaam op, ik kon me opeens heel goed voorstellen hoe hij in Atjeh was geweest. Ik moet iets zeggen, dacht ik, vooral iets zeggen om het moreel van Simon zo sterk mogelijk te maken. Ik ging vlak voor hem staan en begin: “Wat! Jij zou een vent als Schmidt niet áán kunnen! Jij, die een hele plank vol boeken geschreven hebt!”

En... “Wijs hem erop dat je vertaald bent in het Duits, vertel hem van *Die Fahrt nach Jamaica*! Wees geen lummel, verd... Simon!” Ik zag dat het niet hielp, ik zag dat zijn handen trilden.

Het was de generaal die het woord vond. Hij stond nu ook naast Simon, keek naar diens handen, en zei op onbeschrijflijke toon: “Je handen trillen, Simon, ben jij soms bang???” Waarop Simon, hels woedend plots, deze woorden sprak waar we later nog vaak om gebulderd hebben samen: “Ben jij gek, vent, dat is alleen maar lichamelijk!”

Toen ging de luidspreker al: “Wil de heer Vestdijk zich onmiddellijk naar het voorgebouw begeven?” Hij stond nu bij het trapje, we sloegen hem op de schouders, toen ging hij het trapje af en verdween. De generaal keerde zich om, grauw en oud opeens in het gezicht en zei: “Ik zie het somber in voor de jongen. Laten we een wandeling maken.” De kampcommandant Schmidt was inderdaad wat men een loeder pleegt te noemen.

We zaten een half uur op een boomstam bij het voetbalveld en toen kwam Simon er aan, kalm van tred, uit zijn borstzak staken twee sigaren, want hij had ons ieder nog haastig een sigaar beloofd als het goed afliep. Hij kwam bij ons zitten, nog wat amechtig toch. En deed zijn verhaal. Bij het binnenkomen had Schmidt dadelijk gezegd: “Sie machen mir aber Sorgen, Herr von Vestdijk!” Simon had dat gul beaamd, was blijven doorpraten, had hem verteld, van alles verteld, ook van *Die Fahrt nach Jamaica*; Schmidt was zo losgekomen dat hij Simon deelgenoot gemaakt had van alle zorgen die hem bedrukten in zijn functie, en tenslotte gezegd, toen hij hoorde van Simons verjaardag [Vestdijk zou de volgende dag jarig zijn, AV], dat hij al zijn post ditmaal nog mocht hebben, maar dat hij vanaf morgen een maand “Postsperre” kreeg. Dat was de straf, hij kon gaan.’

De angst van Vestdijk kan niet worden losgekoppeld van de doodsangst die veel gijzelaars beheerste. ‘Onder doodsangst versta ik hier voornamelijk een angst voor de dood, welke in volle gezondheid en bij onvertroebeld bewustzijn optreedt, zodat het individu nog in staat is over het object van zijn angst na te denken, zonder dat dit zich ten gevolge van emotionele bewustzijnsverenging in subjectieve onbepaaldheden al te zeer verliest,’ schreef Vestdijk niet lang na de

oorlog in zijn *Het wezen van de angst*.[27] En alsof hij zichzelf beschrijft[28]: 'Iets meer practische betekenis mag men toekennen aan een tweede verwisseling, die daarop neerkomt, dat iemand die bang voor de dood is (zegt te zijn) eigenlijk bang is voor het leven. Door de observatie schijnt deze stelling bevestigd te worden, in zoverre levensangst en doodsangst hand in hand kunnen gaan. Maar hiervoor zijn nog wel andere verklaringen te vinden dan een verwisseling, waarbij alles tot levensangst herleid zou moeten worden. Iemand met sterke doodsangst is veelal angstig van nature, zodat zijn angst zich, behalve op de dood, op allerlei andere objecten zal richten, en aangezien deze objecten noodzakelijkerwijs tot het "leven" behoren, kan men, wanneer men het met zijn terminologie niet al te nauw neemt, inderdaad van "levensangst" spreken. Maar deze term is toch wel zeer vaag. Alvorens een symbolische vervanging van "leven" door "dood" onder het oog te zien, zou men op zijn minst toch willen weten waarop die "levensangst" dan betrekking heeft: en dit opent al weer zoveel en individueel zozeer wisselende perspectieven, dat er geen algemene richtlijnen aan zijn te ontlenen.'

Was het een wonder dat Vestdijk in dit als proefschrift bedoelde boek juist de relatie tussen literatuur en angst wilde leggen? 'Nu zal men zeggen: ook de literatuur kan de angst niet beschrijven,' meende hij.[29] 'Maar is dit juist? Door middel van het woord is stellig niet precies weer te geven wat de angstige voelt, net zo min als de angst, als begrip, op een bevredigende wijze te definiëren is; terwijl ik gaarne toegeef, dat iedere omschrijving van wat zich tijdens de angst in ons innerlijk afspeelt eveneens een beroep doet op een zekere "bereidheid" van de lezer om te begrijpen wat er bedoeld wordt.'

Heel gesublimeerd betekende dat voor Vestdijk bijvoorbeeld het scheppen van een van de ontroerendste gedichten uit het Nederlands taalgebied, een gedicht dat zozeer met Sint Michielsgestel en met zijn eigen angsten na het neerschieten van de vijf gijzelaars was verbonden, dat hij het koos voor het *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'*, 'De uiterste seconde', opgedragen aan zijn vriendin Ans Koster[30]:

Doodgaan is de kunst om levende beelden
Met evenveel gelatenheid te dulden,
Als toen zij nog hun rol in 't leven speelden,
Ons soms verveelden en nochtans vervulden.

Hier stond ons huis; hier liep zij met de honden;
Hier maakte zij de bruine halsband los;
Hier hebben wij de stinkzwammen gevonden,
Op een beschutte plek in 't sparrenbosch.

Doodgaan is niet de treurige gedachte,
Dat zij voortaan alleen die paden gaat, -
Want niemand is alleen die af kan wachten,
En niemand treurt die wandelt langs de straat, -

Maar dat dit alles was: een werk'lijkheid,
Die duren zal tot de uiterste seconde;
Dit is de ware wedloop van de tijd;
De halsband los, en zij met de twee honden.

Het moet deze, zo begrijpelijke, angst zijn geweest die hem er half september toe bracht bij de kampcommandant een verzoekschrift in te dienen van een ongekende serviliteit[31]: '*S. Vestdijk*, Schriftsteller, macht darauf aufmerksam, dass in den letzteren Kriegsjahren mehrere seiner Bücher ins Deutsche übersetzt sind und in Deutschland (Rudolf Rohrer Verlag, Brünn) veröffentlicht worden sind, beziehungsweise noch veröffentlicht werden sollen. Die schon veröffentlichte Romane, *Das fünfte Siegel* und *Die Fahrt nach Jamaica*, sind von der deutschen Presse einstimmig gelobt worden und in mehreren Zehntausenden Exemplaren von deutschen Lesern und ohne Zweifel auch von den deutschen Soldaten gekauft worden.'

Het lange rekwest eindigde dan met het veel omstreden aanbod om zich aan te melden voor de Kultuurkamer: 'Von verschiedenen Seiten hat man ihn darauf aufmerksam gemacht, dass es seine Sache schaden könnte, dass er sich nicht für die holländische Kulturkammer gemeldet hat. Es ist festzustellen, dass er, von sich aus, sich dieser Meldepflicht nicht entziehen würde, doch dass er aus naheliegenden Gründen nicht gern möchte, dass es im Lager, noch während seines Aufenthaltes, bekannt wird, dass er sich gemeldet hat und somit einen Vorteil ausgenützt hat, den andere nicht besitzen. Er ist aber bereit sich innerhalb einer Woche nach seiner Entlassung für die Kulturkammer zu melden, und dies wenn erwünscht ehrenwortlich zu verbürgen. Er bittet aber um Geheimhaltung während der Zeit, dass er sich noch im Lager aufhält, damit er nicht mit Fragen und Auseinandersetzungen, die niemand nützen könnten, belästigt wird.'

De meest opvallende elementen in dit rekwest waren de neiging de Duitsers tegemoet te komen in ideologische zin door zich anti-Engels op te stellen ('diese kritische Einstellung, England gegenüber'), de attendering op het feit dat zijn boeken in Duitsland populair, dus politiek niet omstreden zijn ('auch von deutschen Soldaten gekauft'), de verloochening van zijn vroegere, anti-nationaal-socialistische werk door er op te wijzen dat hij daarna niet meer anti-nationaal-socialistisch was ('bewusst neutral geblieben') en zijn voorstel om zich aan te

melden bij de Kultuurkamer. Bij dat laatste stelde hij wel de eis dat daar niets over bekend mocht worden in het gijzelaarskamp; hij mocht veronderstellen dat het begrip dat we nu hebben voor de handelingen van een man in grote angsten in die tijd door medegijzelaars niet zou worden opgebracht. Een paar maanden later zou de angst voor de dood door fusillering alweer grotendeels geweken zijn. In *Gestalten tegenover mij* zou hij daar aan refereren[32]: 'Ik heb het dan ook altijd als een grote Duitse inconsequentie beschouwd, dat zij na een halfjaar het gijzelaarsinstituut weer wilden liquideren, en daar metterdaad de blijken van gaven, voorzichtig aan. De fusilleringen waren al van de baan, naar wij uit betrouwbare bron vernamen.'

In het rekwest had Vestdijk omstandig uitgelegd welke zijn banden waren met de Duitse cultuur. Het was de uitwerking op schrift van een antwoord dat hij eerder, vlak na de fusillering, had gegeven toen alle gevangenen bij de administratie werden geroepen om gegevens te verstrekken over hun houding ten opzichte van de bezettende macht. Vestdijk besloot een gulden middenweg te zoeken in zijn antwoorden[33]: 'Om beurten werden wij in het "voorgebouw" geroepen, en moesten vragen beantwoorden over personalia, antecedenten, en politieke gezindheid. Uiteraard verdiende het aanbeveling, daarbij één lijn te trekken, en door de leiding werden dan ook desbetreffende wenken gegeven. Men kon het best eromheendraaien. Op de vraag "königstreu?" - het deed aan een drama van Schiller denken - werd meestal bevestigend geantwoord. Daar lag volgens Aristoteles en de heilige Thomas van Aquino niet in opgesloten, dat men tegen de moffen was. Maar er werd ook gevraagd: "deutschfreundlich?" - of iets van dien aard. Dan mocht men gaan draaien, dat werd ook door de dienstklopper achter de schrijftafel niet euvel geduid. Eén zei b.v., dat hij altijd voor Frankrijk was geweest, veel voor Frankrijk voelde, de cultuur, de wijnen, etc. Men kon alle kanten uit. Als mijn geheugen mij niet bedriegt heb ik het ook in de cultuur gezocht, en het was zeker de waarheid geen geweld aan gedaan, toen ik verklaarde altijd veel aan de Duitse *cultuur* te hebben gehad - een toch nogal lafhartig antwoord, waarvan de ironie ál te diep verscholen was.'

Bij Peereboom treffen we een iets afwijkende versie van het vraag-en-antwoordspelletje aan. Hij meldt dat er niet gevraagd werd naar 'königstreu', maar dat de vraag was: 'Was ist Ihre Einstellung?' of 'Sind Sie Deutschfeindlich', waarop de gevangenen onderling afspraken daar een standaardantwoord op te geven: 'königstreue.'[34]

Peereboom geeft een verslag van het korte interview waaraan hij door zijn ondervrager Schmidt werd onderworpen[35]: '"Was ist Ihre Einstellung?" mompelt hij, na eenige formeele vragen. "Königstreu", zeg ik. Hij doet nog een paar onbenullige vragen over de geboortedata en merkt dan op: "Sie sagen Sie waren königstreu".

“Nein. Ich sagte dass ich königstreu bin”, antwoord ik voor alle zekerheid. “Ach so”, dreint Schmidt. “Die Königin ist in England und die Regierung ist in England und schlieszlich haben wir doch den Krieg gewonnen! Doch sind Sie noch immer königstreu? Ach so!”

“Noch immer!” zeg ik. Zijn Deutsche Treue kan zich blijkbaar geen trouw in tegenslag voorstellen. Ik glimlach. Waarop hij half opstaat, zich over de tafel buigt en mij toekeft: “Sie können gehen!”

“Schön”, zeg ik ironisch en verdwijn.’

Deze getuigenissen verschenen verspreid, zoals vaak verstopt in memoires waaruit we over de dagelijkse gang van zaken in het gijzelaarskamp het een en ander te weten kunnen komen. Het is opvallend dat in deze memoires Vestdijk meestal niet, een enkele maal heel terloops wordt genoemd. M. van der Goes van Naters, voor de oorlog lid van de Tweede Kamer voor de SDAP, zou Vestdijk een aantal keren noemen, maar in zijn circa driehonderd pagina's tellende *Met en tegen de tijd* besteedt hij slechts dertien pagina's aan deze periode, die voor hem vier jaar besloeg omdat hij behoorde tot de eerste groep van zogenaamde ‘Indische gijzelaars’. Toch zou hij een van degenen zijn die Vestdijk het meest van nabij meemaakte en een van de weinigen die daar nu (augustus 1990) nog over kan spreken.

U bent 7 oktober 1940 naar Buchenwald gebracht, maar wanneer bent u naar Sint Michielsgestel gekomen?

Ik ben iets langer dan een jaar in Buchenwald geweest. Najaar 1941 zijn we eerst naar Haaren verhuisd. Daar hebben we de hele winter doorgebracht. Ik heb nog een sonnet daarover gemaakt toen de sneeuw wegdooide. In het voorjaar zijn we naar Gestel gekomen.

Toen Vestdijk en die honderden anderen naar Sint Michielsgestel kwamen, zat u daar toen al?

Nee. Die groep had zich al enigszins gevormd. Het was een sterk heterogene groep, waarin ook weinig leiding was. Toen zijn Indische gijzelaars, waartoe ik ook behoorde met de onpeilbare logica van de moffen, want ik had nooit iets met Indië te maken gehad, gekomen. Het waren er zo'n honderdvijftig. Misschien wel wat minder, want zo'n tien procent van ons waren collectief gecrepeerd in die winter. Over tien jaar zijn we er dus maar van af, zeiden we tegen elkaar. Es ist ein ausgezeichnetes TB-Klima, zeiden de moffen tegen ons. Onder anderen de arme Goseling stierf toen, de arme katholieke minister van justitie, een fatsoenlijke man die zich heeft laten misleiden in de zaak Oss. Dat heb je natuur-

lijk als je in Den Haag te veel op je kont zit. Dan vertrouw je blijkbaar mensen die je niet moet vertrouwen. Dus, die groep Indische gijzelaars kwam daar en toen hebben wij, het klinkt zeldzaam rot, de leiding overgenomen. Wij hadden al ervaring, we konden improviseren. We zorgden ervoor dat het geen vulgaire bende werd. We schiepen een zekere ordening met zoveel mogelijk vrijheid. Uit die leiding is Schermerhorn voortgekomen, over wie ik met veel waardering denk. Het was wel een gekke vent, maar wel een originele denker, terwijl Drees, mijn baas, de saaie burgerlijkheid zelve was.

Willem Drees, de wethouder van Nederland.

Ik vind het erg mooi dat ze hem die kwalificatie toedichten, maar het is ten onrechte. Die term is niet door mij uitgevonden, maar door Frans Goedhart.

Onder die Indische gijzelaars zal ook P.H. Ritter jr. Hij heeft contacten gehad met Vestdijk in Sint Michielsgestel. In uw boek komt hij echter niet voor.

Nee, ik vond het een waardeloze man.

In welk opzicht?

Ten eerste leefde hij van schijnuiterlijk en -innerlijk. Er zat eigenlijk niets in. Ten tweede: hij was viezig, terwijl hij zich altijd graag wilde voorstellen met kanten lubben, maar hij was alleen maar vies en onsmakelijk om te zien en ik vond hem geestelijk ook onsmakelijk. Maar als je zolang gijzelaar bent, pest men elkaar niet, want dan kom je in een hel. Hij heeft dus meermalen bij mij een kop thee leeggedronken. Nee, hij was helemaal mijn type niet, zo'n reactionair, zo'n typisch Utrechts type.

Maar om op Vestdijk te komen. Het cruciale moment in zijn gijzeling is de verhevigde angst door de gebeurtenissen met de vijf gefusilleerde gijzelaars.

Dat is volkomen juist. Dat heb ik bij Vestdijk meegemaakt. Het klinkt wat grof als ik zeg, dat hij het zich op een overdreven manier aantrok. Het was natuurlijk niet overdreven, maar hij trok het zich zo uiterst persoonlijk aan. We waren natuurlijk allemaal woedend op die schoften. De gefusilleerden hadden niets met wat dan ook te maken, ze waren niet-politiek. Maar Vestdijk had het gevoel dat hij zelf gefusillerd was en weer terugkwam. Zo sterk op zijn eigen persoon gericht.

Hoe uitte zich dat?

Tja, doordat hij helemaal van streek was. Dat is moeilijk te specificeren. Maar als je dag in, dag uit met elkaar zit, merk je dat. Dan weet je: die heeft het te pakken. Waar het om ging: hij was helemaal van de kaart, terwijl wij wel woedend waren, maar niet van de kaart. We werden er extra stevig door. Door de steeds weer aangewakkerde haat. Maar Vestdijk was helemaal beroerd, hij kroop in zijn schulp. Hij wilde helemaal niets meer, hij trok zich terug in zijn hokje, terwijl hij daarvoor met ons op de gang nog wel eens thee dronk. Hij was helemaal de kluts kwijt.

Hij heeft niet lang daarna, in een poging om eruit te komen, dat rekwest geschreven. Niemand wist dat?

Daar hebben we helemaal niets van gemerkt, terwijl we het over van alles hebben gehad. Over de lijn in zijn boeken en over zijn persoonlijkheid. En dan over huis-, tuin- en keukendingen. Maar niets over het contact dat hij had met de Duitsers.

Geen enkel signaal?

Geen enkel. Dat is nu het gekke, als je het verloop in de geschiedenis van Vestdijk beziet. Je kunt je bijna niemand voorstellen die zo in zijn intellect en in zijn gevoelsleven, in zijn manière de penser die moffen haatte. Die Kafka-lezing bijvoorbeeld. Waarom deed hij dat? Dat was tegen de moffen. Er waren weinig mensen die zo bewust en zo juist en zo wetenschappelijk haatten als hij. Er waren gelovige mensen, die zeiden: God wil ons beproeven. Eerst zou Nederland buiten de oorlog blijven, want God had ons gewild als een lichtbaken in een duistere wereld. Ik citeer nu De Geer. Toen werden we toch bezet door de moffen en wij gijzelaars werden nog eens extra bezet en daar moesten we dankbaar voor zijn, want dat deed God om ons te beproeven. God heeft dat verschrikkelijke gewild en dat moest je aanvaarden. Berustend dus. Maar Vestdijk helemaal niet. Die wilde daar niets mee te maken hebben en uitgerekend hij, dat hoorde ik dus pas later, gaat met de commandant praten en schrijft een brief. Dat vind ik dus heel erg onverklaarbaar ware het niet, dat je met verzachtende omstandigheden kunt rekenen, waar ik anders nooit mee reken als het om collaboratie gaat.

Die doodsangst?

Ja, dat is het. Die afschuw van het systeem aan de ene kant, die hem nooit heeft losgelaten. Hij heeft nooit een woord gezegd van: ach ja, ze vallen als mens wel mee. Het tegendeel! En dan aan de andere kant die brief, ja, dat is die doodsangst.

In een aantal brieven laat hij heel duidelijk merken dat hij zich aan wil melden voor de Kultuurkamer in ruil voor zijn vrijlating, maar, schrijft hij erbij, het mag in het kamp niet bekend worden. Hij meldt zich pas aan ná zijn vrijlating, desnoods een dag na zijn vrijlating. Hij was bang dat hij in het kamp zeer geïsoleerd zou raken. Was die angst terecht?

Het zou heel erg slecht zijn gevallen. Dat had hij goed ingeschat. Er was geen enkele neiging om welk contact dan ook te hebben met die Duitse kerels. Zelfs er iets milder over praten, werd niet geapprecieerd. Je zou kunnen zeggen, wat ik bij dit volk niet geloof, ach, die Duitsers, het zijn een beetje ruwe, onbehouwen kerels die het niet zo beseften. Als je zoiets zou zeggen, zou je iedereen tegen je krijgen. Ik heb het een keer gehad, toen de invasie in Normandië kwam, het bericht kwam dat de kerk van Mont Saint Michel gebombardeerd was, toen zei ik: god, wat jammer. Toen heb ik op mijn donder gekregen van mijn ganggenoten omdat ik niet alleen maar juichte, maar me deze opmerking ontviel. Je kreeg de wind van voren, alleen maar omdat je zei dat je het jammer vond dat zo'n prachtige kerk plat gebombardeerd was, wat gelukkig later niet waar bleek te zijn. Maar het illustreert wel hoe gevoelig men was voor dingen die ook maar enigszins een andere richting uitgingen. Daar hoorde Vestdijk ook toe. Hij heeft dus goed gezien dat men zijn gedrag niet geaccepteerd zou hebben. Daarom is het ook niet te begrijpen. Hij paste zo geheel in de mentaliteit en er was ook geen sprake van dat hij er ook maar een beetje anders over dacht.

Henkels heeft het in zijn naoorlogse herinneringen over een generaal die Vestdijk op zijn duvel gaf omdat deze angst toonde.

Het was geen generaal, het was een gepensioneerde KNIL-majoor, ene P. Drost. Hij was niet zo'n erg betekenisvolle man. Hij was een aardige gezellige man en Vestdijk was heel erg gevoelig voor kleinigheden. Als je vroeg: ik heb koffie gezet, wil je koffie, dat soort dingen, die vond hij geweldig. Aandoenlijk bijna. Dat was met die Drost ook. Dat was een volkomen on-generalissimo-achtige man die zich de kleine dingetjes van Vestdijk erg aantrok.

En Henkels?

Een enige vent. De enige aardige dominee die ik heb ontmoet. Alleen al het feit dat je een vent op z'n smoel slaat, alleen maar omdat hij een vieze lange baard heeft! Die stakker luisterde naar de naam Bolland. En dat voor een dominee! Een dominee mag nu eenmaal niet slaan en zeker niet omdat je dag in, dag uit met die baard wordt geconfronteerd. Ik vond het, het klinkt nu misschien gek, erg goed voor Vestdijk dat hij die vriendschap had met die jonge en niet zo erg gecompliceerde Henkels. We hebben er veel plezier om gehad toen die twee naar de zolder togen, waar ze aan die preekstoelen van die paters stonden te schrijven.

U schrijft in uw memoires dat Vestdijk en Henkels van die zolder zijn gejaagd.

Toen is hij met die *Aeolusharp* gestopt. Hij mocht niet meer in die prachtige kasboeken blijven schrijven. Dat mocht ineens niet meer. [Later heeft Vestdijk *De aeolusharp* weer opgenomen, zij het dat hij de roman onvoltooid liet, AV.] Hij had er wel de pest in. Het was daar heel prettig met z'n tweeën, ze konden heel rustig werken, niet dat gedonder beneden met al die kerels. Achteraf hadden de Duitsers groot gelijk, want ze waren bang voor brand. Het was er kurkdroog, met al dat hout en papier en er werd door die lui natuurlijk toch wel eens gerookt. Voor een aantal mensen, ik geloof ook voor Vestdijk, was dat onweerstaanbaar.

Hoe bekend was Vestdijk binnen die heel geschakeerde groep?

Ja, heel bekend. De gereformeerden waren daar natuurlijk doof voor, die lezen nooit, maar de beschaafde mensen vonden het waardevol dat Vestdijk er was. Hij had er overigens geen vrienden. Ik had een hokje naast hem en we hadden veel contact, maar het was geen vriendschappelijk contact. Daarom was het zo goed dat hij Henkels had, want die accepteerde dat dominante dat Vestdijk had.

In het Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet' *staat een gedicht van Vestdijk met úw naam eronder*.

Vreselijk is dat. Stom natuurlijk. We hebben allemaal wat ingestuurd en dat hebben ze wat door elkaar gehaald. Ik heb het gerapporteerd en wat doe je dan? Ik heb het direct in mijn eigen exemplaar veranderd.

Heeft u Vestdijk na de oorlog ooit nog ontmoet?

Nee. Daar heb ik spijt van. Maar misschien zit er wel een gevoel achter van: het was zo goed, het zou jammer zijn als het dan wat minder was. Want wat is het nou om even naar Doorn te gaan. Misschien angst dat hij korzelig zou zijn. Die Van der Goes, beste vent, hoor, maar komt hij nou nog aan m'n kop zeuren.

Eindnoten:

1 NRC, 17 mei 1942.
2 Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, Alphen aan den Rhijn, 1979, p. 31.
3 P. Geyl, 'Beekvliet'. In: *Gedenkboek Gijzelaarshamp 'Beekvliet'*, Schiedam, 1946, p. 11.
4 *Briefwisseling*, p. 76.
5 Hans Visser, *Simon Vestdijk, een schrijversleven*, p. 295.
6 *Verzamelde Gedichten*, deel III, p. 347.
7 *Brieven van Werkman, 1940-1945*, Amsterdam, 1968, p. 78.
8 Hans van Straten, *Hendrik Nicolaas Werkman*, Epe, 1963, pp. 136-137.
9 Noot 7, p. 104.
10 F.R.A. Henkels, *Logboek van de Blauwe Schuit*, Groningen, 1982, p. 48.
11 *Verzamelde Gedichten*, deel II, pp. 37- 38.
12 Ontleend aan NRC, voorpagina, 8 augustus 1942.
13 NRC, voorpagina, 11 augustus 1942.
14 NRC, 12 augustus 1942.
15 'Beroep op het medegevoel'. In: NRC, 12 augustus 1942.
16 NRC, voorpagina, 15 augustus 1942.
17 *Gedenkboek*, p. 34.
18 *Idem*.
19 P. Geyl, 'Bij de executie der vijf gijzelaars'. In: *O vrijheid*, Den Haag, 1945, p. 84.
20 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, Amsterdam, 1946, deel I, pp. 66-67. Ontleend aan L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, p. 74.
21 Gerard Mulder & Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk, Een biografie*, Amsterdam, 1988, p. 226.
22 'Gijzeling en sabotage'. In: *Vrij Nederland*, 19 augustus 1942. Ontleend aan Mulder/Koedijk, *a.w.*, p. 226.
23 Robert Peereboom, *Gijzelaar in Gestel*, Zwolle, 1945, pp. 64-65.
24 Anton van Duinkerken, '15 Augustus 1942'. In: *Gedenkboek*, p. 102.
25 Peereboom, *a.w.*, p. 49.
26 August Henkels, *Uit de rozenhof*, Leeuwarden, 1977, pp. 64-65.
27 S. Vestdijk, *Het wezen van de angst*, Den Haag, 1968, p. 71.
28 *Idem*, p. 70.
29 *Idem*, p. 465.
30 *Gedenkboek*, p. 105.
31 L.F. Abell, 'Waarom Vestdijk tekende voor de Kultuurkamer'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 48, september 1985, pp. 8-9.
32 *Gestalten tegenover mij*, p. 193.
33 *Idem*, pp. 199-200.
34 Peereboom, *a.w.*, pp. 74-75.
35 *Idem*, p. 75.

8

In een brief aan Johan van der Woude van maart 1941 bespeuren we bij Vestdijk voor de eerste maal iets over de Kultuurkamer en het daaronder vallende Letterengilde.[1] Vestdijk vroeg aan Van der Woude of deze iets wist van de ontwikkelingen inzake de ‘gilden en aanverwante artikelen’. Zelf toonde Vestdijk zich in deze brief tamelijk pessimistisch over de toekomst. Van der Woude wist eigenlijk niet veel meer dan de vragensteller zelf.[2] Toch was de toon van de brief geruststellend; het was alsof Van der Woude de angstgevoelens van zijn vriend goed inschatte en er voor koos hem niet onrustiger te maken. Hij liet in de brief wel de naam van Henri Bruning vallen als mogelijk leider van het komende Letterengilde. Waar hij deze wetenschap vandaan heeft gehaald, is niet bekend. Het is opvallend dat in dezelfde periode Hans Klomp in een briefwisseling met Jan de Vries Brunings naam ook al noemde; wellicht hebben Van der Woude en Klomp in deze periode contact met elkaar gehad. We mogen niet vergeten dat in deze fase van de bezetting, voorjaar 1941, de situatie nog niet zo was geëscaleerd dat het voor een niet-nationaal-socialistisch auteur bijna onmogelijk was om nog contacten te onderhouden met een zo uitgesproken NSB'er als Hans Klomp.

In zijn antwoordbrief was Vestdijk over Bruning in ieder geval niet erg ontevreden. Het leek hem niet de kwaadste oplossing om Bruning leider van het Letterengilde te maken. En verder was het belangrijkste kenmerk van zijn brief aan Van der Woude dat hij wenste dat er meer onderlinge solidariteit tussen de schrijvers was en dat er een compromis kon worden bereikt. Dat Vestdijk ongerust was over de gehele kwestie blijkt wel uit het feit dat hij niet alleen aan Johan van der Woude over de Kultuurkamer had geschreven, maar ook aan Arthur van Rantwijk, redactiesecretaris van *Groot Nederland*, zoals mag blijken uit een brief die Vestdijk op 22 maart 1941 aan Theun de Vries schreef en waarin hij het antwoord van Van Rantwijk weergaf[3]: ‘Zoojuist krijg ik bericht van Van Rantwijk. Het viel nogal mee; voorloopig doen ze niet anders dan polsen en verkennen. Het Gilde zou onder leiding van v.d. Made, Eekhout en Bruning komen te staan. De eerste tijd wordt er nog geen censuur toegepast.’

Vestdijk kon over deze ontwikkeling, als Van Rantwijk tenminste gelijk had met zijn inlichtingen, niet ontevreden zijn. Bruning stond niet vijandig tegenover hem en hij kon zich gelukkig prijzen dat hij een van de weinigen was die Eekhout een jaar daarvoor in *Groot Nederland* nog vriendelijk besproken had.

Wat Van der Made van Vestdijk vond, was hem nog niet duidelijk. Van der Made zou zich daar pas later over uitspreken, maar toen was het Gilde al een geheel andere weg gegaan dan Van Rantwijk aan Vestdijk had gesuggereerd.

Voor wat de solidariteit en het compromis betreft, waar Vestdijk aan Van der Woude over schreef, daar kwam hij een maand later in een andere brief aan Van der Woude nog op terug. Hij meldde dat de animo onder de schrijvers om tot het Letterengilde toe te treden zeer gering was en dat de tijdschriftleiders hadden besloten om ook maar af te wachten. Ook nu repte Vestdijk van de onderlinge solidariteit die hij belangrijk vond maar gaf hij tevens als zijn overtuiging weer dat de zaak niet op de spits moest worden gedreven.[4]

Hierna gingen enkele maanden van betrekkelijke windstilte voorbij. Pas aan het einde van het jaar, toen duidelijk werd, dat het Gilde echt in aantocht was, maakte hij in een brief aan Theun de Vries daarvan melding en hij gaf voorts te kennen wat hij op dat moment het belangrijkste vond: geen martelaarschap. Hij meende ook dat een aanmelding bij de Kultuurkamer niet in alle gevallen uit den boze was[5]: ‘Wanneer wij om diplomatieke redenen toegeven, maakt dit een allerberoerdsten indruk op het “publiek”, en heelemaal afgezien nog van ideëele overwegingen, kan het niet aangenaam zijn wanneer ons dat later, en door de “historie”, nagehouden wordt! Men “verwacht” van ons, dat wij ons afzijdig houden. Wij zouden trouwens onherroepelijk voor het wagentje der propaganda gespannen worden. Andere “broodschrijvers” - je vriendje v.d. Woude b.v. - denken er net zoo over. Wij zullen trouwens gesteund worden. Intusschen kan ik je standpunt, de “meerderheid” te volgen wel deelen. Alleen is deze meerderheid niet in een getal uit te drukken (dit schrijf je zelf ook). Je merkt dit gauw genoeg. Maar ik voel niets voor martelaarschap, en in jouw bijzonder geval - wanneer je door toetreden aan bepaalde zeer onaangename situaties een einde zou kunnen maken - geldt dit natuurlijk dubbel [De Vries was na de Duitse inval in de Sovjetunie, juni 1941, actief in de door de CPN geleide illegaliteit, AV]. Hierover spraken we indertijd al. Ik weet, dat menschen als Engelman b.v. dit ook zoo zien.’

Vestdijk wist overigens later, toen hij zijn roman *Pastorale 1943* schreef, maar al te goed wat het toetreden tot Gilden betekende. Zo beschrijft hij een discussie tussen de hoofdpersoon Schults (op wie Vestdijk een aantal van zijn eigen ervaringen heeft geprojecteerd) en diens collega-leraar Chouffour[6]: ‘Eén middag herinnerde hij zich met genoegen; toen had Chouffour een parallel getrokken met de Franse overheersing, en de houding van Bilderdijk en consorten verdedigd; dat was geweest naar aanleiding van het eerlang op te richten opvoedersgilde, waar zij natuurlijk allen tegen waren (behalve de directeur in zekere zin, en tot nader order), maar dat als maatregel toen discutabeler scheen dan de Ariërparagraaf of de suprematie van een niet bestaand Germaans ras. Discu-

tabel vooral, in zover men - volgens Chouffour - door lid van dit gilde te worden, beproeven kon zelf de teugels in handen te houden en beperkende maatregelen tegen te werken of te verzachten. “Stap voor stap terug”, luidde zijn stelling, “meegeven en tijd winnen: alle bewegingen van de vijand schijnbaar volgen, net als bij jioe-ji-tsjoe. Als we lid geworden zijn, hebben we weer even tijd voor een Caravellis”. In theorie was dit wellicht te verdedigen. Daarbij verloor men echter uit het oog, dat dit toetreden tot een nationaal-socialistische instelling door de grote massa van het volk als blijk van karakterloosheid zou worden uitgelegd; de listige politieke berekening zou niet begrepen worden; het moreel effect zou funest zijn. Het kardinale verschil met de Franse tijd, zo had hij, Schults, betoogd, was nu eenmaal niet de grootere bruutheid van de tegenstander of de grotere doeltreffendheid zijner methoden, maar de rol die het volk speelde en die onder Napoleon vrijwel ontbroken had. Men had met breedere lagen rekening te houden, in plaats van met een bovenlaag van “burgers”, die zich allerminst onsterfelijk compromitteerden wanneer zij voor de “Corsicaanse” bandiet hand- en spandiensten verrichtten. Een strijd speelt zich altijd af op het laagste (in de zin van minst subtiele) geestelijke niveau van die eraan deelnemen, en wie ploerten met argumenten of diplomatieke zetten wilde bevechten trok niet alleen aan het kortste eind tegenover de ploerten, maar bedierf het ook voor de eenvoudigen van geest onder de eigen medestanders.’

Uit dit fragment blijkt duidelijk dat de romanschrijver Vestdijk niet ongevoelig was voor wat ‘de geschiedenis’ van de daden van zijn hoofdpersoon zou denken. Deze gevoeligheid legde hij dan wel in de mond van Schults, maar dat hij die ook zelf bezat, moge blijken uit een brief die hij in februari 1942 over dezelfde kwestie aan Pierre H. Dubois stuurde, toen deze hem in deze heikele affaire om raad had gevraagd[7]: ‘De gilden vormen een onaangenaam en inderdaad nogal onoverzichtelijk onderwerp. Voor mijzelf heb ik tot de volgende gedragslijn besloten: ik ga er alleen “in”, 1e wanneer mensen als Nijhoff, Holst, Bruning, Donkersloot, Van der Woude en nog zoo enkelen dit doen (de kans daartoe is voorloopig nihil). 2e wanneer ik *persoonlijk* aan pressie van zeer bijzonderen aard zou worden blootgesteld, zooals daar zijn: slaan, gevangenschap, werkeloosheid zonder voldoende “steun” (d.w.z. zonder dat de betreffende beloften van ondersteuning worden nagekomen). D.w.z. wanneer ik “erin” zou gaan, moet mijn geval wel heel duidelijk zijn, zoodat ik geen kans loop door het nageslacht, of reeds eerder, gesteenigd te worden. Het heele probleem, practisch gesproken, - theoretisch zijn we natuurlijk allemaal “tegen”, - is er een van “between the devil and the deep sea”. Het Nederlandsche volk verwacht van ons dat we het *niet* doen. Doen we het wel, dan zullen we daar t.z.t. de gevolgen van ondervinden en daar voel ik bijzonder weinig voor. Men kan ook een meer heroïsche houding aannemen en zich voornemen *er onder geen beding* in te gaan,

maar daar men van te voren niet weet in welke afgrijselijke situaties men dan komt vind ik dit gevaarlijk. Men moet nooit meer beloven dan men houden kan. Voorzoover ik weet is deze houding ook die van bovengenoemden; en ook u kan ik daartoe adviseeren. Simpele solidariteit is het meest aan te bevelen.'

Eén ding was dus duidelijk: alles was onduidelijk. Niemand wist precies waar hij aan toe was en in dit geruchtencircuit, waarin namen van leiders van het Letterengilde circuleerden en waarin niemand wist wat precies de sancties zouden zijn als men zich niet aanmeldde, was het dan ook niet niet onlogisch dat Johan van der Woude op 20 december 1941 aan Vestdijk schreef dat aan de joodse dichter Maurits Mok 'het lidmaatschap van ons gilde, wanneer het zou zijn opgericht, is aangeboden'.[8] Vestdijk bleek op dit punt minder wereldvreemd te zijn dan Johan van der Woude, want dat de nationaal-socialisten uitgerekend een joodse dichter tot leider van het Letterengilde zouden benoemen, leek hem al te dol. Hij schreef aan Theun de Vries dan ook over 'het dwaze gerucht [...] dat Mok (Jood) aangevraagd is om in de K.K. zitting te nemen...'[9]

In de loop van de daaropvolgende weken werd Vestdijk inzake de Kultuurkamer steeds onzekerder. Nam hij in de brief aan Dubois een standpunt in dat op een zekere standvastigheid wees, een maand later, in een brief aan Johan van der Woude, werd hij steeds genuanceerder[10]: '*Passief* zal ik misschien, onder de befaamde pressie, een handteekening zetten, waarvoor ik twee vulpennen zal vragen.'

Drie weken later passeerde de datum van 1 april, waarop iedereen verplicht was zich bij de Kultuurkamer aan te melden. Vestdijk had dit niet gedaan en op 2 april schreef hij dan ook opgelucht aan Johan van der Woude geen 'electrische schokken, telepathische impulsen of kinnebakslagen' te hebben gekregen.[11]

Anne Wadman gaat dan verder met een duidelijke analyse[12]: 'In Den Haag heeft hij dan van een "ingelichte kennis", mogelijk de daar wonende leraar Henk Godthelp [...] vernomen, dat het wel enkele maanden kan duren voor men er werk van maakt, maar dat dit zeker zal gebeuren. "De bedoeling is, dat wij, tot het gilde geprest, of gepest, niet meer publiceeren, althans de eerste paar jaar niet. Langer lijkt mij *ongewenscht*". Wiens bedoeling is dat? zal iemand vragen. Natuurlijk niet die van de machthebbers: hun bedoeling was immers dat de aangemelden juist wél zouden publiceren. En wie zijn die "wij"? Ik kan er eigenlijk niets anders in lezen dan: Vestdijk zelf en al degenen die zich onder pressie zullen gaan aanmelden of dat al hebben gedaan. Het lijkt weer een soort compromis: zichzelf bij wijze van boetedoening een soort zwijgplicht opleggen en dan na een paar jaar zwijgen tóch maar publiceren, onder de Kultuurkamerhoede? Het vraagteken is eigenlijk overbodig, want de schrijver vervolgt: "Te meer omdat er van een *algemeene* gedragslijn nu al lang geen sprake meer is, hoogstens van een *individueel protest*, in min of meer symbolische vorm".'

Dat Vestdijk in deze periode weinig contact had met de schrijverswereld, mag overigens blijken uit het feit dat hij stelt dat zowel Ed. Hoornik als Cola Debrot zich bij de Kultuurkamer hebben aangemeld (wat niet juist is). Hooguit kunnen we vaststellen, zoals ik in deel I al heb uitgelegd, dat *Criterium* een dusdanig waas van inschikkelijkheid om zich had, dat Vestdijk tot zo'n opmerking kon komen.

Drie weken nadat Vestdijk deze brief had geschreven zonken alle problemen over het wel of niet aanmelden bij de Kultuurkamer in het niet bij een veel groter probleem waarmee Vestdijk te kampen kreeg: zijn gijzelaarschap en het daaruit voortvloeiende gevaar.

We gaan terug naar de dagen volgend op de fusillering van de vijf gijzelaars. Drie dagen na dit gebeuren schrijft Vestdijk al aan Ans Koster over een mogelijke toetreding tot de Kultuurkamer.[13] Hij vindt alleen dat hij in verband met zijn positie in het gijzelaarskamp onmogelijk op dit moment tot die Kultuurkamer kon toetreden. Hij heeft het in de brief over ‘een zekere instelling’, maar, zo meldt Abell, daar bedoelt hij natuurlijk de Kultuurkamer mee.

Dat Vestdijk drie dagen na de fusillering tegen Ans Koster over die toetreding begon, is verklaarbaar. Hij moet zich met een schok hebben gerealiseerd dat hij zich in levensgevaar bevond, zoals elke gijzelaar overigens. Door voor de bezetter te buigen, kon hij, naar hij zich wijsmaakte, wellicht het lot een gunstige wending geven. Het gebruik van de term ‘een zekere instelling’ in plaats van ‘Kultuurkamer’ zal te maken hebben gehad met de verscherpte censuur op brieven, al blijft het verwonderlijk dat de censor niet heeft geïnformeerd naar de betekenis van deze cryptische term. Nu was de censor echter niet het grootste licht onder de functionarissen in het kamp, zoals we van Peereboom kunnen leren[14]: ‘“Wat is dat eigenlijk voor een kerel”, vraag ik. “Ga hem eens bekijken in het postkantoor”, zeggen zij. “Zoo'n Duitsche s.s.-man, die hier al jaren woonde. Hij was tuinarbeider in Aalsmeer. Barthel heet hij. Natuurlijk spreekt hij onze taal, al is het dan met een verschrikkelijk accent. Voor een Duitscher is hij gemoedelijk. Maar vertrouwen kun je hem niet. Als hij er een goede beurt mee kan maken bij zijn chefs, laat hij je er in loopen”.’

Na de genoemde brief aan Ans Koster wachtte Vestdijk een maand. Toen schreef hij zijn eerder geciteerde rekwest.

Van enig verband tussen de druk die zijn uitgever in Duitsland, *Rohrer Verlag*, op hem uitoefende en het schrijven van dit rekwest is geen sprake. Op 14 september schreef Rohrer Vestdijk een brief en die kwam pas bij Vestdijk aan nadat deze het rekwest al had ingediend. Rohrer schreef hem[15]: ‘Wir würden Ihnen selbstverständlich gern helfen, müssen aber hören, dass Sie einer Berufsorganisation, wie sie bei uns in Deutschland schon seit 9 Jahren existiert, offenbar nicht beigetreten sind [...]. In Deutschland ist die Voraussetzung für

schriftstellerisches Schaffen die Zugehörigkeit zur Reichsschrifttumskammer. Wir nehmen an, dass eine entsprechende Behörde in Holland eingerichtet ist [...]. Wir können eigentlich nicht annehmen, dass Sie von sich aus Gründe sahen, dieser Organisation nicht anzugehören.'

De brief zal Vestdijk wel gesterkt hebben in zijn besluit om met de nationaal-socialisten een ruiltje te maken om daardoor zijn vrijheid te herkrijgen. Niet alleen bevond hij zich in levensgevaar (het meest zwaarwegende argument), niet alleen werd hij in zijn levensonderhoud bedreigd (voor Vestdijk óók een zwaarwegend argument), niet alleen dreigden de inkomsten uit Duitsland weg te vallen (gezien zijn behoefte om in latere geschiedschrijving een goed figuur te slaan, moet hem dat minder zwaar zijn gevallen), maar nu bleek ook nog dat zijn Duitse uitgever, met wie hij een goede verstandhouding had, het *vanzelfsprekend* vond dat hij zich alsnog bij de Kultuurkamer zou aanmelden. Zijn uitgever begreep niet op welke gronden hij die aanmelding zou hebben geweigerd. *Rohrer*, zoals zoveel Duitsers tijdens en na de oorlog, zag absoluut niet in dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen collaboratie met het nationaal-socialisme en zijn instellingen binnen Duitsland zelf en collaboratie met het systeem in het bezette gebied. Voor Duitsers gold dat men zich schikken moest binnen door de eigen overheid opgelegde regels. Voor de inwoners van de bezette gebieden was de collaboratie dubbel: niet alleen met het nationaal-socialisme, maar ook met de vijand en zijn niet gevraagde regels en verordeningen.

Maar wat weten we van de gedachten van Vestdijk en zijn motieven om uitgerekend op die dag in september het rekwest te schrijven? Het zijn gissingen, want naar zijn vrienden toe liet hij zich er niet over uit en in de brieven die hij op 27 september zowel aan Theun de Vries als aan Johan van der Woude schreef, is van enige druk waaronder hij zou leven, niets te merken. De brief aan Theun de Vries was neutraal van toon en aan het slot zelfs vol humor als hij stelt[16]: 'Mijn publiek - en een nogal dankbaar publiek - bestaat uit de heeren Ritter en Asselbergs; maar ook in de vrije maatschappij kiest men zijn eigen publiek niet, zooals je weet...' De brief aan Johan van der Woude wordt door Wadman gekenschetst als[17]: 'De toon is in ieder geval niet neerslachtig, zelfs bijna opgewekt te noemen.'

Hij zat intussen wel met de brief van *Rohrer*, waaruit zoveel onbegrip sprak over de situatie waarin Vestdijk zich bevond. Daarom schreef Vestdijk op 3 oktober een brief aan Ans Koster aan wie hij vroeg op haar beurt een brief te schrijven aan Georg Kurt Schauer, zijn vertaler en daarnaast ook letterkundig adviseur bij *Rohrer Verlag*. Vestdijk dicteerde de brief die Ans Koster moest schrijven[18]: 'Ik beschouw dit als een formeele aangelegenheid, waarover niet zooveel drukte gemaakt zou moeten worden. Men zou het mij, hier en elders, zeer kwalijk nemen indien ik mij aanmeldde *met het doel* om in de tegenwoordige toe-

stand verandering te brengen. U zult dit wel zonder meer begrijpen; men is nu eenmaal overgevoelig op dit punt van voorrechten die de eene heeft of krijgt en de andere niet. Het geval zou echter anders worden, wanneer ik *een of twee maanden na mijn ontslag* zou kunnen toetreden, op een wijze die het minst opzien verwekt. Hoofdzaak voor mij is, dat er geen verband wordt gelegd tusschen het ontslag en de toetreding, en dat men geen gelegenheid krijgt om mij naar aanleiding van deze louter formeele kwestie verwijten te doen. Ik ben nu eenmaal vrij bekend hier in Holland, en moet daar rekening mee houden.'

De verandering in de tegenwoordige toestand waar Vestdijk in deze brief aan zijn vertaler over repte, sloeg in eerste instantie op zijn gijzelaarschap, maar het is niet uitgesloten dat Vestdijk daar ook de patstelling mee bedoelde die tussen hem en *Rohrer Verlag* was ontstaan omdat de uitgeverij uit Brünn (het huidige Brno in Tsjecho-Slovakije) zo duidelijk te kennen gegeven had dat zijn toetreding tot de Kultuurkamer een gebiedende eis was, wilde men voort kunnen gaan met het uitgeven van zijn romans, een, zoals we nog zullen zien, voor beide partijen zeer profijtelijke zaak.

Een week later schreef hij aan Ans Koster een soort rechtvaardiging[19]: 'Je begrijpt nu wel dat het er niet meer om gaat of ik al of niet *wil*, maar alleen om de *manier waarop*, - om er later geen last mee te krijgen.'

In deze gehele periode zou Vestdijk geobsedeerd blijven door de visie van latere generaties op zijn handelen inzake de aanmelding voor de Kultuurkamer, zoals hij zich ook steeds zorgen maakte over de reacties van zijn kampgenoten, hetgeen uit twee brieven blijkt. De eerste was aan Ans Koster[20]: 'Ik wil wel op eerewoord verklaren te zullen teekenen, wanneer het geheim gehouden wordt tot een week (of alleen maar een dag!) na mijn vrijlating. Dus laat Johan [Van der Woude, AV] zijn best doen, en bedank hem bij voorbaat van harte! Steeds maar op hetzelfde hameren, dan helpt het tenslotte misschien wel... In geen geval wil ik *teekenen zoolang ik hier ben*, terwijl er dan misschien nog weken overheen gaan voor het zoover is, want in die tijd kan het bekend worden, en dan heb ik hier geen leven! Dat is toch wel duidelijk hè? Laat dit eventueel aan Johan lezen, opdat hij van de situatie geheel op de hoogte is. [...] De ervaring leert echter, dat men er steeds achterheen moet zitten, dus *zit niet stil*, noch wat Johan, noch wat Henk [Henk Godthelp, AV] betreft... [...] Je moet ook nog even aan Henk schrijven, dat ik teekenen wil een *dag* na 't ontslag, of zelfs op de dag zelf. [...] Por Henk en Johan *voortdurend* aan.'

Dat deed Ans Koster dan ook. Ze schreef dezelfde dag nog een brief aan Johan van der Woude[21]: 'Beste Johan en Frans. Gelijk met jouw brief kwam de brief van Simon, en die vroeg me weer je te vragen en allereerst te bedanken en toe te juichen voor de moeite die je doet en het spijt hem alleen heel erg dat hij je niet volledig heeft kunnen inlichten, zoals hij dat Henk Godthelp heeft ge-

daan. En nu vraagt hij mij, je zoo vlug mogelijk om het verzoekschrift, waarin hij op zijn twee in Duitsland vertaalde boeken wijst en op *Iersche nachten* dat een kritische instelling t.o. Engeland verraadt, en over zijn plannen om een roman over de 30-jarige oorlog te schrijven, die voor de Duitsche cultuur van veel belang zou kunnen zijn. En in de 2e plaats, het punt dat hij indertijd aan Rohrer heeft geschreven [ze doelt hier op de brief aan Schauer, AV], n.l. dat hij er geen bezwaar tegen heeft tot de K.K. toe te treden, maar dat hij graag zijn aanvrage indient eenige tijd, desnoods maar een week of een dag na zijn vrijlating, opdat er in het kamp zoo weinig mogelijk over gekletst kan worden. Hij wil op eere woord verklaren te zullen teekenen, en wil ook wel teekenen indien het geheim gehouden wordt tot een week of dag na zijn vrijlating. Dus schrijft hij, laat Joh. zijn best doen. In geen geval wil hij teekenen zoo lang hij daar zit, terwijl er dan misschien nog weken overheen gaan voor het zoover is, want in die tijd kan het bekend worden en dan heeft hij, zo schrijft hij, geen leven. Bij voorbaat dank.'

Dat Vestdijk 'geen leven' meer in het kamp zou hebben, laat zich gemakkelijk raden. Elke gijzelaar die werd vrijgelaten, verhoogde het risico voor de anderen, omdat het aantal achterblijvenden kleiner werd. En als dan bekend werd dat de vrijlating tot stand kwam in ruil voor concessies aan de bezettende macht, zou dat de vrijgelatene kwalijk genomen kunnen worden. Van der Woude had zijn instructies ontvangen en Vestdijk hoefde zich geen zorgen te maken over de energie waarmee zijn vriend zich voor zijn zaak zou inzetten. En dat Van der Woude een goede vriend was, mag blijken uit een brief die hij eind december aan Vestdijk schreef; daarin is geen spoor van kritiek te vinden over de wijze waarop Vestdijk het rekwest had geschreven of over de anti-Engelse tendensen in zijn romans waar hij zo gaarne mee schermde. Integendeel: Johan van der Woude liet in zijn brief merken dat hij Vestdijk in alles wat hij ondernam voor de volle honderd procent steunde[22]: 'Jouw zaak is en wordt nog bij enkele relaties bepleit, van den afloop kan ik niets zeker zeggen, dat begrijp je, maar we doen ons best. Je houding billijk ik volkomen; natuurlijk heb ik hier op geen enkele wijze bekendheid aan gegeven.'

Een goede vriend, inderdaad. Enkele jaren later zou Vestdijk tonen wat die vriendschap hem waard was. Hij modelleerde een van zijn hoofdpersonen in de roman *De schandalen* naar Van der Woude, zoals Martin van Amerongen in 1973 in een artikel in *Vrij Nederland* zou onthullen. Hoofdpersoon Willem Wegener heeft veel weg van Vestdijk zelf. Hij is een schilder die meegezogen wordt in een gezelschap, dat hem ten ondergang voert. Johan van der Woudes alter ego in deze roman is Kees Huuske, in de woorden van Martin van Amerongen 'het literaire model van de omgekochte kunstcriticus'.[23] Kees Huuske wordt in *De schandalen* al snel geïntroduceerd[24]: 'Keesje Huuske had zijn studie afge-

broken om kunstcriticus te worden. De kunstgeschiedenis bleek niet in zijn hoofd te kunnen, - wat altijd nog voor het hoofd kon pleiten, - zijn heldere ogen doorzagen het half wetenschappelijke geknoei ervan. Hij werd afgeleid door onbelangrijke liefdesgeschiedenissen. Hij had een welversneden pen. Zijn kolossaal lichaam, blond, plomp, maar niet traag - hij speelde goed tennis -, was niet in tegenspraak met zijn overgevoeligheid. Als criticus, had hij geweten, zou hij meer voldoen dan als museumassistent. Zijn gekrulde, een beetje gemartelde, misschien wel eens stukgebeten mond was onder andere het gevolg van een studie met tegenzin bedreven, en een museum stond daar dichter bij dan het kunstrechtertje spelen in tijdschriften.' Aan het eind van de roman blijkt Huuske te behoren tot de verraderskliek die Wegener naar de ondergang voert.

Waar had Van der Woude dit aan verdiend? We kunnen alleen maar gissen. Vond Vestdijk het achteraf belastend dat Van der Woude inzicht had gekregen in de zwakste kanten van zijn karakter? Of vond hij het hinderlijk te weten dat het Van der Woude was die hem bij het schrijven van twee romans, *Puriteinen en piraten* en *Pastorale 1943*, technische aanwijzingen had gegeven, aanwijzingen waar Vestdijk zelf om had gevraagd? Vooral de vragen die Vestdijk had gesteld ter voorbereiding op *Pastorale 1943* tonen aan dat hij nauwelijks weet had van wat er zich buiten hem om in de bezettingsjaren had afgespeeld. Het was deze onbekendheid met de werkelijkheid die Theun de Vries wellicht had geïrriteerd toen hij in 1974 min of meer negatief oordeelde over *Pastorale 1943*[25]: 'In *Pastorale 1943* meen ik op te merken, dat Vestdijk uit angst voor het pathos, dat uiteraard met oorlog en bezetting opkwam, en bij veel mensen naar buiten brak, een vlucht in het kolderieke verkoos. Enfin, daar zijn we dan weer bij de oorsprong van de "ironie", die zich natuurlijk via de slinkse, scheve spot tot in het dolle en potsierlijke kan voortzetten - waarmee men het, zoals u vaststelt, ook te bont kan maken. Maar in de angst voor het oorlogspathos zit nog een andere vormen van uitwijken of vluchten: dat is de angst voor een revolutionaire ontwikkeling na de oorlog.

De "beslissing over leven en dood van anderen", zoals die in het verzet was ontstaan en ontstaan móest, boezemde Vestdijk kennelijk meer onrust in dan het erkennen van de noodzaak om de vijand te slaan. Angst voor de "anarchie" kan iemand er ook toe brengen om in het verzet een "mengvorm van guerrillastrijd en hansworsterij" te zien.'

Maar naar deze beweegredenen had Vestdijk ook niet gevraagd, al zou hij wel de indruk wekken zich zo breed mogelijk te hebben laten voorlichten. Na de oorlog zou hij een lezing houden over de biografische elementen in de zogenaamde 'gevangenishoofdstukken' in *Pastorale 1943* en hij kwam toen ook op de andere hoofdstukken[26]: 'Ik zei u reeds, dat ik aan de concrete feiten in deze hoofdstukken zoo weinig mogelijk veranderd heb, terwille van de documenta-

tie, en, laat ik dit maar toevoegen, ook terwille van de autobiografische beteekenis, die deze episode ook voor mijzelf heeft. Over alle andere gebeurtenissen in de roman - het onderduiken, het illegale werk, de spionnage, het knokploegenbedrijf - heb ik mij vlak na de oorlog van deskundige zijde laten inlichten, en met behulp van deze gegevens, waarover ik geen persoonlijke ervaring had, heb ik mijn romanciersverbeelding in werking gesteld en de realiteit als het ware herschapen tot iets wat van de werkelijke verhoudingen moest afwijken in de mate waarin *iedere roman* nu eenmaal van de werkelijkheid afwijkt.'

Vestdijk steunde voor zijn documentatie op Herman Passchier, Wolfgang Cordan en Johan van der Woude. De rol van Cordan was vooral een passieve. Hij zou, zoals Vestdijk een paar maanden nadat hij Van der Woude om informatie had gevraagd, deze schreef, vooral belangrijk zijn omdat hij het manuscript nog zou doorlezen op eventuele fouten.[27] Het is niet meer te achterhalen of het Cordan is geweest die sommige inlichtingen van Van der Woude verving door afwijkende informatie. Vestdijk had Van der Woude in juli 1945 een vragenlijst gestuurd met veertien, soms wel erg naïeve vragen.[28]

Van der Woude schreef Vestdijk twee dagen later terug, zij het niet erg van harte[29]: 'Je bent een veeleischend man, hm, in het bijzonder nu ik zooëven voor het eerst herrezen ben na een lichte aanval van diphteritis, of daaromtrent.' Toch gaf hij uitvoerig antwoord, zoveel als hij kon en hij beloofde om in Amsterdam nog eens te zien of hij daar meer materiaal kon vergaren.

Het is interessant om te zien welke gegevens van Van der Woude Vestdijk in zijn *Pastorale 1943* overnam en welke niet. *Pastorale 1943* is, zoals in het volgende hoofdstuk nog zal blijken, voor ons onderwerp verre van onbelangrijk. In vraag I vroeg Vestdijk informatie over de organisatie van 'de ondergrondse', zoals hij dat noemde. Johan van der Woude ging op deze vraag vrij uitvoerig in en zijn antwoord keert in *Pastorale 1943* terug als[30]: 'Knokploeg, dat weet 'n kind toch! LO is Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, KP is Knokploeg. [...] Dat zijn de lui die 't vuile werk opknappen, en die krijg je wel 's uit 'n andere stad, soms uit de grote steden, als 't erg belangrijk werk is, belangrijke executies of zo. Dat wil zeggen: dat geef je dan door aan de Centrale, en die stuurt ze erop uit, tenminste 'k geloof wel dat 't zo gaat. Nou, je snapt wel: als zo iemand bonnen in zijn vingers krijgt, zou hij ze even goed achteraf aan 'n andere groep kunnen geven, bij vergissing; die lui doen natuurlijk alles in 't groot. Maar dat komt toch zelden voor, meestal doet de LO 't zelf, voor zover ik 't weet, - eigenlijk weet je van die dingen niks af, 't kan best zijn dat 't op andere plaatsen weer anders gaat...'

Vestdijk schreef aan Van der Woude dat hij van een 'ondergronder' gehoord had dat het verzet FN-pistolen gebruikte. Van der Woude antwoordde hem dat het verzet allerlei soorten pistolen gebruikte, waaronder FN-pistolen. Deze op-

merking van Van der Woude vinden we terug als[31]: '...Dus dreef ik 'm alleen maar met m'n FN etje naar de ingang.'

Vestdijk was vooral nieuwsgierig naar de wijze waarop NSB'ers 'gemold' werden, zoals hij deze liquidaties noemde. Hij vroeg zich ook af of de 'executeur' zich bij de liquidatie van verraders vermomde. 'Dat gebeurde dan uiteraard zeer verschillend,' antwoordde Johan van der Woude hem, 'al naar gelang van den persoon, zijn woonplaats, belangrijkheid, etc. Je moogt ervan uit gaan, dat iemand opdracht kreeg te dooden. Hij zorgde dan zelf voor een gelegenheid door zijn gewoonten na te gaan en van een gunstig oogenblik gebruik te maken. X kon dus op den weg, een landpad, aan de rand van een dorp, in zijn achtertuin of in zijn portaal worden doodgeschoten. Voorschriften of beperkende bepalingen waren er uiteraard niet, want men ging er wel degelijk van uit, dat de executeur moest kunnen ontkomen. Over "vermommingen" heb ik nooit gehoord (vat zulk een executie niet al te romantisch op); bovendien waren die illegalen al genoeg vermomd. Je weet natuurlijk dat het water vele verraders in zijn milde schoot heeft opgevangen.'

Vestdijk stelde deze vragen naar aanleiding van de scène waarin de NSB'er Poerstamper, die ten onrechte van verraad werd verdacht, werd geliquideerd. Vestdijk trok zich van de informatie van Van der Woude op dit punt weinig aan. Poerstamper kwam niet in het water terecht en Mertens zou in zijn verhalen vertellen van een vermomming met een blond Hitlersnorretje en een masker voor de ogen.[32]

In vraag 4 vroeg Vestdijk wanneer de NSB bewapend werd. Hij dacht dat dat gebeurde vanaf het voorjaar 1943, na de aanslag op generaal Seyffardt. Van der Woude dacht hetzelfde: 'Er is toen een perscampagne geweest tegen de illegale executeurs, die men van zwarte zijde klein zou krijgen door soortgelijke executies, maar dan natuurlijk op grooter schaal.' Dit was natuurlijk niet wat Vestdijk bedoelde. Hij wilde alleen weten of de simpele NSB'er met een wapen op zak zou lopen, terwijl Johan van der Woude verwees naar de zogenaamde Silbertanne-moorden. Maar desondanks verwerkte Vestdijk dit antwoord van Van der Woude als volgt door in *Pastorale 1943* Hamer te laten zeggen[33]: 'U moet er wél rekening mee houden, dat de NSB sinds de executie van Seyffardt bewapend is; Poerstamper heeft zeker 'n revolver in huis, en misschien twee, en 't zou me niet verwonderen als hij er altijd een in z'n zak stak als hij op straat gaat.'

Hierna volgden twee vragen waar Van der Woude geen antwoord op kon geven, namelijk het tijdstip waarop de Landwacht werd opgericht en de datum waarop joodse leraren aan de HBS werden ontslagen.

Vraag 8 is merkwaardig. Vestdijk vroeg om een beschrijving van de uniformen van de Organisation Todt. Hij had gehoord dat voor overvallen vaak au-

to's en uniformen van de Organisation Todt werden gebruikt. Van der Woude gaf eerst een beschrijving van de uniformen: ‘Bij ons in het Noorden bruingeel, met band en hakenkruis om den arm; over het geheel mannen op leeftijd; groote pet, meestal hooge schoenen met beenkappen, minder laarzen.’ Hij voegde er echter aan toe: ‘Ik heb echter nimmer gehoord van een overval, gepleegd met uniformen van de Todt...’

Wat deed Vestdijk echter? Hij liet wel een auto van de Organisation Todt zijn roman binnenrijden[34]: ‘De auto, waarover zij deze zaterdagmorgen de beschikking hebben, was een wagen van de Organisation Todt.’ Wat de uniformen betreft, zat Vestdijk met een probleem. De beschrijving van Van der Woude wilde hij, om het tijdsbeeld zo dicht mogelijk te benaderen, graag gebruiken, maar aan de andere kant kon hij de opmerking van Van der Woude dat hij nooit had gehoord van een overval door een ploeg in uniformen van de Organisation Todt gestoken, moeilijk negeren. Dus omzeilde hij het probleem: ‘Behalve over de wagen had hij de beschikking over papieren en valse namen voor hun vijven; hij had zelfs aangeboden voor uniformen te zorgen, welk aanbod door Schults, in overleg met de anderen, afgeslagen was. Met name Eskens en Ballegooyen kon hij zich niet in bruingele uniformen voorstellen, met grote petten op, en beenkappen aan, en hakenkruisen om de arm, zonder het gevoel dat dit de gehele onderneming zou doen mislukken.’ Maar om zijn onafhankelijkheid ten opzichte van Johan van der Woude te bewaren kwam Vestdijk onmiddellijk na deze zinnen met een door Van der Woude gewraakte vermomming: ‘Eskens werd toegestaan het blonde Hitlersnorretje van Mertens te gebruiken, dat hij van diens vrouw had losgekregen; zelf droeg hij een snor, maar Hammer en Van Dalen hadden zich op een andere manier moeten toetakelen.’

Vestdijk informeerde bij Van der Woude ook naar de strafmaat wanneer boeren werden betrapt op het onderbrengen van joodse onderduikers. Van der Woude gaf aan dat er dan een mogelijkheid bestond dat de boerderij in brand werd gestoken als represaille en we vinden dat bij Vestdijk terug als de boerderij van Bovenkamp op de Hoenderik in brand wordt gestoken.

Op de vraag van Vestdijk hoe vrouwelijke spionnen hun geheimen te weten kwamen, antwoordde Van der Woude dat ‘een vrouwelijke spionne doet natuurlijk op zeker ogenblik *alles* om het wantrouwen te sussen. Met het bed wàs veel te bereiken; het ging vele D. om genever en een vrouw.’ Deze situatie wordt door Vestdijk uitgebreid beschreven in het hoofdstuk ‘Braun bewondert Engeland’.[35] De spionne in kwestie is Mies Algera.

Op vraag 11, hoe onderduikers aan hun adressen kwamen, gaf Van der Woude een uitvoerig antwoord, maar dat antwoord is bij Vestdijk op geen enkele manier terug te vinden.

Op de vraag hoe een WA-uniform eruitzag, kon Van der Woude niet ant-

woorden, zodat Vestdijk het uniform een aantal keren wel noemde[36], maar niet beschreef.

Vestdijk ging in zijn vragen uitgebreid in op de toestand rond sluizen en dijken en hij maakte zelfs een tekening. Van der Woude ging even uitvoerig, maar toch nog betrekkelijk vaag op de beschrijvingen in. Het kan niet anders zijn of deze vraag heeft betrekking op de papieren met tekeningen van dijken, bruggen, rivieren en sluizen die Schults aan Van Dale gaf.[37]

Twee vragen van Vestdijk zijn door Van der Woude uitvoerig beantwoord en de sporen daarvan zijn in het hele boek terug te vinden. Van der Woude gaf een beschrijving van de wijze waarop provocateurs optraden, en veel hiervan heeft Vestdijk benut in de passages waarin Mies Evertse een rol speelt. Verder legde Van der Woude uit hoe een auto in elkaar zit, welke panne je met een auto kunt krijgen en hij gaf zelfs instructie over de wijze waarop je met een auto weg moet rijden: 'Je slaat een motor aan; starten; je schakelt de versnelling in: zet hem op de eerste, daarna tweede, daarna derde versnelling. Je laat een sterke motor soms op de tweede versnelling wegtrekken. Men trekt, snel weg willend, of startend, de choke open (extra benzinetoevoer); doet men dit te lang, dan slaat de motor niet aan, omdat de flotter verzuipt in de benzine.' En wat panne betreft: 'Een lekkende radiateur komt nogal eens in den winter voor.' En ook: 'In kleine auto's zit de benzinetank vaak boven de motor, onder de motorkap; in grootere bijna altijd achteraan de auto.'

Vestdijk was een goede leerling. Het is bijna aandoenlijk om te zien hoe getrouw hij Van der Woude in diens autolessen volgde. In *Pastorale 1943* had de auto die gebruikt zou worden bij de liquidatie van Poerstamper panne. 'Waarschijnlijk iets aan de radiateur,' was het antwoord van de garagehouder.[38] Het euvel werd verholpen, 'terwijl de jongen de benzinetank achter in de auto vulde'. Een grote auto dus, met een sterke motor. Dus startte Van Dale het voertuig volgens de richtlijnen van Johan van der Woude: 'en zette de motor dadelijk op de tweede versnelling'.[39] Later zou Van Dale nog mopperen over de snelheid van de auto: 'ik rijd nu derde versnelling, en het lijkt heel wat, maar het is knudde...'[40]

In de brief van Vestdijk aan Ans Koster waarin hij aan Ans vroeg om Van der Woude op te porren, refereerde Vestdijk ook aan Henk Godthelp. Deze kreeg, zoals Ans Koster eind november aan Vestdijk schreef, het rekwest in handen, waarop Godthelp zich met het rekwest tot Tobi Goedewaagen wendde, die toen nog secretaris-generaal van het DVK was.[41]

Johan van der Woude kreeg het verzoekschrift begin december te lezen. Hun beider hulp zal gering zijn geweest. Welke contacten kon Van der Woude bij de nationaal-socialisten hebben? Hij had zich niet eens bij de Kultuurkamer aangemeld. En Henk Godthelp? Die zocht steun bij Goedewaagen, wel een hoge

functionaris, maar hij had al volop ruzie met Mussert en Rauter en hij stond op het punt om afgezet te worden als secretaris-generaal én als president van de Kultuurkamer. Hulp vragen aan Goedewaagen zou eerder een averechts effect hebben.

Voor Vestdijk brak een tijd van wachten aan. Hij werkte hard, wat niet onopgemerkt bleef. Van der Woude schreef in een briefvan eind 1942[42]: 'Je afzondering doet althans geen schade aan je productiviteit; verbazingwekkend! In onze vrijheid wordt minder tot stand gebracht.'

'Ik heb mij wel eens afgevraagd, wat de gevangenschap Vestdijk gedaan heeft, want hij leek onontroerd en trad de nieuwe ervaring lakoniek tegemoet,' herinnerde P.H. Ritter jr. zich[43]. 'Hij onderging de vrijheidsbeperking maar met één bedoeling: zijn werk voort te zetten. Zijn dagen waren strak ingedeeld, om er zoveel mogelijk tijd uit te halen. Hij nam deel aan de gemeenschappelijke maaltijden en hij vervulde plichtmatig zijn corveeën, maar daarna zette hij zich weer onmiddellijk aan het schrijven. Hij schreef altijd, van de vroege ochtend tot de late avond, en hij schreef overal.'

In het *Gedenkboek* belichtte hij nog een andere kant van Vestdijk[44]: 'Vestdijk. Hij heeft niet anders gedaan dan rooken, zwijgen, schaken en schrijven. Hij was waarschijnlijk veel eenvoudiger en gemeenschappelijker dan de gemeenzaamste onder ons. Hij was een geval op zichzelf. Hij zette met een even onverstoorbaren ijver zijn letterkundige en psychologische dieptepeilingen voort als Minnaert zijn mathematische berekeningen. En hij heeft op "Beekvliet" veel van het beste gegeven (De Schuttersmaaltijd), dat op zijn naam staat. Als hij iets gaf, dan was het weerbarstig. Hij hield een lezing met het gebaar: "Verlos mij van die corvée". Maar wát hij zeide, behoort tot het belangwekkendste, dat wij hebben vernomen.'

Over die lezingen schreef Ans Koster begin januari 1943 aan Van der Woude[45]: 'Van Simon kreeg ik een brief en die schreef dat hij 8 lezingen afheeft en er één gehouden heeft en die heel goed geslaagd was, wel zoo goed als Kafka destijds.'

Over de lezingen die Vestdijk in Sint Michielsgestel hield, zijn enkele getuigenissen bewaard gebleven van medeliteratoren die evenals Vestdijk in gijzeling zaten en die door Vestdijk in een eerder gememoreerde brief door hem werden bestempeld als 'mijn publiek': P.H. Ritter jr. en Anton van Duinkerken. Ritter schreef meerdere malen over de lezingen, zoals[46]: 'Ik heb nooit diepzinniger en verrassender stof horen voordragen en ik heb nooit horen voordragen op een vervelender manier. Hij miste elk contact met zijn gehoor en hij scheen zijn toehoorders grondig te verachten. De zaal liep leeg, maar de fijnproevers bleven, enkele mensen, die gespitst waren op de geniale dingen die hij zei.'

En Anton van Duinkerken schreef over de door Ans Koster genoemde Kafka-

lezing[47]: ‘De geschiedenis van die lezing is een geschiedenis apart. Met de Indische gijzelaars was half-Mei Dr. P.H. Ritter aangekomen en onmiddellijk had hij letterkundige Vrijdagavonden georganiseerd. Vestdijk kon zich moeilijk aan deelneming als redenaar onttrekken en Ritter zette hem op het program voor Vrijdag 19 Juni 1942. Twee dagen tevoren wandelde Vestdijk met mij op het voetbalveld rond en vertelde, dat hij tot dusver in zijn leven slechts twee maal was uitgenodigd om een lezing te houden. Beide malen had hij niet kunnen weigeren, de invitatie aanvankelijk aanvaard doch naderhand te niet gedaan door bericht te zenden, dat hij ziek geworden was. “En is het niet vreemd? Allebei de keren ben ik, na het verzenden van dit bericht, op de datum, waarop ik spreken moest, werkelijk ziek geworden!” De lezing over Kafka, in de wijdingszaal, gelijk dit lokaal toen nog heette, is de eerste van zijn leven geweest.

Slechts de voorste rijen konden haar helemaal verstaan, want hij las zijn papieren zacht en snel door, doch in de zaal bleef het muisstil, omdat alle toehoorders er blijkbaar toch genoeg van opvingen om te begrijpen, welk een meesterstukje van insinuatie deze toespraak inhield.’

Het gijzelaarschap heeft in Vestdijks romans weinig sporen nagelaten. Wel in *Bevrijdingsfeest*, dat in 1949 verscheen en waarin mr. Valentijn een ex-gijzelaar is[48]: ‘“De bevrijding heeft voor ons allemaal een teleurstelling gebracht,” zei hij aan het einde van een reeks vragen, bij de beantwoording waarvan Evert van de afkeer van zijn werk bij het tribunaal geen geheim had gemaakt, “in het verzet hebben wij een veel te rooskleurig beeld ontworpen van de toekomst van Nederland. En in de gijzelaarskampen, - dáár had u bij moeten zijn, meneer Hoeck. Daar werden wat idealen uitgebroed: na de oorlog zou de werkelijke eenheid van ons volk pas een feit worden. Maar een volk is nooit één, daar is het een volk voor. Eenheid is een begrip uit de geschiedenisboekjes. Ja toch, onder Hitler was Duitsland één.”’

De hoofdpersoon, Evert Hoeck, geconfronteerd met het gijzelaarschap van Valentijn, laat merken dat het in gijzeling gebracht worden voorbehouden was aan een elite: ‘“Had men niét naar de idealen gestreefd, dan stond het er misschien nog slechter voor. Vanzelf gaat het nooit. Waren er geen gijzelaarskampen geweest, om mij daartoe te bepalen”, - en hij vertrok zijn mond; het was geen hatelijkheid aan het adres van mr. Valentijn, eerder een bescheiden uiting van spijt omdat men hém indertijd niet tot het gijzelaarskamp had uitverkoren, iets dat hem nog altijd stak, - “dan zouden de verwarring en de onzekerheid misschien nog veel groter zijn.”’

In *Pastorale 1943* vinden we nog één verwijzing[49]: ‘“Zo, nou kunnen we tenminste zien wat we zeggen,” zei Hammer, “er valt geen straaltje licht naar buiten, daar heb 'k die luiken speciaal voor laten maken. Ik kan dat verhaal wel even vertellen, 't is maar kort. In Sint Michiels Gestel was 'n gijzelaar, en die

z'n zoon werd gepakt als saboteur: ergens aan de spoorlijn bij Deventer, geloof 'k; 't was in 't najaar van '42. Toen de moffen 'm vroegen of hij er wel rekening mee gehouden had, dat z'n vader als gijzelaar zat, moet hij gezegd hebben: “Jawel, maar 't vaderland gaat voor.” 't Kan ook wel een praatje zijn, hoor, maar in ieder geval is zó de houding van de mensen die zich aan dit werk wijden.”'

Op 23 januari 1943 kwam er een einde aan het verblijf van Simon Vestdijk in Sint Michielsgestel. Hij werd overgebracht naar de strafgevangenis van Scheveningen.

Eindnoten:

1 Brief S. Vestdijk, dd. 5-3-1941.
2 Brief Johan van der Woude, dd. 6-3-1941.
3 *Briefwisseling*, p. 42.
4 Brief S. Vestdijk, dd. 11-4-1941.
5 Brief S. Vestdijk, dd. 8-12-1941, *Briefwisseling*, pp. 68-69.
6 *Pastorale 1943*, p. 29.
7 Brief S. Vestdijk, dd. 11-2-1942, Pierre H. Dubois, *Hermetisch en besterd*, Den Haag, 1987, pp. 183-184.
8 Anne Wadman, ‘Vestdijk en het achterdeurtje’. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 56, september 1987, p. 7.
9 Brief S. Vestdijk, dd. 21-12-1941, *Briefwisseling*, p. 72.
10 Brief S. Vestdijk, dd. 10-3-1942, Wadman, *a.w.*, p. 8.
11 Brief S. Vestdijk, dd. 2-4-1942, Wadman, *a.w.*, p. 8.
12 Wadman, *a.w.*, pp. 8-9.
13 Abell, *a.w.*, p. 12.
14 Peereboom, *a.w.*, pp. 24-25.
15 *Briefwisseling*, p. 276.
16 *Idem*, pp. 77-78.
17 Wadman, *a.w.*, p. 10.
18 Abell, *a.w.*, p. 12.
19 Brief S. Vestdijk, dd. 10-10-1942, Abell, *a.w.*, p. 12.
20 Abell, *a.w.*, pp. 12-13.
21 Brief Ans Koster, dd. 19-11-1942, Wadman, *a.w.*, p. 12.
22 Brief Johan van der Woude, dd. 31-12-1942, Wadman, *a.w.*, p. 13.
23 Martin van Amerongen, *De Muichelmoordenaar*, Amsterdam, 1978, pp. 21-29.
24 S. Vestdijk, *De schandalen*, Amsterdam, 1964, dertiende druk, p. 13.
25 Theun de Vries, ‘De Pastorale in de verzetsliteratuur’. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 3-4, maart 1974, p. 59.
26 S. Vestdijk, ‘Inleiding tot de voordracht van de gevangenishoofdstukken uit *Pastorale 1943*’. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 48, september 1985, p. 2.
27 Brief S. Vestdijk, dd. 14-9-1945.
28 Brief S. Vestdijk, dd. 22-7-1945.
29 Brief Johan van der Woude, dd. 24-7-1945.
30 *Pastorale 1943*, p. 77.
31 *Idem*, p. 74.
32 *Idem*.
33 *Idem*, p. 159.
34 *Idem*, p. 165.
35 *Idem*, pp. 112-118.
36 *Idem*, p. 39 en 56.
37 *Idem*, p. 22.
38 *Idem*, p. 166.
39 *Idem*, p. 167.
40 *Idem*, p. 168.
41 Brief Ans Koster, dd. 25-11-1942, Abell, *a.w.*, p. 11.
42 Brief Johan van der Woude, dd. 31-12-1942.
43 P.H. Ritter jr., *Ontmoetingen met schrijvers*, Boekenweekgeschenk, 1956, p. 70.

44 *Gedenkboek*, p. 137.
45 Brief Ans Koster, dd. 9-1-1943, Wadman, *a.w.*, p. 13.
46 Ritter, *a.w.*, p. 71.
47 Anton van Duinkerken, 'Vestdijk op het Seminarie'. In: *Over Simon Vestdijk*, Amsterdam, pp. 76-77.
48 Simon Vestdijk, *Bevrijdingsfeest*, Amsterdam, 1958, tweede druk, p. 256.
49 *Pastorale 1943*, p. 158-159.

9

Het zou voor tien à twaalf dagen zijn, het verblijf in de strafgevangenis van Scheveningen. Dat had de kampcommandant Schmidt tegen Vestdijk gezegd, zoals we af kunnen lezen uit het verslag dat Vestdijk er zelf van heeft gegeven[1]: 'Toen ik te Sint Michielsgestel een tijdlang als gijzelaar was vastgehouden, hebben een aantal bevriende relaties pogingen in het werk gesteld om mij vrij te krijgen, en het gevolg hiervan was, dat ik naar Scheveningen werd getransporteerd om in Den Haag door instanties van de Sicherheitsdienst ondervraagd te worden. Dit was al eens eerder met gijzelaars gebeurd, en voor zoover ik wist, waren deze lotgenooten ook steeds als gijzelaar behandeld, d.w.z. beter dan de gewone gevangenen. Met mij was dit niet het geval, waarschijnlijk omdat men eenvoudig vergeten had de gevangenisautoriteiten over mij in te lichten. Nu was dit niet zoo heel erg; uit het stuk dat u te hooren krijgt, zal u wel blijken, dat Scheveningen tenslotte geen moordhol was en in geen enkel opzicht met een concentratiekamp te vergelijken (al was het er veel en veel onaangenamer dan in Sint Michielsgestel); maar er kwam nog een tweede omstandigheid bij, die voor mij de zaak compliceerde, n.l. de onzekerheid. De commandant van het gijzelaarskamp had mij verzekerd, dat ik "voor 10 of 12 dagen" naar Scheveningen moest.'

In zijn na de oorlog geschreven aantekeningenboekje (gedateerd 3 juni 1945) schreef hij een herinnering aan de tocht van het gijzelaarskamp naar Scheveningen[2]: 'Toen ik n. *Scheveningen* moest, was Schm[idt] weer vrij geschikt, groette mij beleefd o. 't station. Werd n.S. gebracht door een oudere officier of onderofficier (Oelberg?), een trage, spotzieke man, die zich zeer vroolijk maakte over de naam *Zalt-Bommel* ("*die Holländer*!") en *een Holl.* S.S. *man, wiens broer coiffeur bij de Ufa was*. Dacht nog steeds, dat ik in een hotel zou mogen verblijven (Witte Brug!). De geleider bracht in Den Haag hevige nazigroeten. Eerst op Pompstation, waar we verkeerd waren: Holl. gedeelte, dat al leeg was; toen zelfde ingang als voor Gestel.'

Van de tien à twaalf dagen die Schmidt Vestdijk had toegezegd, kwam overigens niets terecht. Vestdijk zou ruim een maand in de gevangenis van Scheveningen moeten blijven.

De Scheveningse gevangenis was een van de gevangenissen van de Sicherheitspolizei en nam een aparte plaats in, zoals De Jong uitlegt[3]: 'Daar werden de politieke gevangenen geconcentreerd in wier zaken de staf van de *Befehls*-

haber der Sicherheitspolizei und SD in het bijzonder geïnteresseerd was. Spoedig, nl. al in '40, ging in bezet gebied een speciale benaming voor die Scheveningse gevangenis de ronde doen: het “Oranjehotel”. Wie die term bedacht heeft, is niet bekend. Hetzelfde geldt voor het korte rijmpje dat veelal aan die benaming gekoppeld werd en dat al eind '40 eens met kalk op de muur van het “Oranjehotel” geschreven stond: In deze bajes/zit geen gajes/maar Hollands glorie/potverdorie!’

De gevangenis heeft duizenden mensen zien komen en gaan tijdens de bezettingsjaren. Er zijn weinig cijfers bewaard gebleven, maar wel weten we dat in de maand april van 1943 er twaalfhonderd gevangenen waren opgesloten.[4] De bewaard gebleven registers laten zien dat op de laatste datum waarop aantekeningen waren gemaakt, 1 september 1944, vlak voor Dolle Dinsdag, gevangene no. 22 909 was ingeschreven.

De eelgenoten van Vestdijk waren Wim Ydo, die gevangen was genomen wegens het luisteren naar de Engelse radio (hij zou op 29 april 1945 in het concentratiekamp Dachau omkomen), Jan Bruining, die was gearresteerd voor clandestien slachten en de zwarthandelaar Cor van den Eshof. We kunnen veel trekken van deze medegevangenen van Vestdijk herkennen in *Pastorale 1943* waar ze terugkomen als Wim Uden, J. Bruning en Cor Westhof, duidelijke pseudoniemen, die weinig te raden overlaten. Vestdijk treedt hier op, als ik dat zo zeggen mag, als de gevangene Schults. Bruining zou later aan Visser meedelen dat de gebeurtenissen en de sfeer zoals Vestdijk die weergaf in zijn roman in zijn herinnering overeenkomen met de werkelijkheid.[5]

Ans Koster ontving vanuit de strafgevangenis geen enkel levensteken van Vestdijk en daarom schakelde ze de trouwe Johan van der Woude in, die niets anders kon doen dan haar allereerst maar gerust te stellen[6]: ‘Het niet ontvangen van een bericht schijnt, in gevallen van onderzoek, gewoonte te zijn; ik weet, dat ook wijlen Jan Campert uit Breda de eerste maanden niet mocht schrijven. Daar zou ik me maar niet al te ongerust over maken. Bovendien geloof ik, dat het onder de gegeven omstandigheden, nu zooveel NSB'ers schijnen te worden doodgeschoten, een gunstige omstandigheid is, dat Simon niet in St. M. Gestel is; ik vrees toch, dat men gijzelaars zal executeeren voor de NSB'ers.’

Vestdijk leidde een onzeker leven, net als Schults in *Pastorale 1943*, zoals Vestdijk zelf al aangaf toen hij inging op de betrouwbaarheid van deze roman voor wat betreft de autobiografische elementen[7]: ‘Natuurlijk zou het mij betrekkelijk weinig moeite gekost hebben mijn particuliere ervaringen te completeeren met die van anderen, en op grond daarvan een min of meer volledig beeld te ontwerpen van het leven in de Scheveningsche gevangenis; maar ik heb dit niet gedaan, om de doodeenvoudige reden, dat er naar mijn meening voor de gevoelige en intelligente lezer dan toch altijd een zekere tegenstrijdigheid, een zekere

breuk op te merken zou zijn geweest tusschen datgene wat ik zélf ervaren en datgene wat ik van hooren zeggen had. Nu weet ik wel, dat in *iedere* roman deze tegenstrijdigheid bestaat: de romancier kan nu eenmaal niet *alles* zelf ervaren, en is dus steeds aangewezen op inlichtingen van anderen; maar in dit speciale geval waren deze ervaringen van zulk een persoonlijk, en daarbij in zichzelf afgerond karakter, dat ik duchten moest door het opnemen van vreemde elementen aan de eenheid in toon en compositie afbreuk te doen.'

Hoe interessant is in dit licht een passage uit *Pastorale 1943* als[8]: 'Hij lag in de nacht wakker, luisterend naar gesnurk en getoeter en wegstervend gemompel, en dacht aan de verschillen tussen dood en foltering. Deze verschillen waren aanzienlijk. Van de dood kon men zich ongeveer een voorstelling maken, - het volstrekte Niets, een grote leegte, iets zwarts en gapends, - de foltering was strikt genomen onvoorstelbaar. De foltering was een wereld op zich zelf, een leven náást het leven, onafzienbaar. Reeds één zere kies bracht nieuw leven in de mens, een nieuwe ruimte, een nieuwe tijd, nieuwe doelstellingen, nieuwe reacties, - en wat is kiespijn vergeleken bij het werk van geschoolde beulen? Lang genoeg gemarteld bekende iedereen, daar was hij van overtuigd; het ging er alleen maar om of de beulen het zo lang volhielden; het was als met de oorlog: wie het het langst volhield had gewonnen. Zou hij, Schults, het lang volhouden?'

Is het ver gezocht deze gedachten ook bij Vestdijk te veronderstellen, en niet alleen bij Schults? Vestdijk wijst ons zelf op het autobiografische karakter van de 'gevangenis'-hoofdstukken en we weten ook, dat Vestdijk in een staat van volkomen onzekerheid verkeerde. Hem werd niets meegedeeld, hij werd doodeenvoudig opgesloten en mocht raden naar het waarom. Is het dan verwonderlijk dat in zo'n overspannen toestand alle angstvisioenen voorbijtrekken? Het is overigens aardig om op te merken dat deze zinnen uit *Pastorale 1943*, waarin angst voor foltering, pijn en dood, het Niets, terugkeren in *Het wezen van de angst*[9]: 'Ik stel mij dus voor een geheel nieuwe redenering te volgen, met de pijn als uitgangspunt, een redenering, die ons op velerlei zijpaden zal voeren, waarbij het probleem, dat ons hier bezighoudt, tijdelijk geheel uit het oog verloren zal worden. De pijn heeft althans één groot voordeel, n.l. dat wij *zeker* weten, dat het vooruitzicht ervan angst opwekt, of kan opwekken; de pijn vertegenwoordigt een gevaar, en is dus volgens de tijdelijk achterafgehouden "gevaartheorie" een legitiem angstobject. Het "Niets" is dit allerminst. Wij weten niet zeker, of het "Niets" angst kan (mag) opwekken, of het een "gevaar" vertegenwoordigt, en eerst recht weten wij dit niet omtrent het "Niets" van de dood.'

Aan alle onzekerheid kwam op 25 februari een einde. Op die dag werd Vestdijk uit de gevangenis opgehaald door een SD-officier, dr. Pitter D. Gern, die hem meldde dat hij lang in Berlijn had gezeten en dat Vestdijk daardoor niet binnen de beloofde tien dagen verhoord had kunnen worden. Ze reden naar het

Binnenhof. Over wat er op het Binnenhof gebeurde, zijn drie door Vestdijk geschreven bronnen bewaard gebleven: *Pastorale 1943*, een fragment uit *5 auteurs over hun uitgever* een een verslag, gedateerd 11 juni 1945 in een aantekenboekje van Vestdijk. In deze drie bronnen treffen we verschillen aan, maar dat is niet verwonderlijk, want het gaat hierbij om achteraf geschreven verslagen, en het geheugen is nu eenmaal niet de betrouwbaarste bron. Vestdijk heeft ook niet gepretendeerd geheel en al exacte verslagen te maken; hij was zich de beperkingen van het geheugen bewust en bovendien prevaleerde bij hem de literaire vorm, bij *Pastorale 1943* zeker, en bij *5 auteurs over hun uitgever* toch ook nog wel. Alleen het aantekenboekje had een zekere pretentie van historische betrouwbaarheid, maar Vestdijks notities - die hij steeds keurig dateerde - werden dus pas twee jaar na de werkelijke gebeurtenissen opgeschreven. Bij Vestdijk treffen we de meest nauwgezette verslaggeving daarom in de brieven aan. We zullen nog zien dat hij, hoewel één keer tegenstribbelend, akkoord ging met een uitgave van de briefwisseling met Theun de Vries zonder dat daar iets in werd veranderd of weggelaten.

Nu we in de beschrijving van de lotgevallen van Vestdijk in de bezettingsjaren bij een aantal omstreden zaken komen, waarover verschillende interpretaties de ronde doen, is het goed om duidelijk te stellen dat, voor wat Vestdijk betreft, die onduidelijkheid niet in de hand is gewerkt door geschriften van zijn hand, of door uitlatingen in interviews. Hij moet het wezen, niet alleen van de angst, maar ook van de geschiedschrijving hebben begrepen. Vandaar zijn voortdurend hameren op het beeld dat de naoorlogse mens zou krijgen van de keuzes die hij en zijn collega's in de bezettingsjaren hebben gemaakt. In tegenstelling tot veel anderen, die in de voorafgaande delen van deze studie zijn behandeld, heeft hij geen poging gedaan zijn rol te verfraaien. Dat hebben anderen voor hem gedaan en je kunt hooguit zeggen dat hij zich dat heeft aan laten leunen. Maar waarom zou hij anders? Hij zal hebben ingezien dat een juiste beschrijving van zijn lotgevallen een beter inzicht zou kunnen geven in zijn wezen en hij behield zich het recht voor dat niet te entameren. Vandaar dat we behoedzaam met de genoemde bronnen om moeten gaan.

Wat heeft Vestdijk te zeggen over het verhoor op het Binnenhof?

‘Daar luidde de eerste vraag: “Warum haben Sie eigentlich “Else Böhler” geschrieben,”’ herinnerde Vestdijk zich later in *5 auteurs over hun uitgever*.[10] ‘Dat was moeilijker, dat had zelfs een Nederlander mij nog nooit gevraagd.

- “Weil ich eine satyrische Veranlagung habe,” zei ik met zwakzinnige promptheid, “schon durch Erbanlage, mein Groszvater, Vater...”

- Het was nog waar ook. Ik had natuurlijk ook kunnen zeggen: “Damit es jetzt in meinem Hühnerstall im Dreck verfault,” - maar ik had geen reden deze literair geïnteresseerde Obersturmführer extra te prikkelen. De rest van het on-

derhoud, waaruit ik gegevens voor “Pastorale 1943” heb geput, doet hier niet ter zake.’

Vestdijk had beter door kunnen gaan met zijn verslag, want nu heeft hij Visser de kans gegeven van het verhoor een opmerkelijk verslag te geven[11]: ‘Het gesprek, dat over Freud, Gottfried Benn, Knut Hamsun en Ter Braak ging - “dieser Selbstmorder, doch ein Jude?” - duurde anderhalf uur. Toen Vestdijk zich verplicht had af en toe contact met hem op te nemen, een roman te schrijven over de Dertigjarige oorlog en tot de Kultuurkamer toe te treden, werd hij onmiddellijk in vrijheid gesteld. Omdat het te laat was om nog naar Doorn te gaan, sliep hij die nacht nog in de gevangenis. Zijn bezittingen kreeg hij terug en bij het afscheid kwam zelfs de directeur hem de hand drukken. “Wir werden Sie hier wohl nicht zurück sehen. Man kann nicht wissen.” Eenmaal buiten overviel hem een onwezenlijk gevoel van vrijheid. Langs de kazernes en bunkers in de duinen werd hij naar het station gebracht, waar hij in de wachtkamer op een stuk cake werd getrakteerd, toen hij vertelde uit “Scheveningen” te komen.’

Waar haalde Visser dit verhaal vandaan? Volgens de noot[12] uit het aantekencahier dat Vestdijk over de bezettingsjaren had gemaakt. Dus raadpleegde Anne Wadman het aantekenboekje dat op 11 juni 1945 een verslag bevatte van het verhoor[13]: ‘Het is verleidelijk maar het zou te ver voeren, hier het hele verslag aan te halen dat hij later van het gesprek met deze Gern maakte, te meer omdat dit verslag grote overeenkomsten vertoont met het gesprek van Schults met “Wernicke” op p. 329-339 van *Pastorale 1943* [in de voor deze studie gebruikte editie, pp. 269-275, AV]. Ik volsta ermee vast te stellen dat in het verslag de Kultuurkamer of het Letterengilde niet ter sprake komt, ook niet impliciet, dat er op geen enkele bedreiging of intimidatie wordt gezinspeeld, dat het Gerns wens is “Ich hoffe heute mit Ihrer Sache am Rande zu kommen”, dat hij ook een “Dik dossier” voor zich had, “waarin o.a. lulpraatjes V.N.S.B. die ook hem (Gern, a.w.) te ver gingen”, dat hij Vestdijk aanried Knut Hamsun en Gottfried Benn te lezen en zich in het nationaal-socialisme te verdiepen en dat hij ten slotte zei: “ich übernehme die Verantwortung Sie zu entlassen: freier Bürger, etc.” We mogen aannemen dat het verhaal in de roman in grote trekken overeenkomstig de werkelijkheid is, zij het met bepaalde veranderingen. Zo is Hamsun hier vervangen door Ernst Jünger, liggen uiteraard de tegen Schults ingebrachte beschuldigingen anders dan die tegen Vestdijk en is het dikke dossier vertegenwoordigd door een “leeren map”.’

Wadman is heel duidelijk, waarbij we ons intussen kunnen afvragen wat een SD-officier met het Letterengilde te maken zou hebben gehad. En als de versie van Visser waar zou zijn (maar in dat geval niet afkomstig uit het aantekencahier, zoals zijn noot aangeeft, maar uit een andere, zeer geheimzinnige hoek) en

Vestdijk had zich inderdaad verplicht een roman over de Dertigjarige Oorlog te schrijven, zich bij het Letterengilde aan te melden en zich bovendien geregeld te presenteren bij Gern, dan mogen we ons afvragen waarom hij Gern nimmer meer heeft gezien, waarom de SD'er daar geen punt van heeft gemaakt en waarom hij bovendien de voortgang van de roman en de aanmelding bij de Kultuurkamer niet had gecontroleerd.

De waarheid is, dat van het verhaal zoals Visser dat presenteert heel weinig klopt en we beter te rade kunnen gaan bij *Pastorale 1943*, waar Gern allervriendelijkst is en er hooguit prijs op stelt als Vestdijk (als we de namen van de hoofdpersonen gemakshalve transponeren naar de namen van onze hoofdpersonen) nog eens langskwam als hij in Den Haag was[14]: '"Wenn Sie in Den Haag kommen, rufen Sie mich dann an, dann können wir uns wieder einmal zwanglos unterhalten; oder schreiben Sie mir... Ich werde meine Adresse aufschreiben..."'

En volkomen onzin is de logeerpartij in de gevangenis en de cake op het station. In werkelijkheid werd Vestdijk teruggebracht naar Sint Michielsgestel, waar hij een nacht verbleef om de volgende dag vanuit Brabant naar Doorn te gaan. De Duitsers bleven tot op het laatst formeel, Vestdijk viel administratief onder het gijzelaarskamp, dus vandaar uit moest hij zich afmelden. 'Zoo is er dan een eind gekomen aan het in zoo veel opzichten onvergetelijke verblijf in het sanatorium,' schreef hij onmiddellijk na zijn terugkomst aan Theun de Vries.[15] 'Ik zal steeds een zeker heimwee blijven houden naar dit leven in een besloten "mannengemeenschap". Er is veel van een kloosterling in mij, naar ik ontdekt heb, - met behoud van alle cynisme en joie de vivre natuurlijk.'

Maar hij schreef meer: 'Aangezien je het uit andere bron wel zult hooren, vind ik het beter je nu reeds mee te deelen, dat ik mij voor het letterengilde opgegeven heb. Ik ben niet geheel vrij alle omstandigheden te vermelden, maar je zult mij wel willen gelooven, wanneer ik zeg, dat ik, menschelijk gesproken, geen andere keus had.

Het is vervelend, maar voor mijzelf acht ik deze stap volkomen verantwoord. Spreek hier niet met anderen over, als je wilt, maar mochten je bepaalde geruchten ter oore komen, dan weet je welke houding hier tegenover aan te nemen.'

We weten nu dat Vestdijk niet de waarheid schreef. Hij had zich op het moment dat hij deze brief schreef, niet aangemeld. Het enige dat hij had gedaan was in een rekwest aanbieden om zich aan te melden in ruil voor zijn vrijlating. Hij werd vrijgelaten, maar tijdens het verhoor door Gern kwam de aanmelding in het geheel niet ter sprake. Vestdijk werd vrijgelaten om andere redenen, waar we nog op zullen stuiten. Hij kan alleen gemeend hebben dat hij er, gezien zijn rekwest en zijn angst voor een eventueel hernieuwd gijzelaarschap (niet onlogisch gezien de onberekenbaarheid van de Duitsers) beter aan deed de aanbieding eenzijdig gestand te doen.

Theun de Vries gaat er tot op heden van uit dat Vestdijk dat verhaal niet alleen aan hem heeft geschreven, zoals hij me in een brief meedeelde[16]: 'Na zijn vrijlating uit de Scheveningse gevangenis liet V. volgens mij aan drie vrienden weten dat hij zich had aangemeld (moeten aanmelden) bij de Kultuurkamer: M. Nijhoff, Joh. van der Woude, en mij. Hij wilde kennelijk weten wat wij daarvan vonden. Ik heb toen - net als de twee anderen - gezegd dat ik de aanleiding betreurde, maar begreep dat hij geen verder gedonder met de moffen wilde; dat hij er echter tegenover de mensen van het verzet goed aan zou doen om tijdens de oolog *niet* meer te publiceren.'

De brief van Theun de Vries aan Vestdijk is niet bewaard gebleven; Vestdijk heeft alle brieven van Theun de Vries verbrand. Dat is wel begrijpelijk, daar De Vries diep in het verzetswerk zat en Vestdijk geen compromitterende brieven in zijn huis wilde hebben. Aan de andere kant toonde het dezelfde naïviteit als bij het in zijn tuin begraven van zijn eigen exemplaar van *Else Böhler*: hij bleef wel brieven naar Theun de Vries sturen, alsof dat niet op dezelfde wijze voor hem compromitterend zou kunnen zijn.

Maar al is de brief van Theun de Vries verloren gegaan, we weten wel wat Vestdijk aan hem terugschreef[17]: 'Publiceeren doe ik natuurlijk niet; alleen tegen vertalingen in D. (uitsland) zag V.d. Woude geen bezwaar; en ik kan daar ook moeilijk van af, nu ik mijn Iersche roman al aan Rohrer gestuurd heb. Trouwens, er wordt *hier* absoluut geen papier meer toegestaan.' Het is een wonderlijk antwoord. Vestdijk kon, als hij dat wilde, heel gemakkelijk onder de vertaling uit. *Rohrer* had hem zelf voor de keuze geplaatst: toetreden tot de Kultuurkamer, anders zou er geen vertaling kunnen verschijnen. En voor wat het binnenland betreft: daarover is hij ook dubbelhartiger dan uit de brief blijkt.

Op 23 maart schreef hij aan Johan van der Woude dat hij een gesprek zou hebben met Letterengilde-bestuurder Hans Klomp. 'Dat gesprek met Klomp [...] zal er óók wel over beslissen of hij voor zijn dichtbundel *Gestelsche liederen* een geschreven contract wil hebben of liever een "mondelinge of schriftelijke afspraak",' meldt Wadman over deze brief.[18] 'Dacht hij op dat moment tòch nog aan de mogelijkheid van een binnen-oorlogse publikatie? Voor een na-oorlogse publikatie had hij de mening van of de uitslag van het gesprek mèt Klomp niet nodig.'

Wat wilde Vestdijk nu eigenlijk? In ieder geval wilde hij tegenover zijn vrienden geen open kaart spelen, want de aanmelding voor de Kultuurkamer kwam pas eind maart ter sprake en uit niets was gebleken dat Vestdijk zich op het moment dat hij Nijhoff, Van der Woude en De Vries berichtte op welke wijze ook tot die aanmelding had verplicht. Bovendien had Vestdijk nog andere zorgen aan zijn hoofd op dat moment: zijn redacteurschap bij *Groot Nederland*.

Groot Nederland stond, toen de Duitsers Nederland binnenvielen, onder

redactie van Jan Greshoff, Jan van Nijlen en Vestdijk. ‘Men moet respect hebben voor de tactische vaardigheid, waarmee de tot nog toe bestaande redactie kans heeft gezien, de hachelijke wateren van het bezettingstij te bevaren,’ wist *De Vrije Kunstenaar* te melden.[19] ‘Links en rechts hebben de zeeschuimers die ook op het gebied der cultuur niet van eigen arbeid, maar van plundering leven, op de loer gelegen, om ook dit laatste anti-fascistische commando van de brug te schieten.’

Nu viel het met dat antifascisme van *Groot Nederland* in de bezettingsjaren wel mee, maar het moet wel gesteld dat Vestdijk cum suis zich niet door de nationaal-socialistische cultuurridders lieten inpakken. Het enige collaborerende accent in het blad was de poëzie van J.J. van Geuns, zoals ‘Levensidolen’ dat begon met de veelzeggende regels[20]:

Het ruiterstandbeeld in den Dom te Bamberg
Heeft altijd weer een magische bekoring.
Men weet niet wie het schiep nóch wien het voorstelt
Doch eens tot hoogste daden uitverkoren
Is hij zeer zeker: zie het zelfbewuste
Dat in zijn glimlach is: een blonde krijger
Van koninklijken bloede, van Germaanschen
Stam, overmoedig, trotsch en levenslustig.

Op het moment dat deze poëzie in *Groot Nederland* stond was de naam van Greshoff al bijna van de voorpagina verdwenen. De nationaal-socialisten hadden namelijk nog een appeltje met Greshoff te schillen. Dat blijkt uit het rapport van een onbekend gebleven Lector van de Afdeeling Boekwezen van het DVK[21], die de herdruk van de bundel *Mirliton* van Greshoff moest beoordelen: ‘Deze, in 1932 verschenen, bundel van Jan Greshoff, die thans in Amerika verblijf houdt [sic], bevat o.a. een 12-tal gedichten onder den naam “De Najaarsopruiming” (blz. 89). In één van deze gedichten komt het volgende vers voor (blz. 97):

“'k Heb vierkant maling aan 't vijfjarenplan,
Ik veeg mijn schoenen aan een encycliek;
Der Vlamen heil'gen taalstrijd maakt me ziek;
En Hitler vind ik een vulgairen man.”’

Het is niet bekend of de nationaal-socialisten rechtstreeks de redactie van *Groot Nederland* benaderden met het advies Greshoff uit de redactie te gooien. Misschien hebben ze via oen tussenpersoon (wellicht Henk Godthelp) een hint gegeven, of misschien wilde Vestdijk, die de bui zag hangen, om *Groot Nederland*

te redden de autoriteiten een stap voor zijn. In ieder geval schreef hij op 27 oktober 1941 aan Theun de Vries[22]: 'Groot Nederland zal misschien blijven bestaan, indien wij den naam van Greshoff verwijderen (!). D.w.z. *zeker* is het dan nog niet.'

Dat was eind oktober, toen, zoals we in deel I zagen, verschillende tijdschriften door de papierschaarste met opheffing werden bedreigd, zoals *Critisch Bulletin*, dat werd opgeheven. Na de oorlog zou blijken dat wat Greshoff betreft *Groot Nederland* beter had kunnen verdwijnen, zoals hij in *Afscheid van Europa* schreef[23]: 'Ware ik in het voorjaar 1940 in Nederland geweest, ik zou na de meiaflevering van dat jaar het maandschrift tijdelijk hebben opgeheven; maar zij die er in mijn afwezigheid zorg voor droegen dachten daar anders over of bezaten niet het prestige om dat besluit, tegen de uitgevers in, door te zetten.' En zo geschiedde het dat, na jaren deel te hebben uitgemaakt van de redactie, Greshoff zonder dat hij er weet van had van de voorpagina verdween, zoals Vestdijk aan Theun de Vries berichtte[24]: '*Gr. Ned.* zal *misschien* blijven voortbestaan, mits wij den naam van Greshoff weglaten, wat inmiddels geschied is.'

Vestdijk heeft geprobeerd het bestaan van *Groot Nederland* zoveel mogelijk te rekken zonder bemoeienis van de nationaal-socialisten. Op 29 april 1942 schreef hij aan Van der Woude dat het misschien mogelijk was van *Groot Nederland* een wetenschappelijk tijdschrift te maken, zodat de medewerkers zich niet hoefden aan te melden bij de Kultuurkamer.[25] Hij beschouwde dit als een 'krijgslist', niet als 'gedraai'. Vestdijk stond in die periode wel ver van de werkelijkheid als hij dacht dat de nationaal-socialisten deze truc niet zouden doorzien en zonder morren akkoord zouden gaan met deze 'ombouw'.

Hoe slecht Vestdijk feitelijk op de hoogte was moge blijken uit de brief waarin hij stelt dat 'de heele Criteriumgroep (wsch. op Hoekstra na)' tot de Kultuurkamer was toegetreden.[26] Dat was, zoals we weten, onjuist. Cola Debrot en Ed. Hoornik, de twee andere redactieleden hadden zich niet aangemeld. Vestdijk vervolgt dan met te schrijven 'en ik *vermoed* ook Binnendijk, hetgeen mij allerminst verwondert van iemand [...] die dan ook inderdaad alleen maar een groote lul is'.

Ook Dick Binnendijk had zich niet bij de Kultuurkamer aangemeld. Vestdijk wist in dit geval gewoon niet waar hij het over had en we moeten aannemen dat de rancune tegen Binnendijk wel heel diep zat.

Dat Vestdijk op zijn hoede bleef in zijn redactiebeleid blijkt ook uit de wijziging van een titel van een van de gedichten van Achterberg, die de dichter hem had toegezonden. Een van de gedichten heette 'Angriff'. Onder deze titel kwam het in oktober 1941 dan ook in de bundel *Thebe*. In het juli-nummer van *Groot Nederland* was de titel veranderd in 'Aanval'.[27] Volgens R.L.K. Fokkema 'wellicht buiten medeweten van Achterberg en wellicht om politieke redenen'.[28]

Nu was ‘Angriff’ inderdaad geen handige titel, sinds Goebbels in 1927 zijn weekblad *Der Angriff* had opgericht en men met deze beladen titel de regels van Achterberg symbolisch kon opvatten en daardoor verkeerd lezen:

Eenheden van den dood
staan in mijn bloed gereed
om u te overvallen,
bij millioengetallen;
nu gij het water zijt,
kruid, wind, land;
en in de sterren brandt
met witte kwetsbaarheid;
nu gij uw eeuwigheid
tegen mijn oogen legt,
soldaten van den tijd:
vecht.
Huurlingen van het lot;
legt aan op God.

Na zijn vrijlating maakte Vestdijk snel een einde aan zijn redacteurschap van *Groot Nederland*. Op 26 maart schreef hij aan de uitgever, *Van Holkema & Warendorf*, onder meer[29]: ‘Mij is sterk aangeraden - en op medische gronden kan ik mij bij dit advies geheel aansluiten - om mijn literaire arbeid in de toekomst zooveel mogelijk te beperken. Het gevolg daarvan is, dat ik besloten ben mij vrijwel uitsluitend tot mijn scheppend werk te bepalen, en geen redactioneel werk meer op mij te nemen of redactioneele verantwoordelijkheid. Ik moet u dus tot mijn groote leedwezen meedeelen, dat ik genoodzaakt ben mijn redacteurschap van Groot Nederland neer te leggen.’

In deel II hebben we gezien dat de uitgeverij, die inmiddels de SS'er Reinier van Houten als Verwalter had gekregen, geen enkel beletsel meer zag om *Groot Nederland* over te dragen aan een compleet nationaal-socialistische redactie.

Op 30 maart 1943 zou Vestdijk een gesprek hebben met Hans Klomp. Vestdijk kondigde de ontmoeting met Klomp bij zijn vriend Van der Woude aan, maar in de brieven aan Theun de Vries zou hij van deze ontmoeting en de nasleep ervan niet reppen. Aan Van der Woude schreef Vestdijk dat de reden van de ontmoeting voor hem ‘een open vraag’[30] was, maar dat hij wel besefte dat hij zich, door met Klomp te gaan praten, zou kunnen compromitteren en ‘dat zelfs pogingen om mij schoon te wasschen geen resultaat meer zullen hebben’.

Van der Woude probeerde hem nog wat op te monteren, maar zijn brief was bijna even melancholiek als die van Vestdijk zelf[31]: ‘De heer Klomp, wiens

moeizaam geschrijf verdient dat wij het niet kennen, en wiens naam hem als vanzelf in die hoek thuis doet behooren waar de naoorlogsche klappen vallen, is, geloof ik, een weliswaar rancuneus, maar ongevaarlijk heerschap. Zijn verzoek aan jou zou ik welhaast impertinent noemen, ware het niet dat hij zich veilig zal wanen door de achter jouw rug gesloten hekken en deuren van concentratie- en andere kampen, en ik vermoed dus, dat hij niet schromen zal je eenvoudig, - al doe je nog zoo verstrooid, - in te lijven. Ik kom steeds meer tot de conclusie, dat het volstrekte dwaasheid is, de weinige fatsoenlijke lieden onzer clan schoon te wasschen, - hetgeen niet verhindert dat ik het zal blijven doen, - want soms waan ik mij omgeven door een soepenbrij van vuil, waar kwaje jongens steenen in gooien, en dan wordt men in elk geval een weinig bespat. Ik weet wel, men behoeft er slechts naar te kijken (naar de spatten!!!) en ze verdwijnen weer, maar dat narcissusgedoe verveelt en men kan de spatten tijdelijk laten zitten.'

Ook de brief van Johan van der Woude toont aan dat er geen sprake is geweest van een ruil: vrijheid tegen aanmelding. Van der Woude heeft, we hebben dat al kunnen zien, zich behoorlijk ingespannen om, met het rekwest van Vestdijk in de hand, de autoriteiten zover te krijgen. De zinsnede 'ik vermoed dus, dat hij niet schromen zal je eenvoudig, - al doe je nog zoo verstrooid, - in te lijven' toont aan, dat ook in de visie van Van der Woude deze 'ruil' niet is doorgegaan, en dat de Nederlandse nationaal-socialisten meenden Vestdijk pas nu, nu men aanneemt dat hij door het gijzelaarschap murw genoeg is, 'in te kunnen lijven'.

In zijn eigen naoorlogse aantekeningen heeft Vestdijk summier iets over de ontmoeting met Klomp geschreven[32]: 'Gesprek m. Klomp, na Scheveningen. Zeer meegaand en timide N.S.B.' ertje, idealistje. Volkomen dwaze inzichten: ter Braak zou nazi geworden zijn b.v.*D. moest de oorlog winnen, omdat er anders geen groote Europeesche mogendheid meer zou zijn om de leiding te nemen (vgl. Hitler's beroep op voorzienigheid). Hij gaf toe dat de nazi-autoriteiten, hier n. Holland gestuurd, vaak van minder allooi waren*. Dr. Bergfeld, van de K.K., [bedoeld wordt Joachim Bergfeld, die nooit bij de Kultuurkamer heeft gezeten, maar tot de staf van Seyss-Inquart behoorde, AV] was door gemis aan zwaarte n. boven gevallen.'

Hans Klomp zou zich in een gesprek met Lisette Lewin de ontmoeting nog herinneren[33]: 'We maakten een afspraak in Hotel Terminus in Utrecht. We hebben heel genoeglijk gepraat over de "oorlogse" koetjes en kalfjes; over alles, behalve literatuur; hij gaf mij bijvoorbeeld advies over de gezondheid van mijn kinderen, in verband met de voedselschaarste. Toen we op straat stonden - hij ging naar de Universiteitsbibliotheek - zei ik: "U weet waarvoor ik gekomen ben." "Ja," zei hij. "Ik heb nog geen beslissing genomen." "Ik denk dat ik u uit de moeilijkheden kan helpen," zei ik. "U vraagt een formulier aan; ik stuur het

u en u stuurt het niét terug. Dan kan ik thuis zeggen: hij heeft een formulier aangevraagd.” Ik heb nooit geweten of hij het heeft teruggestuurd. Een teruggezonden formulier gold als bewijs van aanmelding.’

Wat had Klomp in het gesprek met Lisette Lewin te verbergen? Dat hij niet wist of Vestdijk het formulier wel of niet had teruggezonden, is natuurlijk pure onzin. Vestdijk was een belangrijk man; Klomp ging naar Utrecht om hem binnen het Letterengilde te krijgen. Hij was bestuurder van dat Gilde en hij zou niet geweten hebben wat Vestdijk met het formulier deed? Niemand heeft hem daarover iets bericht?

Uit dit verslag blijkt in ieder geval niet dat Klomp Vestdijk herinnerde aan een eerder gegeven belofte in ruil voor vrijlating. ‘Ik heb nog geen beslissing genomen,’ zei Vestdijk tegen Klomp. Dat betekende dat hij dus nog in volle vrijheid kon kiezen. Aan Anne Wadman had Klomp als toelichting op het gesprek nog geschreven dat Van Ham hem had gevraagd met Vestdijk te praten omdat deze ‘geneigd zou zijn om zich als lid van de Kultuurkamer [...] op te geven’.[34] Klomp vervolgt: ‘Deze bereidheid zou een gevolg zijn van zijn verlangen om uit het gijzelaarskamp St. Michiels-Gestel ontslagen te worden. Hoe en waar hij die wens kenbaar heeft gemaakt is mij niet bekend.’

Ons wel: het rekwest van half september. Natuurlijk mocht Van Ham daaruit concluderen dat Vestdijk ‘geneigd’ zou zijn. Ook Van Ham zal hebben geweten dat geen van de autoriteiten Vestdijk een toezegging had afgedwongen, of zelfs maar ontlokt. Aan Van der Woude schreef Vestdijk alleen[35]: ‘Het onderhoud met Mien [Mien Proost, het pseudoniem van Hans Klomp, AV] is inderdaad met een hevige sisser afgeloopen. Zij was niet ongeschikt, vriendelijk en meegaand; er werd niets van mij geëischt, slechts werden er enkele zeer minuscule voelhorentjes uitgestoken, wat zij half tegen haar zin deed, naar het scheen. Neen, Mien is niet zoo kwaad, zij moet zeker ontzien worden op de dag des Heeren!

Later meer, beter, en langer.’

Vestdijk heeft, dat mogen we aanemen, het formulier niet teruggestuurd naar de Kultuurkamer. Hij heeft het wel thuis gekregen, daar zal Klomp voor hebben gezorgd.

‘Blééf dan natuurlijk het feit van de “bereidverklaring”, die, zo niet juridisch, dan toch moreel gelijkstond met de daadwerkelijke aanmelding,’ zeg ik Anne Wadman na.[36] ‘Het achterdeurtje werkte niet werkelijk. De intentie gold, niet de uiteindelijke afrondende daad. A was gezegd, B niet meer nodig. De verklaring van 28 februari aan Theun de Vries bleef in wezen wáár.’

In dit verband citeer ik graag de onbekende redacteur (waarschijnlijk Lou Lichtveld) die in *De Vrije Kunstenaar* drie groepen kunstenaars rubriceerde, namelijk de ‘onverzoenlijken’[37], de mensen, die op het laatste moment terug-

deinsden en ‘de groep der passieven, passief naar de goede én naar de verkeerde kant; het is ook de groep der futlozen en slappen, der lauwen en onverschilligen; maar het is ook de groep der berekenenden die zich in het heden geen kans willen laten ontglippen, doch zich ook voor de toekomst een veilig en winstgevend plaatsje in de schoot der vaderlandse kunst willen verzekeren[38].’

En dan komt een citaat dat voor Vestdijk lijkt te zijn geschreven, al kan de schrijver Vestdijk onmogelijk hebben bedoeld: wie was op de hoogte van de afspraak op straat tussen Klomp en Vestdijk? ‘Het moet ons hier van het hart, dat wij het ronduit laf vinden, wanneer sommige van de laatst bedoelde collega's thans verklaren, dat zij geen lid van de Kultuurkamer zijn, omdat zij nooit contributie betaald hebben en slechts een bewijs van voorlopig lidmaatschap ontvingen. De slapheid der Kultuurkamerleiding en de chaotische toestanden die in dat lichaam heersen, doen niets af aan hún bereidheid lid te worden. Wij zijn er dan ook van overtuigd, dat juist deze lieden onmiddellijk alle verplichtingen van het lidmaatschap zullen aanvaarden, zodra er maar weer eens een scherpe bedreiging gehoord wordt.’ Deze woorden werden geschreven in januari 1944.

Vestdijk zou in feite de laatste twee bezettingsjaren ten aanzien van zijn aanmelding bij de Kultuurkamer in een luchtledig komen te verkeren. Voor zichzelf had hij zich aangemeld, voor zijn vrienden ook. Voor de autoriteiten echter lag de zaak anders. Een deel van hen zag Vestdijk als Kultuurkamer-lid, een ander deel niet. *Rohrer Verlag* ging ervan uit dat Vestdijk zich had aangemeld en de Duitse autoriteiten ook, anders waren de herdrukken van zijn Duitse vertalingen stopgezet. Jan van Ham zou aan de andere kant in augustus 1943 nog stellen dat Vestdijk behoorde tot de groep auteurs die zich nog niet had aangemeld.[39]

Maar zelfs zijn felste naoorlogse verdediger, Abell, ging ervan uit, dat Vestdijk zich werkelijk had aangemeld. ‘Destijds, vlak na de oorlog, lag deze zaak erg gevoelig,’ weet hij ons te melden[40], ‘en veel kunstenaars die tekenden (velen om den brode), hebben dit pijnlijk ondervonden. Maar nu, na ruim veertig jaar, denken wij er even objectief en afstandelijk over als Vestdijk zelf indertijd, toen hij aan Schauer schreef dat hij het tekenen beschouwde als een formele aangelegenheid, waarover niet zoveel drukte gemaakt zou moeten worden.’

We laten deze bewering van Abell maar voor wat zij is: cynisch en dom.

Vestdijk zou in de bezettingsjaren in ieder geval ondervinden dat zijn aanmelding gevoelig lag, zoals hij aan Van der Woude schreef.[41] Van der Woude, die zich in krijgsgevangenschap bevond (op 29 april 1943 werden alle officieren en reserveofficieren alsnog in krijgsgevangenschap weggevoerd), antwoordde Vestdijk dat hij zich van dat gepraat niets moest aantrekken en zich moest verschuilen in een ‘sphinx-achtige teruggetrokkenheid’.[42]

Hoe wonderlijk die verhalen soms waren, bewijst een passage uit de ongepu-

bliceerde naoorlogse autobiografie van George Kettmann, die het zelfs presteerde om te schrijven[43]: ‘Toen er voor het vak Letteren in de fameuze Kultuurkamer geen passende primus kon worden gevonden, toog Vestdijk met de hoed in de hand naar Canossa, om zich hiervoor bij het departement aan te bieden. Ik maakte toen zoveel rumoer, dat Goedewaagen van het plan afzag, niet zozeer omdat hij Utrecht vreesde - meer dan eens zat hij Mussert dwars - maar omdat mijn letterkundig oordeel bij hem meetelde.’

In de eerder genoemde brief aan Van der Woude waarin Vestdijk klaagde over de geruchten had hij ook geschreven dat Van der Woude moest proberen uit gevangenschap te komen door het met de Duitsers op een akkoordje te gooien, bijvoorbeeld door een compromis te sluiten ten aanzien van de Kultuurkamer. Het was het advies van een man die nu eenmaal in deze termen had leren denken, zoals we daar ook sporen van terugvinden in, alweer, *Pastorale 1943*[44]: ‘Voor die vriendelijkheidjes vragen ze gewoonlijk wat in ruil, zei Zeehandelaar, met de sarcastische glimlach van de man die zelfs voor zijn lotgenoten geen lichtpuntje weet te ontdekken in een systeem dat hem verpletteren zal.’

De hele affaire rond zijn aanmelding moest Vestdijk toch bijzonder gehinderd hebben. Toen Theun de Vries in 1967 met het plan kwam de briefwisseling tussen hem en Vestdijk te publiceren, was Vestdijk in eerste instantie enthousiast. Op 26 juli schreef hij[45]: ‘Ik voel wel voor je plan, al is het inderdaad jammer, dat jouw brieven er niet meer zijn. Ik wacht dus op drukproeven, en beloof je niets in de tekst te zullen veranderen.’ Bijna een jaar later wilde hij op die belofte terugkomen. Hij schreef op 31 mei 1968[46]: ‘Over de kwestie van het “gilde” heb ik nog even nagedacht. Ik wou het toch liever *niet* laten opnemen. Je moet niet vergeten, dat niet iedereen mij welgezind is, zoals jij en een groot aantal anderen, en dat de feiten, die ik bij een eventuele aanval zou moeten oprakelen, mij niet eens allemaal helder voor de geest staan. Ik reken er dus op, dat het er *niet* in komt.’ Sjoerd van Faassen tekent hier overigens bij aan dat er uit de brieven van Vestdijk alsnog niets is geschrapt.[47]

Anne Wadman heeft de gehele discussie over de aanmelding samengevat in een aantal stellingen. De eerste twee daarvan zijn voor dit hoofdstuk de meest relevante[48]:

‘1. Er is geen aanwijzing dat Vestdijk (via Scheveningen) uit Gestel is vrijgelaten tegen de belofte, al of niet “op erewoord”, van aanmelding bij de Kultuurkamer;
2. Er is geen aanwijzing dat de Kultuurkamer-kwestie een rol heeft gespeeld in het beslissende gesprek met de SD-functionaris Gern.’

Blijft natuurlijk staan dat de bezettende macht Vestdijk naar de gevangenis in Scheveningen liet overbrengen en dat daar een SD-officier met een dik dossier zich met de zaak ging bemoeien. Vestdijk is daarop vrijgelaten.

Waarom? Was Vestdijk dan zo belangrijk dat al die moeite moest worden gedaan, waar het onderdrukkingsapparaat begin 1943 wel wat anders te doen had dan een bange schrijver te intimideren? De sleutel tot de oplossing van dit raadsel ligt in de enige gebeurtenis in het leven en werken van Vestdijk ná februari 1943 die voor de Duitsers van belang kan zijn geweest: het uitbrengen in Duitsland, herfst 1944, van de roman *Iersche Nachten*, toen *Irische Nächte* geheten.

Eindnoten:

1 Zie hoofdstuk 8, noot 26.
2 Wadman, *a.w.*, p. 14.
3 De Jong, *a.w.*, deel 8, p. 261.
4 *Idem*, p. 265.
5 Visser, *a.w.*, p. 615.
6 Brief Johan van der Woude, dd. 13-2-1943.
7 Zie hoofdstuk 8, noot 26.
8 *Pastorale 1943*, p. 227.
9 *Het wezen van de angst*, p. 221.
10 *5 auteurs over hun uitgever*, p. 116.
11 Visser, *a.w.*, p. 310.
12 Visser, *a.w.*, p. 615, noot 72.
13 Wadman, *a.w.*, p. 15.
14 *Pastorale 1943*, p. 275.
15 *Briefwisseling*, p. 81.
16 Brief Theun de Vries, dd. 6-7-1988.
17 Brief S. Vestdijk, dd. 15-3-1943, *Briefwisseling*, p. 83.
18 Wadman, *a.w.*, p. 17.
19 'Groot Nederland onder piratenvlag'. In: *De Vrije Kunstenaar*, facsimile-uitgave, Amsterdam, 1970, p. 61.
20 J.J. van Geuns, 'Gedichten'. In: *Groot Nederland*, augustus 1944, p. 147.
21 Ongedateerd.
22 *Briefwisseling*, p. 61.
23 J. Greshoff, *Afscheid van Europa*, Den Haag, 1969, p. 199.
24 *Briefwisseling*, pp. 64-65.
25 Wadman, *a.w.*, p. 9.
26 Brief S. Vestdijk, dd. 2-4-1942, Wadman, *a.w.*, p. 9.
27 G. Achterberg, 'Aanval'. In: *Groot Nederland*, juli 1941, pp. 27-28.
28 *Achterbergkroniek* nr. 9, p. 15.
29 *Briefwisseling*, p. 278.
30 Brief S. Vestdijk, dd. 22-3-1943, Wadman, *a.w.*, p. 16.
31 Brief Johan van der Woude, dd. 24-3-1943.
32 Wadman, *a.w.*, p. 18.
33 Lewin, *a.w.*, p. 103.
34 Wadman, *a.w.*, p. 20.
35 Brief S. Vestdijk, dd. 30-3-1943, Wadman, *a.w.*, p. 18.
36 Wadman, *a.w.*, p. 23.
37 De term die Victor van Vriesland in 1954 zou gebruiken voor zijn geruchtmakende redevoering in het Stedelijk Museum.
38 Facsimile-uitgave, pp. 88-90.
39 Brief DVK, dd. 25-8-1943.
40 Abell, *a.w.*, p. 13.
41 Brief S. Vestdijk, dd. 3-5-1943.
42 Brief Johan van der Woude, dd. 6-5-1943.
43 Huberts, *a.w.*, noot 88.
44 *Pastorale 1943*, p. 263.
45 *Briefwisseling*, p. 208.
46 *Idem*, p. 212.

47 *Idem*, p. 219.
48 Wadman, *a.w.*, p. 17.

10

Toen *Irische Nächte* in de herfst van 1944 in de Duitse vertaling uitkwam, was dat niet de eerste Duitse vertaling van een roman van Vestdijk. *Het vijfde zegel* was de eerste roman van Vestdijk die door *Rohrer Verlag* op de Duitse markt werd gebracht. Vestdijk schreef hierover in september 1939 verheugd aan Jan Greshoff.[1] De vertaling verscheen in november 1939 en de vertaalster was Annie Gerdeck-de Waal.

Toen Theun de Vries een jaar later Vestdijk benaderde met de vraag of deze geïnteresseerd was in een Russische vertaling van zijn werk, waarbij hij in de eerste plaats aan *Het vijfde zegel* dacht, stond Vestdijk daar niet afwijzend tegenover, hoewel hij geweten moet hebben dat hij van de Sovjets op het gebied van honoraria en bescherming van auteursrechten niets te verwachten had. Hij antwoordde Theun de Vries echter wel met een waarschuwing[2]: 'Wanneer u er eenigen invloed op kunt uitoefenen, t.z.t., zou het prettig zijn, wanneer *Het vijfde Zegel* direct uit het Hollandsch vertaald werd. De Duitsche vertaling is niet al te best, en ik vrees, dat er, over 2 schakels, te veel verloren gaat.'

Theun de Vries kende Annie Gerdeck-de Waal overigens al als vertaalster. Ze had in 1936 voor *Büchenbilder Gutenberg*, een uitgeverij met vestigingen in Praag en Zürich, *Stiefmoeder Aarde* vertaald. In een brief aan mij stelt hij dat hij zelf 'nogal tevreden'[3] was met de vertaling van Annie Gerdeck-de Waal. 'Het enige wat ik van haar weet is dat ze met een Duitser getrouwd was, maar kwasi niet voor uitgevers in Duitsland werkte. Ik heb hierna nooit meer contact met haar gehad. Van Vestdijk is in de USSR nooit iets vertaald.'

Die neue Linie was, wat ook de kwaliteit van de vertaling was, tevreden over het bock[4]: 'Dieser aus dem Holländischen übersetzte Roman um El Greco steht hoch über dem Durchschnitt des Mode gewordenen Künstlerromans und ist eine Leistung ganz hohen Ranges. Ich kenne keine dichterische Darstellung eines Künstlers und seiner Epoche - es ist hier die Philips II. und der Inquisition - die so tief an die letzten Zusammenhänge zwischen Einzelschicksal und Zeitgeschehen rührte. El Greco erscheint in einem neuen Licht, Kunst und Religion, Mystik und Philosophie, Theologie und Politik sind so in einander verweben, dass das Menschliche nur noch wie ein Gleichnis erscheint.'

'Leider ist der zum Teil ein wenig weitschweifig geschriebene Roman in ein manchmal etwas schwefälliges Deutsch übersetzt,' merkte aan de andere kant *Für alle*[5] op. Vestdijks bedenkingen ten aanzien van de vertaling waren dus niet

geheel ten onrechte. De *Kulturelle Nachrichtendienst* was in zijn kritiek op de vertaling zelfs heel wat explicieter[6]: ‘In der Übersetzung sollten Stilwidrigkeiten Quellen stimmen. In der Übersetzung sollten Stilwidrigkeiten wie “Sarge, mit den Gebeinen *von während* der Untersuchung gestorbenen Ketzern” (gleich auf der ersten Seite; man bekommt einen Schreck) und “Er näherte sich dem König um einen Schritt, der kein Glied regte und die Augen geschlossen hielt” vermieten werden.’

Geen wonder dat *Rohrer* alleen een fragment uit de recensie uit *Die neue Linie* op de stofomslag van de volgende vertaling, die van *Rumeiland* (in het Duits *Die Fahrt nach Jamaica*), zette. Dit boek verscheen in november 1941 en men had naar de critici en vermoedelijk ook naar de auteur geluisterd; ditmaal was Georg Kurt Schauer de vertaler en hij zou dat ook voor de volgende boeken blijven.

De verkoop van *Das fünfte Siegel* liep buiten verwachting goed. In 1941 verscheen al de derde druk en in november 1941 kon *Rohrer* aan Vestdijk schrijven[7]: ‘Die dritte Auflage vom Fünften Siegel, die wir Ihnen zusand ten, haben wir in kürzester Zeit, restlos ausverkauft, die vierte Auflage ist vorbereitet und soll in 10000 Exemplaren Anfang des kommenden Jahres erscheinen.’

De oplage van de vierde druk zou overigens worden verhoogd tot 14000 exemplaren. In 1942 verscheen de vijfde druk in een oplage van 9000 exemplaren. Eind 1942 waren er in totaal 33394 exemplaren van *Das fünfte Siegel* verkocht, volgens een honorariumopgave van *Rohrer*. Sjoerd van Faassen voegt daar fijntjes aan toe[8]: ‘In 1941 werden van de Nederlandse uitgave in totaal 357 exemplaren verkocht.’

Dat de oplagen van *Das fünfte Siegel* exceptioneel hoog waren blijkt wel uit informatie die we ontlenen aan het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van juli 1943 waarin werd aangekondigd dat ingaande de zomer van 1943 de oplagen van in Duitsland gedrukte boeken werden verhoogd. De technische vervaardiging van boeken werd steeds meer bemoeilijkt, zodat men ervoor koos minder boeken in een grotere oplage te drukken. Vóór de zomer van 1943 was dat niet het geval en de tekst in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* leert ons dus hoe onvoorstelbaar hoog de oplagen waren waarin *Das fünfte Siegel*, en daarna ook *Die Fahrt nach Jamaica* werden gedrukt[9]: ‘Dr. Rudolf Erekmann, Oberregierungsrat bij het Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, schreef in het Börsenblatt van 12 Juni j.l. onder den titel Zum Thema “Groszauflagen” het een en ander ter geruststelling van uitgevers en schrijvers in verband met het feit, dat genoemd ministerie in bepaalde gevallen ook voor groote oplagen toestemming zal geven.

De tot nu toe gevolgde politiek was, om van zooveel mogelijk boeken kleine oplagen (bij een roman b.v. 5000) te maken. Op deze wijze had iedere schrijver

van beteekenis de zekerheid, dat zijn werk, evenals dat van zijn collega-auteur, recht zou wedervaren. Natuurlijk werd deze maatregel niet stroef toegepast, zoodat in bijzondere gevallen zelfs wel oplagen tot 25000 stuks werden gedrukt.'

Het spreekt vanzelf dat Vestdijk opgetogen was. Hij had nu eenmaal een grote drang naar geld. Dat klinkt ook door in de geestdriftige brief die hij op 14 april 1941 aan Theun de Vries schreef[10]: 'Van historische romans gesproken: ik kreeg een derde druk van *Das fünfte Siegel*, met twaalf foto's van schilderijen van Greco; het ziet er nogal aantrekkelijk uit en ik zal een ex. voor je bewaren. Deze derde druk, ten getale van 4.000 ex. is op slag uitverkocht, zooals de uitgever mij gisteren schreef. Hij denkt nu over een vierde druk van 10.000 ex.'

De geïllustreerde roman had nu meer weg van een monografie dan van een literair boek en dat was misschien de reden dat de Duitse kunsthistoricus Karl Ipser het na de oorlog in handen kreeg toen hij bezig was met zijn *El Greco, der Maler des christlichen Weltbildes* dat in 1960 bij *Klinkhardt & Biermann* verscheen. Gezien de hoge oplagen van de boeken van Vestdijk en van *Das fünfte Siegel* in het bijzonder is het hoogst verwonderlijk dat geen Duitser heeft ontdekt dat Karl Ipser plagiaat heeft gepleegd. Het moest een Nederlander zijn die het aan het licht moest brengen. 'Hij lijkt een leerling van Vestdijk in zijn aandacht voor de symboliek,' stelde Peter de Boer vast[11], 'de sfeer, de totaalindruk, en in de intuïtieve wijze waarop hij in de psyche van de schilder tracht door te dringen. Wat mij naast de overeenstemming in visie en methode veel meer trof, was dat ook het taalgebruik erg Vestdijkiaans aandeed, vooral met betrekking tot de beeldspraak.' De Boer ging vervolgens ertoe over verschillende passages met elkaar te vergelijken en hij kwam tot verbluffende overeenkomsten. Hij gebruikte daarbij de originele Nederlandse en vergeleek die met de Duitse uitgave van Karl Ipser. Als we echter de Duitse vertaling van *Het vijfde zegel* naast de teksten van Ipser leggen, zijn de overeenkomsten nog veel frappanter.

Bij Ipser heet het[12]: 'Ein blau und gelb schimmerndes Entsetzen mit dem roten Schrei der Vergeltung. Anklage vor dem Angesicht Gottes, Spíegelbild jämmerlicher menschlicher Nacktheit, die noch nach dem Tode ungesühnt in Gräbern spukt.'

Bij Vestdijk luidt deze passage[13]: '[...] die er schon Wochen lang ungeformt mit sich herumtrug, zurückschreckend vor dem Griff, der zu einem blau und gelb schimmernden Entsetzen den Schrei der Rache, rot wie dieses abendliche Licht, fügen würde. Wollte er etwa eine Anklage gegen Gott malen?'

Het is hier niet de plaats om uitputtend op deze plagiaatkwestie in te gaan. Daarvoor verwijs ik naar de publikatie van De Boer. Vandaar nog slechts één treffend voorbeeld uit de vele. Vestdijk schreef[14]: 'Ein frenetisches Hosianna schien hier in etwas unbestimmbar Teufliches transponiert. Nackten Tieren

gleich reckten sich die Märtyrer in Stellungen, die zahllose Auslegungen zuliessen. Zogen sie, entkörpert fröstelnd, aus den Wolken Kleider zu sich herab, oder wehrten sie sich gegen die alten Leichengewänder, die, in die Höhe geworfen, von oben wieder mit der Schwere von Grabsteinen auf sie herabstürzten? Empfingen sie Krone und Palmzweig aus den Händen der Engelchen, die aus der oberen Ecke rechts herunterpurzelten? Krönten sie einander? Flehten sie um Erbarmen, flehten sie um Rache? Gerade diese Unsicherheit, die den Intellekt verhinderte, beruhigend einzugreifen, verlieh dem Ganzen etwas von einem wüsten Traum, - jenem Traum beim Einschlafen in der Zelle des Escorials, der hier nach mehr als vier Monaten Form und Gestalt erhielt.'

'Deze prachtige zinnen,' becommentarieerde Peter de Boer deze tekst[15], 'zo helemaal Vestdijk in hun plastische kwaliteiten, hun visionaire kracht en hun spel met tegenstellingen en paradoxen, zijn Ipser niet ontgaan. Hij liet de zinnen vrijwel intact.'

Wat schreef Ipser?[16] 'Oder bedeuten diese seltsamen Wesen ein frenetisches Hosianna? Oder Verzweiflung und Wut? Wie nackte Tiere recken sie sich in unmöglichen Stellungen. Zichen sie, entkörpert, fröstelnd, aus den Wolken Kleider zu sich herab oder wehren sie sich gegen die alten Leichentücher, die, in die Höhe geworfen, von oben wie schwere Grabsteine auf sie zurückstürzen? Krönen sie einander, flehen sie um Erbarmen oder Rache? Ein Bild, ein wüster Traum, den wir alle träumen?'

Het opvallendste element in dit plagiaat is volgens De Boer dat Ipser een christelijk getint boek heeft geschreven. Ipser betuigt dan ook zijn dank aan 'seinem Freunde Pater Dr. Felix Gössmann, Professor für alt. Exegese am Augustinerordenskolle St. Monica in Rom'[17], voor diens theologische aanwijzingen. Het heeft wel iets pikants, dit plagiaat op de roman van een schrijver, die verre van christelijk was, een auteur 'wiens gerichtheid op het demonische en fantastische hem nu niet tot het meest voor de hand liggende slachtoffer van christelijke plagiatoren maakt', aldus Peter de Boer.[18]

Zoals gezegd: de oplagecijfers van *Das fünfte Siegel* waren, zeker vergeleken met die van andere boeken in Duitsland, enorm. Vestdijk kon dan ook niet nalaten in een brief aan Johan van der Woude de oplagecijfers breed uit te meten, waarbij hij ook al de uitgave aankondigde van de eerste druk van *Rumeiland*, waarvan achtduizend exemplaren zouden worden gedrukt.[19] Hij voegde er direct aan toe: 'de baten zijn natuurlijk altijd iets minder astronomisch.' Maar behoorlijke inkomsten bleven het en hij hoopte dan ook dat 'de heeren er geen stokje voor steken'. Met die heren bedoelde hij de afgunstige nationaal-socialisten op het DVK.

Ook aan Theun de Vries schreef hij in deze periode over de inkomsten uit Duitsland[20]: 'En vertalen doe ik heelemaal niet meer; de herinnering daaraan is

een nachtmerrie gelijk [we hebben gezien dat hij tegen De Vries verzweeg dat hij volop bezig was met de vertaling van *Verhalen van de zee* voor *Uitgeverij Contact*, AV], Gelukkig zal ik het financiëel niet noodig hebben, want mijn “Duitsche” zaken lopen nog steeds gesmeerd; ik heb een voorschot gekregen en in Jan. krijg ik de afrekening. De binder kan het aantal bestellingen niet af, schreef de uitgever mij. Het is wat te zeggen! Ik ben benieuwd hoe lang deze gunstige conjunctuur, voor mij, duren zal...’

Bij deze opmerkelijke zin plaatste Vestdijk nog snel een opmerking[21]: ‘Praat hier niet verder over! Het is niet goed wanneer de aandacht van zekere instanties hier al te veel op gericht wordt en er schuilt veel jaloezie in het kamp onzer zwarte broeders.’

Het was deze hang naar geld die ervoor zorgde dat Gerard Reve hem op de korrel nam in zijn *Moeder en zoon*[22], waarin hij Vestdijk als Onno Z. liet optreden en hij de collaboratie niet relateerde aan het nationaal-socialisme maar aan het communisme. ‘In werkelijkheid was er geen sprake van dat hij zich op de inhoud van de leer moest bezinnen,’ schreef Reve.[23] ‘Eigenlijk gold voor Onno Z. slechts één ding als het numineuze, dat voor hem de enige werkelijkheid was, dat zijn hart sneller kon doen kloppen en hem het zweet doen uitbreken: *geld*.’ En verderop[24]: ‘Hij kende geen enkel stoffelijk contact dan contacten die hem misschien stoffelijk voordeel konden opleveren. Voor geld zette hij alle fatsoen opzij: toen de communistisch gezinde bladen geen medewerkers meer konden vinden omdat iedereen van eer de redactieburelen had verlaten, nam Onno Z. zonder enige scrupule hun plaatsen in, en hij contracteerde voor de uitgave van een zijner romans met een Moskouse uitgeverij op een ogenblik dat de vervolging van schrijvers in het Vaderland Aller Arbeiders een nieuw, vrijwel ongekend hoogtepunt had bereikt.’

Dat het in deze beschrijving over Vestdijk gaat, lijdt geen enkele twijfel. Zelfs het jarenlang meedoen in de race naar de Nobelprijs komt ter sprake. En om geen enkel misverstand te laten bestaan, beschrijft Reve de hoofdpersoon nog als iemand die ‘nog in 1944 in Hitler-Duitsland één zijner boeken, een anti-Britse historische roman, in Duitse vertaling had laten verschijnen’.[25]

Zelfs Theun de Vries moet het ontgelden, als Pleun de Q., ‘ja zeker, dezelfde die deelnam aan de rode hetze tegen de Russische schrijver Boris Pasternak, en die ook in één moeite door onder de Nederlandse schooljeugd het verhaal verspreidde dat de vader van Gerard Reve, verzetsman bij de Paroolgroep, tijdens de Duitse bezetting pro-Duits zoude zijn geweest. (Neen, jongens en meisjes, Onno Z. was in de keuze van zijn kennissen niet kieskeurig.).’[26]

De laatste opmerking van Reve sloeg op een inderdaad schandelijke, in de beste stalinistische traditie geuite beschuldiging in *Gesprekken op donderdag*, waarin Theun de Vries vertelde[27]: ‘Een van degenen die ook in de Duitse kuil

gevallen waren was bijvoorbeeld de oude stalinist Gerard Vanter, vader van Karel en Gerard van het Reve. Toen ik in 1941 op de Veluwe was ondergedoken en een boswandeling maakte bij Nunspeet, kwam hij met een paar mensen plotseling uit een bospad aanzetten. Hij liep mij breed grijnzend en met uitgestoken hand tegemoet alsof hij mijn gezworen kameraad was. Ik wist niet hoe snel ik mijn domicilie na die ontmoeting moest verleggen.'

Wat betreft de financiële belangstelling van Vestdijk deed Mieke Vestdijk in een interview met de *Vestdijkkroniek* nog een interessante mededeling. Op een vraag naar zijn herhaalde reizen naar de Alpen antwoordde Mieke Vestdijk[28]: 'Ja later, in 1955 of daar in de buurt, heeft hij gehoord dat hij die reizen kon aftrekken van de belasting. Maar dan was hij ook zo dat hij dan vond dat hij inderdaad een boek moest schrijven waarin dat decor was gebruikt. Vandaar dat er vanaf die tijd heel regelmatig alpenromans zijn verschenen.'

In het door Mieke Vestdijk beheerde archief moet ook terug te vinden zijn dat bij een verkoop van bijna 35000 exemplaren van *Das fünfte Siegel*, tegen de ruim 300 verkochte exemplaren in Nederland van *Het vijfde zegel*, de inkomsten in de bezettingsjaren voor Vestdijk enorm moeten zijn geweest. Er is een honorariumafrekening van *Rohrer Verlag* bewaard gebleven waaruit Sjoerd van Faassen bij zijn annotatie van de *Briefwisseling* het aantal verkochte exemplaren haalde. In deze honorariumafrekening zullen ook de ontvangen bedragen staan.

Nu had Mieke Vestdijk in 1984 al duidelijk gemaakt aan welke eisen een Vestdijk-biograaf zou moeten voldoen.[29] Hij diende allereerst 'het oeuvre van de schrijver door en door te kennen'.[30] 'De tweede taak van de biograaf,' gaat ze verder[31], 'is het *verzamelen* van biografische gegevens. Dit documentaire materiaal moet zo *volledig* mogelijk zijn.'

Deze eis is volkomen te billijken, reden voor mij om me tot Mieke Vestdijk te wenden met het verzoek om de honorariumafrekening van *Rohrer Verlag*, die Sjoerd van Faassen al heeft ingezien, eveneens te mogen raadplegen.[32] Natuurlijk heeft iedereen het recht om te stellen: mijnheer, uw werkwijze bevalt me niet, ik werk niet mee. Of: mijnheer, ik acht u bevooroordeeld, u krijgt niets in te zien. Maar dat was niet de reden dat Mieke Vestdijk mijn verzoek afwees. Nu ze mijn verzoek schriftelijk had kunnen lezen, zo begon ze haar brief,[33] nadat ze in eerste instantie tijdens een telefoongesprek niet onwelwillend was geweest, had ze toch wel bepaalde bezwaren. Zij legde uit dat ze alleen inzage aan derden kon toestaan indien ze kon beschikken over de toestemming van de afzender. Deze ontbrak. Vandaar.

Ik antwoordde haar[34] dat Rohrer, de afzender, in 1945 was overleden en dat de afrekening bovendien een brief van de uitgeverij was. Daarnaast merkte ik op dat Sjoerd van Faassen de afrekening wel had ingezien, zodat het door haar

geopperde bezwaar voor hem kennelijk niet had gegolden. Hierna vroeg ik alsnog om inzage, zeker om legendevorming over het inkomen van Vestdijk in de bezettingsjaren te voorkomen.

Op deze brief kreeg ik geen antwoord. Een nieuwe brief van mij bleef eveneens onbeantwoord, zodat ik moet concluderen dat het inkomen van Vestdijk in de bezettingsjaren inderdaad zeer omvangrijk is geweest, wat gezien de hoge oplagen niet onlogisch is.

Onwillekeurig moet ik denken aan een opmerking van Hans van Straten in *De omgevallen boekenkast*[35]: 'De kwalijkste genius van een kunstenaar is zijn weduwe.'

Het succes van *Das fünfte Siegel*, schreef Vestdijk aan Van der Woude, zou hij wellicht nog goed kunnen gebruiken. Wanneer men het hem lastig zou maken met het ophanden zijnde Letterengilde zou hij met een beroep op zijn Duitse succes kunnen verzoeken hem 'binnen redelijke grenzen met rust [te] laten'.[36] En als ze dat niet deden zou hij 'óok wel bij de Duitschers terecht' kunnen. 'Enfin,' besloot hij zijn boutade, 'ik heb nog wel meer pijlen op mijn boog.'

Die Fahrt nach Jamaica verscheen in november 1941. Al een jaar eerder had Vestdijk plannen voor een vertaling in het Duits. Daarover schreef hij Theun de Vries[37]: 'Ook mijn nieuwe roman, *Rumeiland*, die op Jamaica in de 18e eeuw speelt, is misschien wat voor een vertaling; ik doe al mijn best voor Duitschland, bij den uitgever die *Das fünfte Siegel* bracht.' En toen vervolgde hij met een onbeschaamde zin: 'Het is een soort "piratenroman" (waar geen piraat in optreedt overigens), met nogal wat critiek op het Engelsche karakter, speciaal de Engelsche hypocrisie. Dit overigens geheel ongewild, want tijdens het schrijven heb ik meer aan de Hollandsche hypocrisie ge[dac]ht; maar zooals de conjunctuur nu is, heb ik er niet het minste bezwaar tegen, dat de "tendenz" in die richting wat wordt aangedikt, bij een eventueele vertaling, in het prospectus, b.v.' In een brief aan Johan van der Woude[38] liet hij zich in soortgelijke bewoordingen uit. Zijn 'rum-roman' was in zekere zin anti-Engels te noemen en het zou niet moeilijk zijn om in deze tijden voor zo'n anti-Engelse roman een uitgever te vinden in Duitsland.

Het is opmerkelijk dat de 'anti-Engelse' tendensen in zijn werk Vestdijk zo bezighielden, dat hij er niet alleen van repte in de brieven aan zijn vrienden, maar ook later in het rekwest dat hij in Sint Michielsgestel indiende. Dat was dus wat hij 'bewusst neutral' noemde en 'einer objektiven Kritik' waaraan hij 'die englische koloniale Kultur' onderwierp. Natuurlijk waren dat boeken die 'ohne Zweifel auch von deutschen Soldaten gekauft werden'. Al deze regels in het rekwest werden geschreven vanuit een grote angst voor eigen leven en zijn daardoor natuurlijk te rechtvaardigen. De regels in de brieven aan Van der Woude en Theun de Vries echter werden niet onder die druk geschreven en zijn

daarom verbijsterend. Het geeft ook aan dat het rekwest misschien meer vanuit eigen gemoed is geschreven dan onder de druk van buitenaf. Hoe kunnen we anders verklaren dat Vestdijk zo on bekommerd de anti-Britse elementen in zijn werk als verkoopargument gebruikt, zonder zich te realiseren dat juist dat anti-Britse element rustig beschouwd kan worden als hulpverlening aan de vijand in de zin dat het gebruikt kon worden in de nationaal-socialistische propaganda?

Omdat de eerste druk van *Die Fahrt nach Jamaica* van 8000 exemplaren onmiddellijk was uitverkocht, kondigde *Rohrer* in een brief aan Vestdijk in november 1941 al een tweede druk aan, ditmaal met een oplage van maar liefst 15000 exemplaren.[39] 'Hoewel volgens de *Mededelingen van de Documentatiedienst* van het Nederlands Letterkundig Museum pas in 1949 sprake is van een tweede druk van *Die Fahrt nach Jamaica*, blijkt uit de door de uitgever aan Vestdijk gestuurde afrekeningen dat hij zijn voornemen wel degelijk heeft volvoerd,' geeft Van Faassen in een noot[40] aan.

Van Faassen is nog te terughoudend geweest. In de herfst van 1944 is ook nog een derde druk bij *Rohrer Verlag* verschenen. Het is de vraag of Vestdijk hiervoor in die laatste woelige oorlogsmaanden nog een honorariumafrekening heeft ontvangen; dat zal wel na de oorlog, toen in 1949 opnieuw een druk werd uitgebracht, geregeld zijn.

Er is nog iets wonderlijks aan het boek. Het is in Duitsland verschenen in november 1941. Vanaf mei 1942 zat Vestdijk in Sint Michielsgestel. Uit deze periode herinnert Henkels zich het volgende[41]: 'Hier zaten we met z'n drieën samen, aten wat de generaal gekookt had, hier mocht ik Vestdijk helpen bij de correctie van de proeven van de Duitsche vertaling van zijn *Rumeiland*, getiteld *Die Fahrt nach Jamaica*, die verschijnen zou bij een uitgever te Brünn.'

Dat is merkwaardig. Waarom moest Vestdijk in gijzeling proeven corrigeren van een boek dat al een jaar eerder was verschenen? We kunnen moeilijk aannemen dat Vestdijk drukproeven corrigeerde van een ongewijzigde herdruk. We hebben iets dergelijks al gezien bij de herdruk van Vestdijks vertaling van Tügel. Bovendien kondigde de uitgever in de eerder genoemde brief aan dat hij *Die Fahrt nach Jamaica* onmiddellijk liet herdrukken; deze brief was bijna een jaar eerder bij Vestdijk binnengekomen. De enige oplossing zou zijn dat Vestdijk aan het corrigeren was voor de derde druk en dat deze druk niet ongewijzigd was. Er bestaat de kans dat *Rohrer* overwoog in deze derde druk alsnog hoofdstuk 18 uit de Nederlandse editie op te nemen, een plan dat hij overigens niet heeft volvoerd. Hoofdstuk 18 ontbreekt zowel in de eerste, tweede als derde druk van de Duitse uitgave, waardoor de roman er trouwens alleen maar beter op geworden is, want dat slothoofdstuk is niet veel meer dan een zwakke epiloog. Het hoofdstuk bevatte overigens geen politieke springstof - het schrappen ervan is hoogst waarschijnliijk om puur stilistische redenen gebeurd. Deze in-

greep gebeurde overigens met toestemming van Vestdijk. In ieder geval stilzwijgend want hij was er van op de hoogte, zoals blijkt uit een brief die hij op 4 december 1941 aan Theun de Vries schreef[42]: ‘en gisteren kwam ook een ex. van “Die Fahrt nach Jamaica” binnensukkelen, met aardige penteekeningen, maar geamputeerd van het laatste hfdst., zooals ik je indertijd al zei, of schreef.’ Wellicht had Vestdijk, die door de hoge verkoopcijfers flink wat in de melk te brokkelen had, bedongen dat dit laatste hoofdstuk in de derde druk alsnog moest worden toegevoegd en corrigeerde hij de proeven daarvan. Maar, zoals gesteld, in de derde druk is het hoofdstuk toch niet terug te vinden.

Nu waren de Duitsers in het ‘amputeren’ van een vertaalde roman toch al bedreven. Dat gebeurde niet alleen bij Vestdijk, maar bijvoorbeeld ook bij Willem Elsschot, zij het nog vóór de oorlog. *Tsjip* werd vertaald en kwam bij *Holle & Co. Verlag* in Berlijn uit. Het volgende fragment uit de roman, ditmaal wel met een duidelijke politieke lading, was verdwenen[43]: ‘Langs de baan zal ik hem onderrichten: dat hij veel doen moet wat ik heb nagelaten en wat ik heb gedaan; dat hij de gevulde hand moet afstoten, dat hij niet mag bukken voor het geweld, juichen noch rouwen op bevel van de machthebbers. Dat hij moet opstappen met de verdrukte scharen om vorsten en groten tot brij te vertrappen. Ik zal met hem het lied van de bevrijding aanheffen en zoo bereiken wij samen het land waar die gouden vogel jubelt, véel hoger dan de leeuwerik.’

Het was de slotalinea van het boek en daarom zo doeltreffend. Maar toen Elsschot zijn *Tsjip* als *Tschip* in 1936 thuisgestuurd kreeg, merkte hij tot zijn verbazing en zijn woede dat de slotalinea was weggevallen, zonder dat hij daar tevoren van in kennis was gesteld. Het kon geen toeval zijn. Hij vroeg opheldering aan de uitgever en deze antwoordde hem dat het hem ook een raadsel was, maar dat de vertaalster wellicht uitkomst kon bieden en dat deze Elsschot zelf een brief zou schrijven. Daar nam Elsschot geen genoegen mee. Hij schreef de uitgever dan ook per ommegaande: ‘Ik ontving uw brief waarin u mij zegt niet te weten hoe het komt dat de zin in kwestie weggevallen is. Ik verwacht hieromtrent ten spoedigste bericht, hetzij van u hetzij van de vertaalster. Daar ik echter met uwe firma handel vind ik het zakelijker dat uwe firma en niet de vertaalster mij hierover schrijft.’

De uitgever had echter geen zin om de verantwoordelijkheid te nemen en maande toch de vertaalster om Elsschot een brief te schrijven. In deze brief, die Elsschot twee weken later bereikte, komt zij rond voor de werkelijke reden van het weglaten uit: ‘Ik heb op de laatste bladzijde een zin weggelaten omdat ik die ongunstig vond. “Ongunstig” is nog mild uitgedrukt, want naar mijn meening zou deze zin voldoende zijn om het boek te verbieden. (Er zijn, naar ik weet, om onschuldiger redenen boeken verboden.) En met een verbod zou noch de schrijver, noch de uitgever gediend zijn. Want er ligt een duidelijke aanstichting tot

oproer in de woorden dat de schare der verdrukten de vorsten en groten der aarde tot brij moeten vertrappen. En het staat niet onopvallend ergens in de tekst, maar wordt min of meer als een program aan het kind op zijn levensweg meegegeven.'

Het boek was al verschenen, de schade was al aangericht en Elsschot kon alleen maar een nog woedender brief aan de uitgever schrijven over dit laffe staaltje van zelfcensuur: 'Het spijt mij ten zeerste dat de vertaalster zich de vrijheid veroorloofd heeft een zin met opzet te schrappen en ik kan zulks onmogelijk goedkeuren. Om uwe belangen niet te schaden zal ik mij niet tegen de verkoop van deze eerste uitgave verzetten. Maar alvorens tot de tweede druk over te gaan, is het mijn formeel verlangen dat de tekst volledig, dus met de zin in kwestie aan de censuur wordt onderworpen. Verzet die zich werkelijk tegen deze zin, alhoewel er juist in Duitsland geen regerende vorsten meer zijn, dan zal ik zien wat mij te doen staat.'

Er verscheen van de Duitse uitgave van *Tsjip* geen tweede druk en het is niet meer te achterhalen of de uitgever werkelijk een poging heeft gedaan het manuscript inclusief de omstreden alinea door de censuur te krijgen. Als hij dat heeft geprobeerd, zal wel gebleken zijn dat de vertaalster een realistische kijk op de zaak had: geen censor van een totalitaire staat zal zo'n vrijheidslievende passage hebben laten passeren.

Na *Die Fahrt nach Jamaica* verscheen de Duitse editie van *Aktaion onder de sterren* onder de titel: *Aktaion unter den Sternen. Ein Roman vorhomerischen Griechenland*, in de vertaling van Annie Gerdeck-de Waal, de vertaalster die door Vestdijk in een brief aan Theun de Vries zo negatief was beoordeeld. Als gezegd: de opdracht aan Menno ter Braak ontbrak in de Duitse uitgave. Het boek verscheen in december 1942 en, zo schreef *Rohrer*, er werden in die maand alleen al 5000 exemplaren verkocht.[44] Sjoerd van Faassen tekent hierbij aan dat in Nederland over heel 1941 1082 exemplaren van deze roman werden verkocht.

Het leek nu wel heel lang geleden dat Vestdijk zijn angst over het wegvallen van de geldstroom uit Duitsland aan Theun de Vries had gemeld[45]: 'Als er nu maar niet op de een of andere manier een stokje voor gestoken wordt. Ik kan het geld, dat dan gewoonlijk langzaam binnen komt druppelen, best gebruiken. Ik vermoed, dat ze werkelijk niets anders meer te lezen hebben in Duitschland... (Alle schrijvers zijn aan het front en zoo.).' Die angst was voorbij: zijn zaken met Duitsland liepen gesmeerd en bovendien was hij uit gijzeling ontslagen. Ook werden er in de nationaal-socialistische bladen geen negatieve artikelen meer over hem gepubliceerd.

Het enige dat niet was doorgegaan was de vertaling van de novelle *De bruine vriend*. Wolfgang Cordan had zich opgeworpen als bemiddelaar, zoals Vestdijk

aan Van der Woude schreef.[46] Cordan had contacten met Duitse uitgeverijen. Vestdijk realiseerde zich overigens dat, als Cordan er in zou slagen de novelle in Duitsland onder te brengen, hij concessies zou moeten doen, bijvoorbeeld, naar hij Van der Woude schreef, met betrekking tot 'de half-Joodsche afkomst van de hoofdpersoon'. Het plan is dus niet doorgegaan. Heeft de halve fantast Cordan Vestdijk iets voorgespiegeld of heeft hij werkelijk pogingen gedaan de novelle in Duitsland gepubliceerd te krijgen?

Waarom Vestdijk *De bruine vriend* niet aan *Rohrer* heeft aangeboden, is ook onbekend. Misschien wilde hij deze uitgeverij alleen gebruiken voor de uitgave van romans, zoals *Iersche nachten*, dat hij al voltooid had voordat hij naar Sint Michielsgestel werd gestuurd en waarvan het eerste deel nog in *Groot Nederland* was gepubliceerd. Op 21 december 1941 al schreef hij aan Theun de Vries over deze roman[47]: '...[W]el heb ik vage plannen voor een nieuwe jeugdroman, buiten A.[nton] W.[achter] om, en iets reëelere plannen voor een Iersche roman. Documentatie daarvoor, druppelsgewijs, is het eenige werk dat ik doe momenteel. Ik ben niet van plan mij te overhaasten, en dat is ook niet noodig. Misschien stuur ik 't erop aan al een Duitsche vertaling te laten verschijnen; dan laat ik ze hier stikken!'

Het was de eerste maal dat hij tegen Theun de Vries zo expliciet over zijn plannen voor een Ierse roman sprak. Het resulteerde, zoals Theun de Vries aan Hans van de Waarsenburg vertelde, in een gesprek met Vestdijk[48]: 'Hij begon me een heel verhaal te vertellen over het Ierse bijgeloof, de Ierse mythen en sagen, het tweede gezicht enz. Ik heb hem min of meer de andere kant van de medaille laten zien door te vertellen dat Ierland altijd een land van uitgebuite boertjes, hongersnoden en verzet is geweest. Ik heb hem de hele verhouding met de afwezige Engelse landheren uiteen gezet en we hebben uitgebreid gesproken over de emigratie in de 19de eeuw. Een tijdje later kwam hij met de roman *Ierse nachten* op de proppen.'

Ook Johan van der Woude werd voor documentatie opgetrommeld.[49] Maar aan hem vroeg Vestdijk alleen maar een boek over Ierland met veel foto's van het landschap en kastelen.

De belangrijkste raadgever voor deze roman was echter Hendrik Cramer. De in 1884 geboren Hendrik Cramer (hij overleed in 1944 in Neuengamme), was een kleine auteur met een groot leven. 'De invloed van Cramer op het kunstzinnig leven in Nederland moet beperkt geacht worden en in het buitenland is hij ook geen beroemd auteur, alhoewel onlangs een uitgebreide versie van *Vizioen en geboorte* in Franse vertaling verscheen,' schrijft Hans Renders in zijn *Verijdelde dromen, een surrealistisch avontuur tussen De Stijl en Cobra*.[50] Cramer, die het grootste deel van zijn leven in Frankrijk heeft gewoond en daar geheel opging in het surrealistische avontuur, zal bij enkele in de literatuur geïnteresseer-

den hooguit bekend zijn geweest door het 'In Memoriam Hendrik Cramer' dat A. Mout in het bekende *Herdenkingsnummer* van *Criterium* publiceerde.[51] In 1936 ging Cramer voor twee jaar in Ierland wonen en daar noteerde hij de Ierse sagen en legenden die hij hoorde. In de *Mercure de France* van 15 september 1938 is daar iets van terug te vinden in de reconstructie van zo'n Ierse legende onder de titel 'Le sort des enfants de Lir'. Hij kwam in contact met Vestdijk door zijn medewerking aan *Groot Nederland*. Het laatste proza dat hij voor het blad instuurde, zou niet meer worden geplaatst. Cramer zat in Parijs, waar hij tot over zijn oren in het verzetswerk was beland en het contact tussen hem en de redactie van *Groot Nederland* liep via Mout.

'Het prozastuk van Cramer zou ik graag in zijn geheel opnemen, dus zonder het gedicht,' schreef Vestdijk op 16 maart 1941 aan Mout.[52] 'Een fragment lijkt mij ongewenscht. Evenwel zou de omvang een bezwaar kunnen zijn, gezien de tijdelijke inkrimping van het tijdschrift. Ik moet dat nog even met de wnd. secretaris overleggen. Wanneer u het stuk dus onverhoopt terug zou ontvangen is dit uitsluitend om technische redenen. Voor aangetekend verzenden zal ik zorg dragen. Ik vind het proza zeer merkwaardig, zij het ook hier en daar moeilijk te volgen.'

Het stuk werd niet teruggezonden, maar de plaatsing was niettemin problematisch, zoals op 13 januari 1942 bleek toen Vestdijk aan Mout schreef: 'Vriendelijk dank voor uw in zekere zin geruststellende berichten omtrent Cramer. Zijn prozastuk was indertijd al aangenomen, en ik hoop het ook stellig te kunnen plaatsen. Daar Gr. N. nog meer gerantsoeneerd is, levert plaatsing van dergelijke stukken veel moeilijkheden op, wat omvang betreft.'

Cramer was met Vestdijk in contact gekomen toen hij in 1939 bij Mout in Den Haag logeerde. In diens bibliotheek trof hij werk van Vestdijk aan en hij werd er zo door getroffen dat hij Vestdijk in Doorn opzocht. Daar vertelde hij Vestdijk zoveel verhalen uit Ierland dat Vestdijk toen op het idee kwam deze stof in een toekomstige roman te verwerken. Dat werd *Iersche nachten*, dat voltooid was in april 1942, vlak voordat Vestdijk in gijzeling werd weggevoerd.

We hebben gezien dat in het rekwest dat Vestdijk in september 1942 in Sint Michielsgestel schreef het anti-Engelse karakter van zowel *Rumeiland* als *Iersche nachten* werd beklemtoond. Vooral *Iersche nachten* was in dat kader belangrijk, waarbij Vestdijk nadrukkelijk aantekende dat de anti-Engelse tendens hier 'schon vom Stoff diktirt war'. Ook Ans Koster zou daarover schrijven. In een brief aan Johan van der Woude merkte ze op dat *Iersche nachten* 'nogal een kritische instelling t.o. van Engeland verraadt'.[53] Het was juist deze kritische instelling ten opzichte van de Engelsen die de Duitsers goed konden gebruiken. Niet zozeer bij *Rumeiland*, maar wel bij *Iersche nachten*.

Eindnoten:

1 Brief S. Vestdijk, dd. 11-9-1939.
2 Brief S. Vestdijk, dd. 8-7-1940, *Briefwisseling*, pp. 27-28.
3 Brief Theun de Vries, dd. 6-7-1988.
4 Hans Visser en Anne Wadman, *Biografisch bijwerk*, Groningen, 1985, pp. 69-70.
5 *Für alle*, Leipzig, 1940.
6 *Kulturelle Nachrichtendienst*, 27 januari 1941.
7 Brief Rohrer Verlag, dd. 7-11-1941, *Briefwisseling*, p. 260.
8 *Briefwisseling*, p. 260.

9 *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 22 juli 1943.
10 *Briefwisseling*, p. 64.
11 Peter de Boer, 'De magiër geplagieerd'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 32, juni/september 1981, p. 111.
12 Ipser, *a.w.*, p. 385.
13 S. Vestdijk, *Das fünfte Siegel*, Brünn, tweede druk, p. 155.
14 *Idem*, p. 249.
15 De Boer, *a.w.*, p. 118.
16 Ipser, *a.w.*, p. 286.
17 De Boer, *a.w.*, p. 111.
18 *Idem*, p. 112.
19 Brief S. Vestdijk, dd. 20-11-1941, Wadman, *a.w.*, p. 6.
20 Brief S. Vestdijk, dd. 31-12-1941, *Briefwisseling*, p. 73.
21 *Idem*, p. 74.
22 Gerard Reve, *Moeder en zoon*, Amsterdam, 1980.
23 *Idem*, p. 195.
24 *Idem*, p. 196.
25 *Idem*.
26 *Idem*.
27 *Gesprekken op donderdag*, Amsterdam, 1981, p. 45.
28 Loet Abell en Ria de Hartog, 'In gesprek met Mieke Vestdijk'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 32, juni/september 1981, p. 78.
29 A.C.M. Vestdijk-van der Hoeven, 'De Vestdijk-biografie'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 42, maart 1984.
30 *Idem*, p. 2.
31 *Idem*, p. 3.
32 Brief A. Venema, dd. 8-7-1988.
33 Brief mevr. A.C.M. Vestdijk-van der Hoeven, dd. 12-7-1988.
34 Brief A. Venema, dd. 22-7-1988.
35 Van Straten, *a.w.*, p. 110.
36 Brief S. Vestdijk, dd. 28-3-1941, Wadman, *a.w.*, p. 4.
37 Brief S. Vestdijk, dd. 18-7-1940, *Briefwisseling*, p. 27.
38 Brief S. Vestdijk, dd. 15-6-1940.
39 Brief Rohrer Verlag, dd. 7-11-1941, *Briefwisseling*, p. 229.
40 *Briefwisseling*, p. 229.
41 *Uit de Rozenhof*, p. 64.
42 *Briefwisseling*, p. 67.
43 Deze en de volgende brieven zijn ontleend aan: S. Carmiggelt, *Ontmoetingen met Willem Elsschot*, Amsterdam, 1985, pp. 91-93.
44 Brief Rohrer Verlag, dd. 3-3-1943, *Briefwisseling*, p. 260.
45 Brief S. Vestdijk, dd. 14-4-1941, *Briefwisseling*, p. 64.
46 Brief S. Vestdijk, dd. 16-10-1941.
47 *Briefwisseling*, p. 72.
48 *Voetsporen door de tijd*, p. 90.
49 Brief S. Vestdijk, dd. 4-1-1942.
50 Haarlem, 1989, p. 115.
51 December 1945, p. 64.
52 Hendrik Cramer, *Vizioen en geboorte*, Amsterdam, 1974.
53 Brief Ans Koster, dd. 19-11-1942.

11

In september 1939 brak de Tweede Wereldoorlog uit, al werd er maanden lang niet of nauwelijks gevochten. In januari 1940 duurde deze situatie dus al bijna een halfjaar en op dat moment schreef de Ierse minister van defensie (officieel de Minister for the coordination of defensive measures geheten) een memorandum voor zijn collega's in het kabinet. ‘In these days one of the most important weapons of war is propaganda,’ stelde hij, ‘indeed it would not be surprising in spreading their own propaganda and stopping that of the Allies, then in their submarine campaign. In these days, therefore, no matter what the old and very much of date international conventions contain, it behoves neutrals who want to remain at peace to walk warily in the zone of the propaganda war.’

Het was een juiste observatie van de werkelijkheid. Propaganda was nu eenmaal een belangrijk onderdeel van de oorlogvoering geworden, een ontwikkeling die tijdens de Eerste Wereldoorlog al was ingezet.

Nu was Ierland voor zowel de Duitsers als de Engelsen een ideaal gebied om een propagandaoorlog te voeren. Dat kwam natuurlijk, hoewel de minister van defensie in zijn memorandum daar niet van repte, door de unieke situatie waarin Ierland zich bevond. Ierland was neutraal maar stond bepaald niet op goede voet met Engeland, waarmee met een eeuwenoude frustratie diende te worden afgerekend. Het was dan ook geen wonder, dat zowel de Duitse spionagedienst, de *Abwehr*, als het propagandaministerie van Joseph Goebbels zich in Ierland hadden genesteld. De *Abwehr* had zelfs studenten naar Ierland gestuurd om daar zowel de Ierse geschiedenis en cultuur te bestuderen als om Berlijn uitvoerig te informeren over de politieke situatie in de Ierse Republiek en in Ulster.

Een andere stroom van inlichtingen over Ierland was afkomstig van de kleine Duitse en Oostenrijkse gemeenschap in dat land. Het was geen geheim dat velen van hen overtuigde nationaal-socialisten waren, want zij gaven op bijeenkomsten vrijelijk van hun politieke overtuiging blijk en de Ierse pers berichtte daar ook vaak over. Een belangrijke figuur onder deze groep nationaal-socialisten was de leider van een Duits-Oostenrijkse bond van nationalisten, professor Mahr, die directeur was van het National Museum van Dublin. Mahr kon door zijn positie als museumdirecteur vrijelijk door geheel Ierland reizen zonder dat dat wantrouwen wekte. Hij moest nu eenmaal veel verzamelaars bezoeken en archieven raadplegen. Daardoor was hij in staat veel informatie door te spelen naar Berlijn en bovendien kon hij, nòg belangrijker, gemakkelijk contacten leg-

gen met Ieren, die vanuit hun haat tegen de Engelsen bereid waren veel voor de Duitse zaak te doen. Mahr bouwde langzaam een uitstekend netwerk op van Ieren die konden worden ingezet in de strijd tegen de Engelsen.

Dan was er nog de Duitse ambassadeur in Ierland, Eduard Hempel. Hij was een van de weinige Duitse ambassadeurs die regelmatig naar Berlijn gingen. Hij was zo belangrijk in de propagandaoorlog dat hij bij elk bezoek rechtstreeks contact had met Hitler, waar zijn andere collega's nooit verder kwamen dan Von Ribbentrop, de Duitse minister van buitenlandse zaken. Dat Hempel steeds door Hitler persoonlijk werd ontvangen kwam door de grote interesse die de Führer had voor alles wat met Ierland te maken had. Als hij in gezelschap over de Ierse president De Valera sprak, had hij het altijd over de 'Taoisseach', de Ierse titel voor De Valera, een handige poging van Hitler om de Ierse nationalisten voor zijn zaak te winnen.

Hoe belangrijk het was dat Ierland op z'n minst neutraal zou blijven in het conflict tussen Engeland en Duitsland blijkt uit het bezoek dat Hempel enkele uren voor de invasie in Polen begon aan De Valera bracht, om zich ervan te verzekeren dat Ierland zich niet in de strijd zou mengen. Hempel vertelde bij die gelegenheid dat Duitsland van zijn kant de neutraliteit van Ierland zou respecteren. Of hij tevreden was met het antwoord van de Ierse president is nog maar de vraag. Die vertelde hem namelijk dat de handel tussen Engeland en Ierland een grondpijler was van de Ierse economie en dat daarom de Ierse regering (De Valera toonde zich hier een waarlijke 'Realpolitiker') 'a certain consideration for Britain' moest tonen. Dit betekende niet dat De Valera zich meer op Engeland dan op Duitsland richtte. Joseph Goebbels zou dat later in zijn dagboeken met tevredenheid vaststellen, bijvoorbeeld toen in januari 1942 Amerikaanse troepen in groten getale in Noord-Ierland werden gestationeerd. 'De landing van Amerikaanse troepen in Noord-Ierland heeft grote sensatie gewekt,' schreef Goebbels op 29 januari 1942.[1] 'Hoewel geen grondgebied van Zuid-Ierland bij deze operatie betrokken is, liet De Valera een krachtig protest horen. Wellicht wilden de Amerikanen, ten behoeve van de Engelsen, alleen maar uitvinden hoe de Ierse regering zou reageren. Deze reactie was waarschijnlijk krachtiger dan men in Londen voorzien had en ik geloof dat er op 't ogenblik geen gevaar bestaat, dat de Engelsen het eigenlijke Ierland zullen bezetten. In de Verenigde Staten is De Valera's protest met geveinsde verbazing ontvangen. Maar deze voorgewende verrassing werkt voor de Ieren meer kwetsend dan verhelderend.'

Deze laatste informatie zal hij wel van ambassadeur Hempel hebben ontvangen. Deze was overigens wel de geschiktste ambassadeur die de Duitsers zich hadden kunnen wensen in het neutrale, maar o zo overgevoelige Ierland. Hempel was een voormalige cavalerieofficier die in 1937, op tweeënzestigjarige leef-

tijd in Ierland tot ambassadeur werd benoemd, nadat de Ierse regering aan Berlijn had laten weten geen prijs te stellen op een nationaal-socialist als ambassadeur. Het verzoek werd door de nazi's, voor wie Ierland dus zo belangrijk was, tandenknarsend gehonoreerd. Hempel was daardoor een van de weinige niet-nationaal-socialisten onder het ambassadeurscorps toen de oorlog uitbrak. Maar nationaal-socialist of niet: op het dak van de Duitse ambassade aan de Northumberland Road woei wel de hakenkruisvlag.

Ook de Britse ambassadeur, Sir John Maffey, die natuurlijk op de hoogte was van de regelmatige bezoeken van Hempel aan De Valera, ging naar de Ierse president toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak, in hoofdzaak om te zien of de Duitse collega de oude staatsman had kunnen beïnvloeden. Toen de oorlog zich uitbreidde met de Duitse inval in Nederland, België en Frankrijk, stond Maffey opnieuw op de stoep bij De Valera, ditmaal echter om de Ieren te smeken zich bij de geallieerden aan te sluiten. Maar zoals De Valera een achttal maanden eerder Hempel had afgehouden, zo hield hij nu de Engelse ambassadeur met zijn smeekbedes op een afstand. Maffey kon zijn minister van buitenlandse zaken, Anthony Eden, melden dat De Valera zich erover verbaasde dat Ierland werd gevraagd om zich in te zetten voor de zaak van de vrijheid ‘when freedom was denied in a portion of Ireland owing to the influence of an uncompromising minority’. Die opmerking was raak. Het was een punt waar de Duitse propaganda zich ook duidelijk op richtte. Opmerkelijk genoeg hechtte de Engelse minister van buitenlandse zaken veel minder belang aan de houding van Ierland dan zijn tegenspeler in Berlijn. In Edens in 1962 verschenen memoires *Facing the dictators* komen in de 159 pagina's De Valera en Ierland zelfs in het geheel niet voor.

Adolph Mahr, de museumdirecteur, zat intussen in Berlijn. Op het moment dat de Duitsers Polen binnenvielen, was hij voor een kort bezoek in Neurenberg en het was hem niet mogelijk gebleken om naar Dublin terug te keren. En zelfs als hij er in zou slagen om via een omweg naar Ierland te komen, dan zou hij toch een zeker risico lopen. De Britse Inlichtingendienst was achter zijn werkelijke activiteiten gekomen en men had deze informatie aan de Ierse autoriteiten doorgegeven. Gelukkig voor Mahr zat een informant voor de Duitsers bij het ministerie van buitenlandse zaken in Dublin en die kon de Abwehr waarschuwen.

De beschuldigingen aan het adres van Mahr waren tamelijk ernstig. Hij had namelijk tekeningen en foto's, die hij zelf had gemaakt, aan de Duitse Abwehr doorgegeven en deze foto's waren bestemd voor het Duitse opperbevel voor het geval het noodzakelijk zou zijn om een inval in Ierland te ondernemen.

Mahr ging in Berlijn wonen. Hij kwam daar niet op non-actief te staan, want hij had veel contacten bij het Auswartige Amt, het Duitse ministerie van bui-

tenlandse zaken, en bij het Propagandaministerie. Zijn contacten met de Abwehr zijn ons al bekend. Al deze instanties voorzag hij van nuttige informatie. Voor ons is echter het Propagandaministerie het meest relevant. Daar werkte Mahr veel samen met Dr. Hans Hartmann, die in de jaren dertig de assistent van Mahr was bij het National Museum in Dublin, terwijl Hartmanns vrouw op de Duitse ambassade had gewerkt. Ook zij verbleven voor vakantie in Duitsland toen de oorlog uitbrak en ze waren daar gebleven. Hartmann werd niet door de Ieren als een ongewenst persoon beschouwd; hij was gewoon te onbelangrijk om via een omslachtige omweg naar Ierland terug te sturen. Hartmann verzorgde voor het Propagandaministerie de radio-uitzendingen die bestemd waren voor Ierland. Mahr kreeg vrij snel de supervisie over deze uitzendingen, die steeds agressiever van toon werden. Die toon kunnen we aflezen uit een bewaard gebleven radio-uitzending van 15 juni 1943 waarin onder meer over de Engelsen werd gezegd: ‘They never made any attempt to understand the Irish mind; or if they did make the attempt, they never succeeded. England's only object was to establish and maintain her domination over Ireland, and the results for Ireland were misery and subjection... On the other hand understanding is possible between Ireland and the continent. The Celtic races came originally from the south of Germany, and although the English came too from the north of Germany, and left the continent to settle in the British Isles much later than the Celts, the Celts, and especially the Irish remained in many ways more faithful to the spirit and tradition of Europe than did the English.’ Hartmann eindigde elke toespraak (want hij was meestal de voordrager vanwege zijn accentloze Engels) met de woorden: ‘God bless and save Ireland.’

De invloed van de propaganda in Ierland was groot en de Duitse ambassade werd het middelpunt van veel anti-Engelse acties, waardoor de woorden van het memorandum van 23 januari 1940 alleen maar bewaarheid werden. Het was dan ook niet zonder reden dat Churchill in maart 1944 aan de Amerikaanse president Roosevelt meedeelde dat het noodzakelijk was geworden om de telefoonverbindingen af te snijden en ook de veerdienst tussen Engeland en Ierland stop te zetten. Het doel van deze ingrijpende maatregel, die veel schade toebracht aan de toch al zo fragiele Brits-Ierse betrekkingen, was te voorkomen dat vanuit Ierland plannen over de komende invasie door de geallieerden op het Europese vasteland naar Duitsland zouden uitlekken. Churchill beschouwde de Duitse ambassade terecht als het middelpunt van de informatiestroom vanuit Ierland naar Duitsland. Deze ambassade had geen eigen communicatiekanaal met Duitsland; men moest de reguliere telefoonverbindingen gebruiken en de telefoonverbinding tussen Ierland en Duitsland liep over Brits grondgebied. Het was voor de Engelsen dus niet moeilijk om deze verbinding af te snijden.

Roosevelt had in eigen land met veel Ierse kiezers te maken; hij stond ruim een halfjaar voor de presidentsverkiezingen. Churchill had Roosevelt daarom veel uit te leggen, want de Amerikaanse president diende rekening te houden met de miljoenen Amerikanen van Ierse afkomst. Churchill schreef Roosevelt daarom dat het niet ging om ‘wrok’, maar om ‘zelfbehoud’. ‘The object of these measures,’ aldus Churchill in een persoonlijke boodschap aan Roosevelt, ‘is not spite against the Irish, but preservation of British and American soldiers' lives and against our plans being betrayed by emissaries sent by sea or air from the German Minister in Dublin.’

In Ierland veroorzaakte deze maatregel grote opschudding, terwijl men zich op het Duitse ministerie van propaganda daarentegen in de handen wreef. Roosevelt gaf daarnaast opdracht aan de Amerikaanse ambassadeur in Dublin om van de Ierse regering te eisen dat zowel de Duitse als Japanse diplomaten het land uitgezet zouden worden. Wat de geallieerden overigens niet wisten was, dat De Valera zelf al de opdracht had gegeven elke verbinding met Berlijn onmogelijk te maken. Alleen vond De Valera het vanuit zijn neutraliteitsbeginsel niet nodig dit aan de geallieerden mee te delen. De Ierse president weigerde in te gaan op de Amerikaanse eis om diplomaten uit te wijzen, en hij vond het gehele Ierse volk achter zich. Toen drie maanden later algemene verkiezingen werden gehouden, won zijn partij met grote overmacht, zodat De Valera in plaats van over een minderheids- over een meerderheidsregering kon beschikken.

Duitsland zou tot het einde van de oorlog verzekerd blijven van de neutraliteit van Ierland, een van de weinige diplomatieke successen van nazi-Duitsland, dat overal elders door bot en arrogant optreden zoveel neutrale regeringen van zich had vervreemd. In het geval van Ierland was de politiek van de Duitsers echter geraffineerder. Men slaagde er steeds opnieuw in om de Ieren op tijd tegen de Engelsen op te zetten en zodoende de neutraliteit te handhaven.

Wie kennis neemt van de inhoud van *Iersche nachten* en daarbij in ogenschouw neemt hoe gebrand de Duitsers erop waren die anti-gevoelens bij de Ieren levend te houden, die zal niet verbaasd zijn dat de Duitsers hiermee ingenomen waren. Het was duidelijk dat wie zo'n boek uitgaf, liet zien achter ‘het verdrukte Ierse volk’ te staan.

‘Veel meer dan een historische lijkt *Ierse nachten* mij een sociale roman,’ zou P. Kralt daarom zeggen.[2] ‘Sociaal in zoverre hij een verbeelding geeft van het functioneren van een systeem van onderdrukking; het terroriseren van het ene volk door het andere. Hella S. Haasse interpreteerde de roman ook als zodanig. Vóór haar had Theun de Vries al voor deze opvatting gepleit en Vestdijk zelf was het met hem, onder zeker voorbehoud, wel eens.’

Zo'n boek zou in het propagandaspel der Duitsers een uitstekende rol kunnen

spelen, maar eerst moesten ze natuurlijk van het bestaan ervan op de hoogte worden gesteld. Het boek moest onder ogen komen van de ambtenaren op het propagandaministerie van Goebbels die er dan misschien toekomst in zagen. Het was een lange weg voordat het zover was. Het manuscript lag dan wel bij *Rohrer Verlag*, maar dat was een betrekkelijk kleine uitgeverij zonder verbindingen met de autoriteiten in Berlijn.

Het verhaal van die lange weg begint bij Ans Koster. Of beter: bij de vriendschap tussen Ans Koster en Fré Dommisse. Fré Dommisse, op 12 mei 1900 in Ophemert geboren, had zich een zekere naam als romancière verworven. In 1929 verscheen haar roman *Krankzinnigen*, waarin ze, evenals in haar latere roman *Het licht op de drempel*, haar ervaringen in de inrichting, de Willem Arntzstichting, verwerkte. Ze stond politiek gezien links en kende voor de oorlog Theun de Vries door haar medewerkerschap aan het blad *Links Richten*. Hij ontmoette haar voor de eerste maal in het huis van Jan en Annie Romein. Ze publiceerde ook werk in *Boekenvrienden Solidariteit*, de onderneming van de Duitse immigrant Heinz Kohn.

In 1938 verhuisde ze naar Doorn, waar ze tot het einde van haar leven zou blijven wonen. Er zijn twee adressen van haar bekend, de Boschlaan 12 en de Kortenburgerlaan 2. 'Het was de bedoeling om er iets "bij" te doen,' schreef ze later[3], 'en om daardoor tevens meer bestaansmogelijkheid te hebben. Ik hoopte op een enkele bezoeker in de week. Het heeft niet zo mogen zijn. Er kwamen meer bezoekers, en ik blaakte van ijver. Ik droomde van een cultureel centrum, van pottenbakkers die de jeugd van hun werk zouden vertellen, van schilders die exposities zouden houden, van schrijvers die uit hun werk zouden lezen, van voordrachten, jeugdwerk, ja, waarvan niet?'

Vestdijk heeft, zover ik kan nagaan, eenmaal van Fré Dommisse gerept, en wel in zijn *Gestalten tegenover mij*, in het hoofdstuk 'Het dorp van de donder'[4]: 'Een zekere bekendheid, meer buiten Doorn dan in Doorn, en dan nog meer in de Doornse binnenhuisjes dan in de boekwinkel, verwierven de romancière Fré Dommisse [...].' Ze komt wel regelmatig voor in de briefwisseling met Theun de Vries, maar erg oppervlakkig. 'O ja, dat boek van Fré Dommisse heb ik nog nooit terug gehad. Kom jij het soms weer brengen?' schreef Ans Koster op 21 oktober 1942 aan Theun de Vries[5]. Op 15 maart 1943 vroeg Vestdijk zo ongeveer hetzelfde[6]: 'P.S. Ans zei, dat er hier bij Fré Dommisse een boek van mij ligt. Is dat dat deeltje van Conrad? Haast is hier niet bij overigens.' Een maand later, op 13 april[7]: 'Het boek van Conrad kreeg ik van Fré terug.'

In een van de weinige brieven van Theun de Vries aan Vestdijk, die bewaard zijn gebleven, komt Fré Dommisse ook voor. Fré Dommisse was door Theun de Vries in contact gekomen met Vestdijk, die in zijn brieven sprak over 'Fré'. Bovendien was Ans Koster met haar bevriend geraakt. Theun de Vries daarentegen

schrijft op 8 september 1943 heel vormelijk aan Vestdijk[8]: ‘Mocht je met verloop van tijd “De Wolven” uit krijgen - waarbij je je niet hoeft te haasten, dan zou mevr. Dommisse, Boschlaan 12, Doorn, het boek graag willen lezen. Ik was juist dezer dagen bij haar, en zij vroeg mij er naar.’

Vestdijk op zijn beurt bleef anders over haar schrijven. Hij antwoordde op 10 mei[9]: ‘Ans slaat nog enkele blikken in *Urukagina*; maar zij heeft weinig tijd voor lezen, en zal het boek eerstdaags naar Fré brengen.’

Het is weinig opwindend; Fré Dommisse lijkt hier te fungeren als een afhaalcentrum voor boeken. Vestdijk schrijft geen enkele maal over Fré Dommisse als kunsthandelaarster of over haar andere activiteiten. Sjoerd van Faassen constateert dat Vestdijk in *Gestalten tegenover mij* ook niet melding maakt van ‘het feit dat Dommisse, wier huis een cultureel en literair centrum was, in Vestdijks bijzijn een serie lezingen over hem organiseerde’.[10] Heeft ze misschien Vestdijk ook proberen over te halen zelf een lezing te houden en was dat dan een van die lezingen, waarvoor hij zich, zoals Van Duinkerken zich herinnerde, ziek had gemeld? In ieder geval kwam Vestdijk bij Fré Dommisse over huis en tijdens een van die bezoeken ontmoette hij Else Lohmann, drie jaar ouder dan Fré Dommisse. Else Lohmann was in Bielefeld (Duitsland) geboren. Ze studeerde aan de Akademie in Dresden en van 1917 tot 1922 in Berlijn. Op een reis naar Rome leerde ze de Nederlander mr. Van der Feer Ladèr kennen. Hij was een jurist die in zijn vrije tijd in kunst liefhebberde. Ze woonden eerst in Nunspeet, vanaf het begin van de jaren dertig in Baarn, in een villa die de naam *Forest Hill* droeg. Het huis stond aan de Hertog Hendriklaan 2.

Toen Fré Dommisse, zij het op bescheiden schaal, een kunsthandel opzette, gaf Else Lohmann schilderijen van haar in commissie. Ze herinnerde zich dat Fré Dommisse daar ook een aantal van heeft verkocht.[11] Het ging om kleine schilderijen, landschappen in licht expressionistische toon, een vage echo van het Duitse expressionisme uit het eerste decennium van deze eeuw. Zij raakte via Fré Dommisse in contact met Ans Koster, met wie ze, naar ze lang dacht, een vriendschappelijke relatie onderhield. Met Vestdijk had Else Lohmann veel minder contact.

Else Lohmann was degene op wie Ans Koster duidde toen ze op 15 oktober 1942 aan Theun de Vries schreef[12]: ‘Kom je nog niet eens een keertje hier? Als je 's morgens vroeg komt dan kun je een heel dagje maken, of wacht je tot Simon terug is????? Ik heb hoop dat het niet al te lang zal duren. 'k Heb een kennis die er zich nog al voor inspant, maar of het lukken wil is no. 2.’

Een kennis van haar. Dat klopt dus. Het gaat niet om Van der Woude, die ze overigens met naam en toenaam genoemd zou hebben, ook niet om Godthelp, die Theun de Vries niet kende, en die bovendien meer een kennis van Vestdijk was. En misschien bedoelde Ans Koster niet eens Else Lohmann zelf, maar

haar man, Van der Feer Ladèr, die in 1941 in Baarn een kunsthandel was begonnen, met vijftiende- en zestiende-eeuwse kunst als specialiteit. Van der Feer Ladèr was pro-Duits en hij had veel contacten in Den Haag. Hij was ook een man met een grote ambitie die het prettig vond om aan anderen te laten zien dat hij die contacten bezat en dat hij via deze relaties invloed uit kon oefenen. Hij had in de bezettingsjaren nauw contact met Han Jüngeling, een suspecte kunsthandelaar en veilinghouder. Jüngeling was voor de oorlog nieuwslezer bij het ANP en stond bekend als 'de gouden stem'. In juni 1940 ging hij bij de Berichtendienst van de Nederlandsche Omroep werken en niet lang daarna behoorde hij tot een 'van de allereersten die zich als vrijwilliger voor de Waffen SS aanmeldden, lang voordat er sprake was van de oprichting van het Nederlandsche Legioen. Helaas werd ik afgekeurd,' zoals Jüngeling zelf aan de autoriteiten zou schrijven.[13]

De Vrije Kunstenaar had hem al snel in de gaten[14]: 'De drager van deze naam, langen tijd omroeper van de BNO, duikt de laatste tijd in allerlei kringen op waar men hem sinds zijn snelle "ommezwaai" kort na de Meidagen van 1940 liever zag noch kende. Hij weet echter daar door te dringen met hartroerende verhalen. "Hoe goed hij altijd geweest was", dat hij uit de omroep is, enz. Uit de omroep is hij, maar hoe vult hij zijn dagen en zijn portemonnaie? Een kleine aanwijzing vormt wat enige weken geleden in een kunsthandel in Amsterdam gebeurd is. Daar kwam de heer Jüngeling op een goede dag binnen, voorzien van een SS "Kennzeichen" en een hakenkruisspeldje (waarmee hij zich nimmer vertoont in de milieus, waarin hij weer tracht binnen te dringen) en vergezeld van een beambte der Sicherheitspolizei. Hij zeide gekomen te zijn om ontaarde kunst in beslag te nemen. Dit gebeurde dan ook prompt: werken van Germ. de Jong, M. Schwarz, Else Berg en... van de Gildeleider Colnot werden in beslag genomen. Gebeurde dit laatste om te tonen, hoe onpartijdig hij en zijn opdrachtgevers zijn, of is enkel onkunde oorzaak van dit feit, waarover wij wel hebben moeten lachen?'

Jüngeling was de man met contacten binnen de SD, zoals we kunnen leren uit de aantekening op de brief van Jüngeling door Gerdes, Hoofd Afdeeling Beeldende Kunsten van het DVK: 'Jüngeling is, naar ik vernam, SS-man en heeft goede relaties met SD-instanties.'

Zijn vriend Van der Feer Ladèr bemoeide zich binnen de kunsthandel in hevige mate met de strijd tegen handel in valse schilderijen en met de beunhazerij in het veilingwezen. Hij hoopte, schreef hij Gerdes in de zomer van 1942[15], dat er gauw een leider van de Vakgroep Kunsthandel van de Nederlandsche Kultuurkamer zou worden benoemd. Hij had in ieder geval al iemand op het oog: een nog grotere beunhaas - Han Jüngeling. 'Het is waar, dat hij nog jong is en dus nog niet de ervaring heeft als iemand met een jarenlange ondervinding,

maar toch weet hij er al heel wat van en onder de kunstkenners beschouw ik hem, als een “coming man”.'

Zo zien we een man met veel relaties in Den Haag, iemand die zich overal mee bemoeide en er niet tegen opzag zich in te laten met nationaal-socialisten van het zuiverste water. De door Gerdes al genoemde contacten tussen Jüngeling en de SD kunnen een rol hebben gespeeld in het verloop van ons verhaal, maar zekerheid daarover bestaat niet.

Wel bestaat er zekerheid over de wijze waarop Vestdijk aan zijn informatie over een hem onbekende bedrijfstak is gekomen. Die heeft hij van Van der Feer Ladèr.

Het is opvallend dat in het naoorlogse werk van Vestdijk een aantal malen een kunsthandelaar voorkomt. Ik verwijs hierbij naar Pierre Duplessys in *De leeuw en zijn huid*, de vader van Maarten Smallandt in *Avontuur met Titia* en Klager in *De schandalen*. Klager werd door Vestdijk beschreven als ‘een kleine, zoetsappige erudiet met een glazen oog'.[16]

In *Avontuur met Titia*, de brievenroman die Vestdijk samen met Henriëtte van Eyk maakte, komt de kunsthandelaar uitvoeriger voor. Maarten Smallandt beschrijft dan zijn vader[17]: ‘Dat kon mijn vader niet helpen; maar in haar ogen kon hij wél helpen, dat hij niet hoger klom, zich met kopiëren bleef vergenoegen, en als kunstverkoper en antiquair geenszins de stoute stukjes uithaalde, die de vakgenoten met stomheid zouden slaan.'

Ook in de achttiende eeuw bestond het vak van kunsthandelaar en Vestdijk beschreef er een, Pierre Duplessys, in *De leeuw en zijn huid*[18]: ‘Marie-Henri Beyle zou ik in Milaan niet gaan opzoeken. Een vriend die geen echte vriend wás, - en bovendien had en heb ik iets tegen zijn nom de plume: Stendhal, naar het schijnt ontleend aan een Oost-Pruisisch plaatsje, met toegevoegde h. Tegen íedere nom de plume, beter gezegd, want nu ikzelf aan de vooravond sta van het schrijverschap, - historicus eerder dan schrijver in de gangbare betekenis, - moet het mij van het hart, dat ik de naam Pierre Duplessys nooit vrijwillig zou verruilen voor de homoniemen van kleine Duitse stadjes, en al was het Weimar. Duplessys klinkt dan ook beter dan Beyle, - veel meer de naam van iemand, die Beyle's voorliefde voor het dilettantisme onmogelijk kan delen, als kunsthandelaar zich kunstkenner mag noemen, en zich zeker niet zou verlagen tot het schrijven van verzonnen verhalen, romans genaamd.'

In de beschrijvingen van de eerste twee kunsthandelaren zijn de trekken te herkennen van twee vooraanstaande kunsthandelaren uit het eind van de jaren dertig: Carel van Lier, die een kunsthandel had aan het Rokin in Amsterdam en de Utrechtse handelaar Wiegersma, die een zaak had in de Minrebroederstraat. Wiegersma deed veel zaken met Van der Feer Ladèr. Het is duidelijk dat

de beschrijving van deze twee handelaren en de ins en outs van de kunsthandel van de laatste kwam.

Sporen van een van die verhalen zijn terug te vinden in *Pastorale 1943*. Het gaat om de lotgevallen van de joodse familie Katz, een bekende kunsthandelarendynastie uit Dieren.[19] Eind 1941 was de handelaar Nathan Katz met zijn familie naar Zwitserland gereisd. Hij had een uitreisvisum voor dat land gekregen van de Duitsers maar in ruil daarvoor moest hij beloven dat hij zou bemiddelen bij de aankoop van de collectie Lanz die in Zwitserland was en waarvoor Hermann Goering, die een grote kunstcollectie wilde aanleggen, zich interesseerde. Het was een duidelijk voorbeeld van een ruilhandel met de Duitsers, waarbij mensenlevens werden geruild tegen materiële voordelen voor de nationaal-socialisten.

In oktober vond met de familie Katz opnieuw een ‘ruil’ plaats. Nu was het Benjamin Katz, de broer van Nathan, die in Den Haag een grote kunsthandel had, waar Goering regelmatig schilderijen kocht. Toch kwam er een ogenblik dat zelfs Goering Katz met zijn grote familie van vijfentwintig personen niet langer kon beschermen tegen deportatie naar het Oosten. Hij ging daarom akkoord met een gigantische ruil. Vijfentwintig familieleden tegen het schilderij *Portret van een man, lid van het geslacht Raman* van Rembrandt. Beide transacties, zowel die met Nathan als die met Benjamin, werden begeleid door de Gesandschaftsrat F.W. Wickel, hoofd van het Referat Sonderfragen. Zijn rechterhand was dr. E. Göpel, de Bevollmächtigte des Sonderbeauftragten für das Museum Linz, het zogenaamde Führermuseum, waarvoor Göpel inkoper was. Ook Hitler wilde namelijk een grote collectie opbouwen en de verschillende diensten werkten soms voor Goering, soms voor Hitler. Göpel was via Wickel dus met het systeem van onderhandelingen waarin iemands leven wordt geruild tegen diensten of goederen, bekend. Hij zou overigens in 1943 zelf de onderhandelingen leiden tussen de Amsterdamse kunsthandelaar P. de Boer en de Duitse autoriteiten. De Boer wilde de vrijlating uit Westerbork van zijn medewerker Otto Busch en diens vrouw bewerkstelligen in ruil voor een aantal schilderijen van Jan Brueghel de Oude. De transactie ging door en Busch en zijn vrouw overleefden de oorlog. Göpel was vanaf het begin bij deze ruil betrokken en leidde de gehele, tamelijk gecompliceerde operatie, omdat beide partijen verregaande garanties wilden hebben voor de levering door de andere partij van de overeengekomen ‘goederen’.

In *Pastorale 1943* komt een dergelijk verhaal voor. Het is de geschiedenis van een joodse handelaar die via een ingewikkelde manoeuvre tot een vergelijk komt met de Duitsers. Hij zou ze goud en kostbaarheden leveren in ruil voor een uitreisvisum voor hem en zijn familie. Het plan slaagde bijna, maar op het laatst werd de handelaar door een andere instantie gearresteerd en gedeporteerd zon-

der dat de partij met wie hij de ruil had opgezet daar nog iets aan kon doen. De naam van de handelaar in *Pastorale 1943* was Cohen Kaz. We mogen ervan uitgaan dat de informatie over de transactie met de familie Katz, waar alleen een kleine groep ingewijden, collega-handelaren, van op de hoogte was, via Van der Feer Ladèr bij Vestdijk terecht is gekomen. Want zo kwam Vestdijk aan het materiaal voor zijn romans; dat hebben we eerder gezien toen hij voor *Iersche Nachten* bij Hendrik Cramer zijn licht opstak, voor *Rumeiland* bij Johan van der Woude en voor *Pastorale 1943* bij Johan van der Woude en Wolfgang Cordan.

Göpel en Van der Feer Ladèr kenden elkaar vrij goed. Göpel was zelfs bereid om Van der Feer Ladèr te plezieren toen deze intervenieerde toen zijn vriend Han Jüngeling voor de zoveelste maal in moeilijkheden was gekomen. Göpel schreef bij die gelegenheid een brief over Jüngeling die Van der Feer Ladèr bij de verschillende instanties mocht gebruiken en waarin Jüngeling wordt gekenschetst als ‘schon seit Jahren als ein verlässlicher und kenntnisreicher Experte bekannt’.[20]

Toen Ans Koster dan ook haar nood klaagde bij Else Lohmann, schakelde deze onmiddellijk haar man in en Van der Feer Ladèr, er tuk op om een zo vooraanstaande Nederlander van dienst te kunnen zijn, ging naar Göpel. Hij benaderde hem met het verzoek of deze iets voor zijn relatie Vestdijk kon doen. Het leek op het eerste gezicht een zinloos verzoek. Wat zou Göpel voor een schrijver kunnen doen? Hij hield zich toch alleen met beeldende kunst bezig? Van der Feer Ladèr wist echter wel beter. Göpel had hem meerdere malen verteld van zijn voorliefde voor literatuur en van zijn grote bibliotheek in zijn huis, Stieghtstrasse 76 in Leipzig, een bibliotheek die hij zo node moest missen. Göpel was niet, als veel andere nazi's die naar Nederland waren gekomen, een platte plebejer. Hij onderhield vriendschappelijke banden met de bekende joodse kunsthistoricus Max Friedlaender en bovendien nam hij de joodse handelaar en expert Vitale Bloch onder zijn bescherming zodat deze de oorlog overleefde. Göpel stond bekend als een innemend en erudiet mens. Hij verbleef veel in Parijs, waar hij met Ward Holzapfel omging. Het was in datzelfde Parijs dat hij nauwe banden onderhield met Ernst Jünger. Ontelbaar zijn de verwijzingen in Jüngers dagboeken naar Göpel. Van Jünger kunnen we leren dat Göpel in Amsterdam contacten had met Max Beckmann[21]: ‘In Majestic gesprek met dr. Göpel over Max Beckmann, die hij van tijd tot tijd ziet in Holland en wiens groet hij overbracht. De schilderkunst die in haar romantische scholen de grenzen van de literatuur heeft overschreden, waagt zich tegenwoordig op terrein dat aan de muziek is voorbehouden. Beckmann behoudt een sterke, eigen lijn.’

Heeft Göpel een ontmoeting gehad met Vestdijk? Het is niet uitgesloten, al is het niet meer te achterhalen, maar Schauer zou Vestdijk in augustus 1943 berichten dat Göpel de vertaling van *Iersche Nachten* in zijn bezit had en aan Vest-

dijk zou doen toekomen.[22] Waarom Göpel, de man die zich in Nederland alleen bezig hield met aankopen voor het Führer-museum de vertaling onder zich had, zal later duidelijk worden.

De brief van Schauer kwam bij Vestdijk binnen een paar dagen nadat Vestdijk van Göpel een brief had ontvangen.[23] Naar de inhoud kunnen we gissen; ook deze brief valt onder de beschermende handen van Mieke Vestdijk. Martin van Amerongen zat er niet zo ver naast met zijn ontboezeming[24]: 'Er is traditioneel veel kritiek op het fenomeen van de kunstenaarsweduwe, model de weduwe Orwell, de weduwe Vestdijk en de weduwe Tucholsky. Zij zitten onwrikbaar met hun onbestorven achterste op de geestelijke nalatenschap van de overledene, alsof *zij* al die fraaie verzen en al die prachtige boeken hebben geschreven. Ondertussen incasseren zij de posthume honoraria en verwarmen via de open haard de luxueus gestoffeerde woonkamer met als compromitterend ervaren correspondentie. Het is een serieus probleem, dat menige literatuurvorser tot blinde razernij brengt.'

Wat zou er al niet verhelderd kunnen worden als deze brieven openbaar gemaakt werden: de brieven die Kurt Schauer, de vertaler van Vestdijk, tussen 1940 en 1949 schreef (dertien in getal); de brief van 29 september 1942 van Henk en Lien Godthelp; de brief van 1 februari 1943 van G. Bernau, een literair agent in Praag die met Vestdijk wilde praten over de vertaling van *Rumeiland* in het Tsjechisch of Sloveens, de brief van Annie Gerdeck-de Waal van 28 februari 1942; en niet te vergeten brieven van Pyke Koch uit 1942 en 1943 over lezingenavonden.

Van der Feer Ladèr zou in zijn gesprek met Göpel ook spreken over het verzoekschrift dat Vestdijk in Sint Michielsgestel had ingediend, maar Göpel raakte pas echt geïnteresseerd toen Van der Feer Ladèr de anti-Britse tendensen in *Iersche nachten* aanstipte. Een roman over Ierland en dan nog anti-Brits? Dat opende perspectieven. Göpel zag opeens mogelijkheden om Vestdijk uit gijzeling te krijgen en hij beloofde Van der Feer Ladèr alle medewerking. Hij liet daarbij los dat hij een vroegere museumdirecteur uit Dublin kende, die wellicht behulpzaam kon zijn. Deze man werkte nu in Berlijn en had veel invloed. Met deze belofte ging Van der Feer Ladèr naar huis terug, waar hij zijn vrouw een verslag deed van zijn bezoek aan Göpel. Else Lohmann op haar beurt vertelde het een en ander aan Ans Koster zonder veel details te geven. Ze zei alleen dat haar man via relaties in Den Haag een poging deed Vestdijk vrij te krijgen.

De museumdirecteur in Berlijn, over wie Göpel het had, kennen we al: het was Adolf Mahr, die onder andere voor het Propagandaministerie en het ministerie van buitenlandse zaken werkte. Göpel kende hem, vanuit zijn werk voor het Linzmuseum en hij had Mahr verschillende malen in Berlijn ontmoet.

Hij wist dat Mahr sterk betrokken was bij de anti-Britse propaganda in Ierland en erop gebrand was zoveel mogelijk ammunitie in handen te krijgen. Nu had hij iets voor Mahr. Een vooraanstaand Nederlands auteur en ook nog een auteur die in Duitsland flinke oplagen behaalde, die een boek had geschreven dat zich in Ierland afspeelde en bovendien anti-Britse tendensen bevatte.

Mahr was inderdaad blij met de tip van Göpel en hij nam onmiddellijk contact op met *Rohrer Verlag*. Hij kreeg de nodige informatie en een eerste proeve van de vertaling, een vertaling overigens die werd afgekeurd.

Mahr liet *Rohrer Verlag* weten dat de uitgeverij geen problemen hoefde te verwachten van het al dan niet aanmelden van Vestdijk bij de Kultuurkamer. Hij had inmiddels een gesprek gehad met een van de belangrijkste Lectoren van de Reichsschrifttumskammer, verbonden aan de Hauptstelle I, Zentrallektorat, professor Heinrich Gelzer. Deze had indertijd ook al toestemming gegeven voor de uitgave van *Das fünfte Siegel*. Hij was een groot bewonderaar van het werk van Vestdijk en hij was het met Mahr eens dat *Irische Nächte* niet alleen een prachtige roman was, maar ook ongekende propagandistische mogelijkheden schiep. Hij zou daarom stilzwijgend voorbijgaan aan de overeenkomst tussen de Reichsschrifttumskammer en de Nederlandsche Kultuurkamer, voor het geval Vestdijk zich niet zou hebben aangemeld.

Het is nogal wat: of Vestdijk zich nu aangemeld had of niet, zijn boek kon hoe dan ook in een Duitse vertaling verschijnen. En dan te bedenken dat de Nederlandse nationaal-socialisten zich er nu juist voortdurend aan ergerden dat sommige auteurs die zich niet in Nederland bij de Kultuurkamer hadden aangemeld, in Duitsland vrijelijk werden vertaald. De voorzitter van de Nederlandsche Kultuurraad, professor Snijder, bedacht in 1943 dan ook een plan dat even simpel als doeltreffend was. Hij diende bij de waarnemend secretaris-generaal van het DVK een voorstel in waarin ervoor gepleit werd dat de honoraria voor vertalingen vanuit Duitsland voortaan eerst zouden worden overgemaakt naar de Nederlandsche Kultuurkamer.[25] De Kultuurkamer zou dan voor de uitbetaling zorgen. Had iemand zich niet bij de Kultuurkamer gemeld, dan kreeg hij geen geld; dat geld zou dan worden verdeeld onder armlastige auteurs die zich wél hadden aangemeld.

Snijder had zich het hoofd gek laten maken door klachten van auteurs die nooit in het Duits werden vertaald. Zij hadden Snijder erop gewezen dat Jan de Hartog, Ina Boudier-Bakker en Antoon Coolen in Duitsland verschenen, zonder dat ze zich hadden aangemeld. Ze realiseerden zich niet dat het daarbij ging om oude contracten die tot ver in 1943 werden gehonoreerd, en dat deze auteurs geen nieuw werk meer in Duitsland publiceerden.

Nederlandse literatuur was bij de oosterburen overigens wel in trek, gezien de navolgende selectie uit het aanbod:

Jo van Ammers-Küller, *Tapfere kleine Helga* (*Frans van Altena's vuurproef*), Wiesbaden, 1943;
Cor Bruyn, *Strandgut* (*Sil de strandjutter*), Leipzig, 1942;
M. Bruyn-Ouwehand, *Doctor Heldring's grosser Konflikt* (*Dr. Heldring's groote conflict*), Laumann, 1941;
Antoon Coolen, *Das Dorf am Fluss* (*Dorp aan de rivier*), Leipzig, 1941;
Antoon Coolen, *Die drei Brüder* (*De drie gebroeders*), Leipzig, 1941;
Antoon Coolen, *Das Wirtshaus zur Zweitracht* (*Herberg in het misverstand*), Leipzig, 1940;
Antoon Coolen, *Jan, der Schuhflicker aus Brabant* (*Jantje de schoenlapper*), Leipzig, 1941;
Antoon Coolen, *Der Mann mit dem Kasperletheater* (*De man met het Jan Klaassen-spel*), Leipzig, 1942;
Antoon Coolen, *Peerke, der Hasenfuss* (*Peerke, den haas*), Leipzig, 1941;
Willy Corsari, *Herz ohne Hafen* (*Schip zonder haven*), Berlijn, 1943;
Ben van Eysselstein, *Die kleine Margot und die Seefrau* (*Tusschen Zuiderkruis en Poolster*), Stuttgart, 1944;
Klaas van der Geest, *Margreet* (*Margreet*), Berlijn, 1943;
Jan de Hartog, *Jan Wandelaar* (*Hollands Glorie*), Berlijn, 1943;
A.D. Hildebrand, *Bolke der Bär* (*Bolke de beer*), Wenen, 1940;
Cornelis de Jong, *Ich komme wieder* (*Old Haven*), Leipzig, 1940;
Cees Kelk, *Jan Steen* (*Jan Steen*), Leipzig, 1942;
Diet Kramer, *Das Vorbild* (*Onrustig is ons hart*), Berlijn, 1941;
Hendrik Kuylman, *Die Kohlmeise Scharfauge und Ihre Erlebnisse* (*Avonturen van Scherpoog, het koolmeesje*), Laumann, 1940;
K. Norel, *Die Flut bleibt aus* (*Het getij verloopt*), München, 1941;
Wouter van Riessen, *Angenietje Speerstra* (*Angenietje Speerstra*), Wedel, 1942;
A. Roothaert, *Tierarzt Dr. Vlimmen* (*Dr. Vlimmen*), Berlijn, 1940;
Jan Gerhard Toonder, *Das ist kein Frieden* (*Vreemdeling in Babylon*), Berlijn, 1942;
Andries Voortland, *An der Zeit vorbei* (*Jaren wentelen in Indië*), Berlijn, 1942;
Anne de Vries, *Hilde* (*Hilde*), Leipzig, 1941;
Henri van Wermeskerken, *Elefant Jojo* (*Jojo de olifant*), Potsdam, 1943;
Henri van Wermeskerken, *Schnut und seine wilden Jahre* (*Snoets wilde jaren*), Potsdam, 1943.

De reactie op de klacht van Snijder was lauw. Zowel De Ranitz als de Duitse autoriteiten begrepen eigenlijk niet waar hij zich druk over maakte. Het voorstel van de voorzitter van de Kultuurraad verdween dan ook in een bureaula. Maar Snijder liet het er niet bij zitten. In mei 1943 schreef hij opnieuw een

brief. Hij had onderzoek gedaan[26]: ‘Voor eenigen tijd werd mijn aandacht gevestigd op het feit, dat er van ettelijke Nederlandsche auteurs vertalingen in Duitschland in omloop zijn, van welke vertalingen de auteurs hier in Nederland gelden beuren. Zoo neem ik als bekend voorbeeld de schrijfster Top Naeff en Székely-Lulofs. Het is mij bekend, dat zeker niet allen van deze schrijfsters en schrijvers bij de Nederlandsche Kultuurkamer zijn aangesloten en het schijnt mij onder deze omstandigheden de moeite waard, om eens te overwegen, of men op grond van het doorgaan van vertalingen en het ontvangen der daaruit voortvloeiende baten de auteurswerkzaamheden van de betreffende schrijfsters en schrijvers op het oogenblik niet kan concludeeren. Op deze wijze zou men ze met een financiëelen drang in de Kultuurkamer kunnen loodsen.

Echter ook afgezien van dit feit lijkt het mij minder juist dat Nederlandsche schrijfsters en schrijvers gelden uit Duitschland ontvangen voor hun boeken, terwijl zij zelf elke medewerking aan de Nederlandsche Kultuurkamer weigeren. Het zou daarom bij degenen, die niet willen zwichten, aanbeveling verdienen om in overleg met de Duitsche Kultuurkamer en de betreffende auteursbureaux aan de uit Duitschland vloeiende inkomsten voor deze schrijvers een einde te maken.’

Kultuurkamer-bestuurder Schwing antwoordde Snijder. Zijn brief is relevant voor ons onderwerp: de vertalingen in het Duits van romans van Simon Vestdijk. Schwing ging ervan uit dat het schrijverschap niet eindigt ‘na het verschijnen van hun boeken, maar beschouwd moet worden als een voortdurende toestand, inherent aan het “kunstenaarszijn”’.[27] Hij had in Duitsland geïnformeerd wat daar de procedure was en er bestond geen enkele onduidelijkheid. Als een uitgever een vertaling van een Nederlands boek wilde publiceren, moest hij toestemming vragen aan de Reichsschrifttumskammer in Berlijn. Deze instantie nam dan contact op met het Referat Schrifttum in Den Haag, die op haar beurt het DVK raadpleegde.

In het geval van Vestdijk weten we dat Van Ham meldde dat Vestdijk zich *niet* had aangemeld bij de Kultuurkamer. Hij leunde daarbij op een nota van Mirande die het zo had omschreven[28]: ‘Daar [...] thans reeds het advies van de Afdeeling Boekwezen wordt gevraagd voordat toestemming wordt verleend door de Reichsschrifttumskammer, bestaat reeds de mogelijkheid, om de uitgave van vertalingen in den gewenschten zin te beinvloeden.’

Het was duidelijk: Van Ham, Snijder, Mirande, ze konden nota's en brieven schrijven tot ze erbij neervielen, ze konden zo negatief adviseren als ze wilden, maar Vestdijk was voor het Propagandaministerie te belangrijk geworden om van zijn aanmelding dan wel niet-aanmelding nog een punt te maken. *Irische Nächte* was voor de Duitsers een wapen in de propagandastrijd geworden. Dat het Vestdijk niet om die propaganda te doen was geweest, kon de nationaal-so-

cialisten niet schelen. Wij weten nu, dat alle anti-Britse tendensen ten spijt Vestdijk met hart en ziel aan het boek had gewerkt en dat hij het nota bene vooral zag als een ‘sociale roman’. In de *Gesprekken* die hij met Theun de Vries had, zou hij dat ook nog eens benadrukken[29]: ‘Ik wil intussen wel zeggen, dat b.v. in de tweede wereldoorlog de sociale faktoren ook voor mij vaak een sterkere rol hebben gespeeld dan daarvóor en daarna. De mens werd toen uiteraard met de neus op het “kollektieve lotgeval” gedrukt, en je mag de afspiegeling van het feit o.a. terugvinden in mijn *Iersche Nachten*.’

In 1946 verscheen de roman in Nederland, twee jaar na de première in Duitsland. Bestonden er verschillen tussen beide boeken? Heeft Vestdijk bewust elementen in de Duitse versie gestoken, die hij in de Nederlandse uitgave heeft vervangen of herschreven? Een vergelijking tussen de Nederlandse en Duitse uitgave kan antwoord geven op die vraag.

Wie beide uitgaven naast elkaar legt, ziet dat er verschillen zijn van onschuldige aard. Vestdijk heeft het een en ander veranderd, waarbij we ten aanzien van sommige veranderingen niet kunnen zien of Schauer, de vertaler, een enkele maal eigenmachtig iets heeft veranderd, of een bepaalde zinsuitdrukking niet heeft begrepen.

Wonderlijk genoeg ontbreken *Iersche nachten* (1946, *Nijgh & Van Ditmar*) en *Irische Nächte* (1944, *Rohrer Verlag*) in de in 1958 door *De Bezige Bij* en *Nijgh & Van Ditmar* gezamenlijk uitgegeven *Bibliografie van Vestdijk*, samengesteld door M. Grijzen en ingeleid door Nol Gregoor. Deze bibliografie, mogen we aannemen, had de zegen van Vestdijk zelf. Het lijkt wel alsof Vestdijk en de zijnen zich geneerden voor deze Ierse roman en hem doodeenvoudig wensten te verzwijgen. Voor het overige is de bibliografie compleet, alleen de roman *Iersche Nachten* staat er niet in. Ook de lijst van vertalingen is compleet, *Die Fahrt nach Jamaica, Das fünfte Siegel* en *Aktaion unter den Sternen* staan er bijvoorbeeld keurig in, maar géén *Irische Nächte*.

Hoewel we hebben gezien dat de autoriteiten geen punt maakten van het wel of niet aanmelden door Vestdijk bij de Kultuurkamer, waren er twee andere problemen die wél opgelost moesten worden. Vestdijk zat in gijzeling en dat was natuurlijk niet te verenigen met de positie van een auteur wiens werk in de propagandaoorlog zou worden gebruikt. Bovendien diende binnen het logge bureaucratische apparaat vastgesteld te worden of Vestdijk een ‘omstreden’ auteur zou kunnen worden. Zou hij, als hij zou worden vrijgelaten, problemen kunnen maken, zou hij politiek onbetrouwbaar blijken? Van de zijde van het DVK was dan wel de belofte dat Vestdijk niet meer betrokken zou worden in een polemiek, maar zou Vestdijk zelf een polemiek aangaan of zou hij zich, ronduit gezegd, koest houden?

Daartoe diende de SD een rapport uit te brengen. Gern werd in Berlijn op het

Propagandaministerie ontboden en kreeg instructies. Eind februari keerde hij naar Nederland terug en hij had het bekende gesprek met Vestdijk, waar niets concreets besproken werd; het was Gern er alleen om te doen om een algemene indruk te krijgen van Vestdijk. Die indruk was positief en daarmee werden twee problemen in één klap opgelost: Vestdijk zou geen problemen veroorzaken, daarvoor was hij te inschikkelijk geweest, en bovendien kon hij uit gijzelaarschap worden ontslagen.

Pas na zijn terugkomst in Doorn hoorde Vestdijk van Van der Feer Ladèr wat de werkelijke reden van zijn vrijlating is geweest. Hij zou er nimmer met anderen over spreken. Hij trok zijn boek ook niet terug. De woorden van Theun de Vries - ‘Hij heeft over zijn “Duitsche relaties” steeds een zeer kuis stilzwijgen bewaard, wat ik achteraf niet bijster hebben kunnen waarderen’[30] - krijgen daardoor meer reliëf.

Het contact tussen Vestdijk en het echtpaar Van der Feer Ladèr bloedde snel dood. ‘Toen ik na de oorlog probeerde weer met Ans Koster te praten, reageerde ze zeer afhoudend,’ herinnerde Else Lohmann zich. Zo zal het zijn gegaan: het echtpaar wist te veel en moest uit de herinnering worden gebannen. Of nam Vestdijk het Van der Feer Ladèr kwalijk dat hij hem, zonder zijn toestemming, in een moeilijke positie had geplaatst omdat hij nu wist met welk doel toestemming was gegeven voor de uitgave van *Irische Nächte*?

Ook het contact met Fré Dommisse zou nooit meer worden wat het was. Zij was de trait d'union tussen Van der Feer Ladèr en Vestdijk. ‘Over de relatie Vestdijk-Dommisse is mij verder niets bekend dan dat ze elkaar kenden,’ aldus Theun de Vries.[31] ‘Ik had de indruk dat Dommisse V. niet graag mocht. Zij hield een Joodse vriend van mij - Jaap Wiesenbron - verborgen, en misschien heeft ze ook wel uit veiligheidsoverwegingen de omgang met V. beperkt.’ Als Fré Dommisse via Else Lohmann, al was het maar vaag, op de hoogte was van Vestdijks ‘Duitsche relaties’ is deze houding maar al te begrijpelijk.

Vestdijk sprak dus nergens over. Hij probeerde, zoals we zagen in de *Briefwisseling*[32], de Kultuurkamer-kwestie er buiten te laten. Was het omdat hij wist dat die kwestie in feite geen enkele rol heeft gespeeld bij zijn vrijlating en hij die mythe maar liever in stand wilde houden? Was hij bang dat te veel publiciteit over die zaak een andere zaak aan het licht zou brengen?

Hij groef zich de laatste oorlogsjaren in Doorn in. Eind 1944 namen Vestdijk en Ans Koster twee meisjes in huis, evacuées, naar ze dachten. Vestdijk schreef aan Willem Pijper, de componist, dat hij ze als toverfeeën beschouwde omdat ze veel eten hadden meegenomen. Het ging om Ilse Wertheim en Ro Sanders-Mansfeld en ze waren joods. In *Gestalten tegenover mij* herinnerde Vestdijk zich het voorval aldus[33]: ‘Ik had twee “Geëvacueerden” in huis genomen, zonder te weten, dat het Jodinnen waren. Ik wil niet beweren, dat ik het

anders niet gedaan zou hebben; zoiets weet men achteraf, of men weet het te goed. Langzaam ontdekte ik het feit, en tenslotte gaven zij het toe, waarop ik, met die bepaalde hersenloosheid in het gevaar, niet anders reageerde als op een interessant nieuwtje en een welkome bevestiging van mijn vermoedens.'

Toen hij eenmaal wist, dat hij twee joodse meisjes onderduik verschafte, met alle grote risico's daaraan verbonden, konden ze blijven. Vestdijk had zijn angst voor de handlangers van het nationaal-socialisme overwonnen.

Eindnoten:

1 *Dagboek van Joseph Goebbels*, vertaling mr. C. van Rij, Amsterdam, 1948, p. 46.
2 P. Kralt, 'Drie aspecten van *Ierse nachten*'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 10, december 1975, p. 29.
3 *Twee en twintig biografieën*, Amsterdam, 1950, p. 16.
4 *Gestalten tegenover mij*, p. 215.
5 *Briefwisseling*, p. 79.
6 *Idem*, p. 83.
7 *Idem*, p. 85.
8 *Idem*, p. 127.
9 *Idem*, p. 128.
10 *Idem*, p. 274.
11 Mededeling Else van der Feer Ladèr-Lohmann.
12 *Briefwisseling*, p. 78.
13 Brief H. Jüngeling, dd. 9-3-1944.
14 *De Vrije Kunstenaar*, november 1943.
15 Brief C. van der Feer Ladèr, dd. 30-6-1942.
16 S. Vestdijk, *De schandalen*, twaalfde druk, Amsterdam, 1983, p. 123.
17 S. Vestdijk/Henriëtte van Eyk, *Avontuur met Titia*, vijfde druk, Amsterdam, 1969, p. 28.
18 S. Vestdijk, *De leeuw en zijn huid*, derde druk, Amsterdam, 1981, p. 9.
19 A. Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*, Amsterdam, 1986.
20 Brief E. Göpel, dd. 30-10-1943.
21 Ernst Jünger, *Parijs dagboek 1943-1944*, vertaling Tinke Davids, Amsterdam, 1988, p. 60.
22 Brief Rohrer Verlag, dd. 17-8-1943, volgens mededeling aan mij van Sjoerd van Faassen.
23 Brief E. Göpel, dd. 16-8-1943.
24 M. van Amerongen, 'De onderbuik van Jean-Paul Sartre'. In: *Een kleine dondersteen*, Amsterdam, 1989, p. 106.
25 Brief Nederlandsche Kultuurraad, dd. 15-4-1943.
26 Brief Nederlandsche Kultuurraad, op 3 mei bij de Nederlandsche Kultuurkamer ontvangen.
27 Brief Nederlandsche Kultuurkamer, dd. 5-5-1943.
28 Nota A.F. Mirande, dd. 25-5-1943.
29 *Gesprekken met S. Vestdijk*, p. 44.
30 Brief Theun de Vries, dd. 4-5-1988.
31 Brief Theun de Vries, dd. 6-7-1988.
32 Brief S. Vestdijk, dd. 17-12-1945.
33 *Gestalten tegenover mij*, p. 208.

12

Vestdijk is na de oorlog nimmer ter verantwoording geroepen. Dat is opmerkelijk wanneer we in aanmerking nemen dat bijvoorbeeld J.W.F. Werumeus Buning en Van Oudshoorn wel voor de Eereraad zijn verschenen en een publikatieverbod opgelegd kregen. De vergelijking tussen wat hen ten laste is gelegd en de handelingen van Vestdijk vallen, zeker met de Tügel-vertaling en de omstreden recensie in de NRC meegerekend, misschien niet ten opzichte van Van Oudshoorn maar in ieder geval wel ten opzichte van Werumeus Buning, in het nadeel van Vestdijk uit.

Werumeus Buning heeft zich voor de Kultuurkamer aangemeld om voor hem klemmende redenen. Dat deed Vestdijk ook, zij het niet zo formeel als Werumeus Buning. Daarnaast heeft Werumeus Buning, zij het minimaal, nog gepubliceerd. Datzelfde kunnen we van Vestdijk zeggen. Hij gaf *Irische Nächte* uit, niet in Nederland weliswaar, maar in Duitsland, wat de zaak er niet vrolijker op maakte. Hij heeft zich op geen enkele wijze onttrokken aan het verdienen van geld in Duitsland, een verwijt dat Jo van Ammers-Küller in een geruchtmakende veroordeling wel is gemaakt. En dan kan Jo van Ammers-Küller, Werumeus Buning en Van Oudshoorn niet eens aangewreven worden dat ze een uiterst bedenkelijke vertaling publiceerden en daarnaast Führer-gedichten aan een groot lezerspubliek aanboden.

Toch is Vestdijk, die als vooraanstaand en succesvol auteur toch een extra verantwoordelijkheid droeg (een argument dat tegen Jo van Ammers-Küller werd gebruikt en dat haar zeven jaar publikatieverbod opleverde) niet voor een Eereraad verschenen. De redenen waarom dat niet is gebeurd, zijn nauwelijks te achterhalen. Vestdijk raakte snel binnen de kring van oud-illegalen als Geert Lubberhuizen en Max Nord. Hij zou vier maanden ná de bevrijding al in *Het Parool* schrijven. Ook was de bezetting van de Eereraad voor de Letterkunde in zijn voordeel. Nijhoff zat er in, die van meet af aan door Vestdijk geconsulteerd werd over zijn eventuele aanmelding voor de Kultuurkamer. Daarnaast Bordewijk, die een grote bewondering had voor Vestdijk, en dr. J.B. Tielrooy, die onder Vestdijk recensies over Franse literatuur schreef voor de NRC. Bovendien was de 'opperzuiveraar' Nico Donkersloot en die kon zonder twijfel begrip opbrengen voor Vestdijks angsten in Sint Michielsgestel en zijn gedrag daarna als reactie op de gevangenschap. Nico Donkersloot had zowel de strafgevangenis van Scheveningen als Sint Michielsgestel meegemaakt. Van half maart tot half

juni 1942 zat hij in Scheveningen; van half juni tot half augustus in Sint Michielsgestel. Op de dag dat de vijf gijzelaars werden gefusilleerd ter vergelding van de aanslag in Rotterdam, werd hij vrijgelaten. Vestdijk bleef achter. We kunnen ons heel goed voorstellen dat Donkersloot zich niet de aangewezen man voelde om Vestdijk te beoordelen, laat staan te veroordelen. Bovendien ging iedereen nog uit van het feit dat Vestdijk zich had aangemeld bij de Kultuurkamer in ruil voor zijn vrijlating. En dan nog: was van een werkelijke aanmelding wel sprake? Het waren vragen waarop de Eereraad onmogelijk een eenduidig antwoord kon geven.

Dat Vestdijk in Duitsland boeken had uitgegeven, was bekend. Maar de uitgave in de herfst van 1944? Heeft die Nederland nog bereikt? Daar mogen we aan twijfelen. Vermoedelijk wist men van Vestdijks vertalingen tot begin 1942. En hadden Antoon Coolen en Székely-Lulofs niet ook in Duitsland uitgegeven? En was hun gedrag verder niet onberispelijk? En dan de recensie in de NRC. Een positieve recensie van Führer-gedichten, dat kon niet worden ontkend, maar wie had die bundel in handen gehad en kon daardoor constateren waar *Bewährung* werkelijk over ging? In geen enkele naoorlogse publikatie over Vestdijk is deze recensie getoetst. Moest de Eereraad in die warrige naoorlogse periode, waarin bijna niets kon worden onderzocht door gebrek aan tijd, energie en middelen, dat dan wel hebben gedaan?

Bovendien weten we dat het beleid van de Eereraden weinig consequent is geweest. Uit het feit dat Vestdijk zich niet hoefde te verantwoorden is dan ook geen enkele conclusie te trekken. Niet over de eventuele schuld of onschuld van Vestdijk, niet over een bewuste 'vriendjespolitiek' van de zijde van de zuiveraars. Vestdijk heeft geluk gehad, meer niet.

Maar nu, na zoveel jaar. Wat vinden we nu van Vestdijks houding in die oorlog?

Ik kom tot de conclusie dat Vestdijk bij vlagen gecollaboreerd heeft. Deze mening ventileerde ik al eerder[1] en ik kwam tot de slotsom dat, waar Werumeus Buning twee jaar publikatieverbod heeft gekregen en Jo van Ammers-Küller zeven jaar uitsluiting kreeg, het me niet had verbaasd dat Vestdijk, als alle feiten bekend waren geweest, ook uitsluiting zou hebben kunnen krijgen. Hans van Straten reageerde onmiddellijk[2]: 'Vestdijk collaborateur? Maar collaboratie, dat waren aannemers, fabrikanten en handelslui die in 1940-1945 de vijand hand- en spandiensten verleenden.' Hij verwijst daarbij naar De Jong, deel 12, pagina 580 en volgende, en inderdaad, op pagina 580 is sprake van 'hand- en spandiensten', maar dat slaat op politiefunctionarissen. Daar komen we niet veel verder mee. Van Straten noemt verderop in zijn stuk collaborateurs opnieuw vertegenwoordigers uit de categorie 'bunkerbouwers, leveranciers van de Wehrmacht en soortgelijken'. Dat is een grove simplificatie. Collaboratie

was niet voorbehouden aan alleen nationaal-socialisten enerzijds en fabrikanten, bunkerbouwers en politiefunctionarissen anderzijds. Collaboratie was een verschijnsel dat zich in allerlei vormen en gradaties uitte. En als we bunkerbouwers te hulp moeten roepen om schrijvers te ontlasten dan wil ik wijzen op een stelling van A.J. van der Leeuw tijdens een symposium *Samenwerken met de vijand* geponeerd[3]: 'Ik geloof dat we één ding voorop moeten stellen en dat is dat er op geestelijk terrein, bij het antwoord vinden op de vraag hoever we de bezetter op geestelijk terrein, wat onze beginselen betreft, tegemoet kunnen komen, veel scherper grenzen zullen moeten gelden dan op het materieel terrein.'

Nog duidelijker is Van der Leeuw wanneer hij stelt[4]: 'Wat waren na de bezetting de normen, waaraan de collaboratie werd getoetst? Wat dat betreft is het geloof ik zo, dat de NSB door het feit dat zij de enige heel kleine secte was die collaboratie met de vijand openlijk in haar vaandel heeft geschreven, het ons als Nederlanders eigenlijk te gemakkelijk heeft gemaakt met onze definitie van collaboratie.'

Het begrip 'collaboratie' moest ook worden getoetst binnen de verschillende beroepsgroepen, elk met een eigen code. Binnen de kring der letterkundigen gold dat ook, in deel III a ben ik daar uitvoerig op ingegaan. Hans van Straten echter heeft eigen codes: 'In Nederland was Vestdijk een verboden schrijver. Door die Duitse uitgaven werden de Kultuurkamerbonzen in Den Haag mooi voor aap gezet. Als jeugdig Vestdijklezer vond ik dat toen wel aardig.'

Dat Hans van Straten dat wel aardig vond, is goed voor te stellen. Inderdaad stonden de Kultuurkamerbonzen voor aap, het was een aardig neveneffect van Vestdijks handelen, maar het was de intentie van de schrijver niet, dus kan het ook niet op zijn conto worden bijgeschreven. Bovendien was Vestdijk geen 'verboden schrijver', zoals Van Straten ons wil doen geloven. We hebben kunnen zien dat enkele titels van hem verboden werden, maar verreweg de meeste boeken van Vestdijk werden door dit verbod niet getroffen.

Nu is Van Straten niet de enige die zich van tijd tot tijd in de discussie mengt, al is zijn argumentatie vaak wel de interessantste, want de meest prikkelende. Er zijn vijf anderen die zich ook met Vestdijk in de bezettingsjaren hebben bemoeid. Max Nord en Abell behoren daarbij tot de puurste verdedigers van het handelen van Vestdijk. Twee anderen, Anne Wadman en G.H. Wynia, stellen zich heel wat kritischer op, de laatste in een publikatie in *Het Oog in 't Zeil*.[5] De vijfde is Huberts die met zijn reeds genoemde artikel in de *Vestdijkkroniek* een middenpositie inneemt.

Bij de verdedigers gaat Max Nord het verst: hij wil van geen accommodatie, laat staan collaboratie weten. We hebben eerder gezien dat Nord ervan uitgaat dat Vestdijk zich aanmeldde bij de Nederlandsche Kultuurkamer om uit een le-

vensbedreigende situatie te komen en de vertaling van de roman van Tügel relativeert Nord door dit werk sterk af te zetten tegen *Else Böhler*. En dan: 'Vestdijk was goed. Hij had gegronde reden om tegen de nazi's te zijn, hij wilde niet doodgeschoten worden of gemarteld en vernederd in een concentratiekampwie zou dat wel willen!-hij had bovendien als schrijver, als kunstenaar, levensbelang bij een totale vrijheid van denken en publiceren.

Men hoeft niet aan politiek te doen om van de politiek te eisen dat zij de kunstenaar de volledige vrijheid laat in zijn werk. Vestdijk had gekozen voor het talent.'

Volgens Nord is veel van wat Simon Vestdijk in de bezettingsjaren heeft bewogen, terug te vinden in zijn twee 'oorlogsromans', *Pastorale 1943* en *Bevrijdingsfeest*: 'Uit zijn twee zich in Nederland afspelende oorlogsromans komt Vestdijk niet anders te voorschijn dan de Vestdijk die, tegen zijn wil betrokken in een oorlogssituatie, bereid is list en bedrog toe te passen om de vijand te misleiden en daarmee aan armoede, gevangenschap en eventueel zelfs de dood te ontsnappen. Hij is illusieloos, zoals Euripides dat was, hij is als schrijver in een uitzonderlijke positie, zoals Euripides dat was als balling. Illusieloos ten aanzien van de mensheid [...] Erkend moet natuurlijk worden dat Vestdijk ons een negatief beeld voortovert, dat hij de overtuiging, de gedrevenheid, de opofferingsgezindheid van zeer velen uit het verzet en van hen die met hun steun de basis van dat verzet vormden, nauwelijks aan de orde stelt, dat hij ze niet als schrijver heeft herkend als ontembare drijfkracht die, in zijn eigen woorden, het leven leefbaar maakt. Niet dat hij dat niet gezien, en érkend heeft. Zijn briefwisseling met Theun de Vries getuigt er onder meer van. Maar het was niet zijn inspiratiebron, om dat grote woord te gebruiken. Wat hem boeide en bezighield, was het opsporen en uitbeelden van de driften en motieven die in elk mens voor zijn houding, zijn levensloop, bepalend zijn. [...] Vermeerdering van kennis, het opheffen van verdringingen, het bestrijden van huichelarij, dat waren volgens hem immers de voorwaarden, voor het voorkomen van oorlog. Daaraan heeft hij zich gehouden. De literator, zei hij bescheiden, heeft alleen zichzelf te zijn. Dat is hij geweest tot het einde, op zijn eigen, onovertrefbare manier.'

Of Abell deze stelling van Nord onderschrijft, is nog de vraag. Met Nords verdediging zelf zal hij het wel eens zijn geweest, omdat beiden zich beroepen op de uit 1937 stammende lezing van Vestdijk *Kunstenaar en oorlogspsychologie*. Voor Abell echter is het aanmelden bij de Kultuurkamer de cruciale kwestie. Bij hem vinden we dan ook de gehele tekst van het omstreden rekwest terug. De bewondering voor de Duitse cultuur waarover Vestdijk het in het rekwest heeft, is volgens Abell authentiek en hij verwijst daarvoor naar Vestdijks eigen woorden in *Gestalten tegenover mij*[6]: 'Ik was niet geneigd, de Duitse cultuur te verwerpen alleen omdat zij overstroomd was door politieke duisterlingen, van wie

mijn eigen volk, met geen tiende van de politiek-sociale motiveringen van dáár, er altijd nog acht procent heeft geherbergd.'

Vestdijk was in zijn stellingname in ieder geval consequent; we hebben gezien hoe hij een paar maanden na de oorlog al een verklaard tegenstander was van het schrappen van het Duits als verplicht vak op middelbare scholen. Voor wat zijn stelling betreft, dat de Duitsers (ik draai hem om) tien maal meer reden hadden om zich tot het nationaal-socialisme te wenden dan de acht procent Nederlanders die dat eveneens deden, die laat ik graag voor rekening van Vestdijk. In *Else Böhler*, vóór de oorlog, was hij minder begripvol dan in *Gestalten tegenover mij* van na de oorlog, dat moge duidelijk zijn.

Allemaal goed en wel dat Abell zo diep ingaat op Vestdijks liefde voor de Duitse cultuur, maar niemand heeft dat ooit bestreden. Abell had er wellicht beter aan gedaan in *Gestalten tegenover mij* na te lezen wat Vestdijk te zeggen had over het gevaar dat de houding van een exclusief kunstenaar-zijn betekende. Abell (en ook Nord) plaatst de kunstenaar namelijk in die uitzonderingspositie. In ieder geval doen beiden dat met Vestdijk.

Vestdijk, doelend op Marsman en zichzelf, stelt dat kunstenaars, schrijvers en dichters niet op de wereld zijn om te haten, aangezien zij iets beters te doen hebben.[7] Tot zover loopt zijn stellingname parallel aan die van Abell en Nord. Maar dan vervolgt hij met: 'Voor mij, en wellicht ook voor hem kwam er dan nog bij, dat het "politiek" was: een dier menselijke bedrijvigheden, waarin ik sinds mijn geschiedenislessen op school letterlijk alles mogelijk achtte. Het gevaar van een dergelijke houding was natuurlijk, dat men een concentratiekamp op één lijn ging stellen met het afslachten van Jan de Witt in 1672 (dat "spontaner" was, minder "systematisch" en dus minder "stuitend", ofschoon De Witt toch met vakkundige stelselmatigheid uitgebeend schijnt te zijn), en dat men het de Duitsers persoonlijk niet kwalijk nam, dat zij in die rotte politiek verstrikt waren geraakt, zoals iedereen op zijn tijd. Voor dit gevaar had Ter Braak, de "politicus zonder partij" (dus toch nog altijd een halve politicus), een veel scherper zintuig dan Marsman of ik-bij Du Perron lag de zaak weer anders, omdat hij nooit iets voor de Duitse cultuur gevoeld had en dus alles integraal verwerpen kon.'

Voor Abell was er dus geen vuiltje aan de lucht toen Vestdijk in zijn rekwest de liefde voor de Duitse cultuur onder de aandacht van de bezetter bracht. Voor niemand zal dat een probleem zijn, dunkt me. Toch gaat Abell er zo diep en uitvoerig op in, dat men zich mag afvragen of hij plaatsvervangende gewetensnood heeft. Maar Abell gaat nog een stap verder[8]: 'Ditzelfde geldt voor het onder de aandacht brengen van zijn critiek op de engelse koloniale politiek, aan de kaak gesteld in *Die Fahrt nach Jamaica* en *Irische Nächte*. De engelse koloniale politiek, trouwens iedere koloniale politiek wordt heden ten dage door ieder weldenkend mens afgewezen.'

Abell loopt hier wat je noemt een open deur in-het gaat natuurlijk niet om dat antikolonialisme. Het gaat erom dat Vestdijk willens en wetens de anti-Britse tendensen, zoals hij ook aan Van der Woude heeft geschreven, bewust aandikte opdat hij bij de Duitsers in een goed blaadje zou komen te staan. Het rekwest gaat namelijk verder en dat kunnen we niet genoeg benadrukken. Nadat Vestdijk de aandacht van de bezettende macht heeft gevestigd op deze anti-Britse tendensen, vervolgt hij door te stellen: ‘Nach dieser Mitteilung glaubt er [Vestdijk, AV] über seine Gesinnung keine weitere Worte verlieren zu brauchen. Wer als deutschfeindlich betrachtet werden will veröffentlicht seine Romane nicht in Deutschland.’

Hiermee slaat Vestdijk de spijker op de kop. Wat echter in het rekwest aanvaardbaar woordenspel was om de Duitsers gunstiger te stemmen, werd in de herfst realiteit toen de Duitse propaganda een anti-Britse roman in de schoot geworpen kreeg. Abell maakt dan ook de fout het voor te stellen alsof Vestdijk zich in het rekwest als antikoloniaal voordeed. Dat was niet zijn bedoeling. Hij wilde zich als anti-Brits etaleren en gebruikte daar twee romans voor waarin het antikoloniale aspect belangrijk was.

Willem Huberts neemt in deze kwestie een middenpositie in, maar hij is, zoals we eerder hebben vastgesteld naar aanleiding van zijn publikatie over Kettmann, niet alleen in zijn berichtgeving, maar ook in zijn conclusies on betrouwbaar. Hij schrijft wat hem in zijn kraam te pas komt en dat hij op de ene pagina iets geheel anders beweert dan op een andere, is hem om het even.

Een voorbeeld. Huberts wil geen waardeoordeel vellen over Vestdijk[9]: ‘Want hoe moet bijvoorbeeld worden aangetoond dat Vestdijk weet heeft gehad van alle daden van zijn uitgevers? Of dat hij weet heeft gehad van de daden en opvattingen van de door hem vertaalde auteurs?’ Dat klinkt nobel, maar een aantal pagina's verderop neemt Huberts ijlings deze woorden weer terug[10]: ‘Wat wel overblijft is de intrigerende vraag wat Vestdijk ertoe gebracht heeft een roman van Ludwig Tügel te vertalen. Aangenomen mag worden dat Vestdijk wist wat voor vlees hij in de kuip had. Uit onderzoek van Jean Brüll is gebleken dat Vestdijk de contemporaine Duitse literatuur van nabij volgde, zodat hij geweten moet hebben uit welke hoek Tügels wind waaide.’ Met deze laatste conclusie kan ik het wel eens zijn. Zo moeten we ook de vertaling van Tügel zien en, voeg ik er aan toe, de recensie van de dichtbundel van Schumann in de NRC.

Tegenover *Irische Nächte* neemt Huberts opnieuw een ambivalente positie in. Vestdijk geeft de Duitsers iets: namelijk het anti-Britse karakter, maar aan de andere kant neemt hij iets van de Duitsers: de beschrijving van een onderdrukt volk.[11] Maar omdat Huberts inziet hoe ongelijk de balans is uitgevallen neemt hij in een noot weer enigszins afstand door te stellen dat Vestdijk meer heeft genomen dan gegeven. Huberts gebruikt dan het woord ‘accommodatie’ voor

Vestdijk. Maar ook hier weer duidelijke behoedzaamheid[12]: 'Hoewel ik Vestdijks precaire positie als een van vele zijden aangevallen schrijver-om-den-brode heb gesignaleerd en in mijn overweging heb betrokken, ben ik er niet van overtuigd dat de verschijning in Duitsland van *Iersche nachten* en de vertaling van Tügels roman absoluut noodzakelijk waren voor Vestdijk om zonder gevaar de bezetting door te komen. Daarom voeg ik aan zijn houding van accommodatie het adjectief "actief" toe, - met de nadruk (en ik hecht er bijzonder aan dit te beklemtonen) dat dit geen moreel oordeel is, of wil zijn.'

Actieve accommodatie? Is dit geen eufemisme voor collaboratie, zij het dan een lichte vorm? Is Huberts in zijn schijnheiligheid ('geen moreel oordeel') niet ondergedoken in een term, die de opperste verhulling is? Collaboratie is heus niet wat Hans van Straten ervan maakt. Binnen collaboratie bestaan schakeringen. Presser heeft in zijn *Ondergang* deze schakeringen heel duidelijk en precies aangegeven en als hij het over de Joodse Raad heeft en het woord 'collaboratie' gebruikt, zij het dan 'de gunstigste schakering', komt hij tot een beschrijving die, wat mij betreft, ook kan gelden voor Vestdijk cum suis[13]: 'Zij werkten mede; zij hadden zich op een plaats laten stellen, die hun niet meer de keuze liet tussen goed en kwaad, maar tussen kwaad en erger - zij kozen dus kwaad en konden tegenover zichzelf en anderen getuigen, het minste kwaad te hebben gekozen, het minste kwaad, weleens "de repeterende breuk van alle collaboratie" genoemd.'

Van Anne Wadman horen we heel wat kritischer geluiden. Ik heb hem reeds een aantal malen aangehaald. Het is dan ook niet nodig veel aan zijn betoog toe te voegen, behalve dan zijn beoordeling, dwars tegen Abell in, van het anti-Britse karakter van *Rumeiland*[14]: 'Het wijzen op de successen in Duitse vertalingen en op het feit dat zijn boeken ook door Duitse soldaten gelezen kunnen worden, en ook het verwijzen naar het belang van een te verschijnen roman over de dertigjarige oorlog voor de Duitse cultuur kan men als krijgslist nog enigszins billijken. Kritiek op de Engelse "koloniale Kultur" in de 18de eeuw, zoals in *Rumeiland* (*Die Fahrt nach Jamaica*), staat een ieder vrij. Maar het gaat mijns inziens te ver, politiek, maar vooral moreel, om *die* kritiek op *dat* moment slimmetjesweg uit te breiden tot kritiek op Engeland tout court, wetende welke offers juist dát land zich speciaal in en sinds de herfst van 1940 had getroost om het nazisme te bestrijden. Dat getuigt, voorzichtig uitgedrukt, niet van goede smaak.'

Enige kritiek op Wadman is overigens op zijn plaats. In zijn betoog laat hij zich meeslepen door een onjuistheid. In 1967 schreef Vestdijk aan Theun de Vries over een eventuele aanmelding bij de Kultuurkamer 'nadat ook Holst zich gedwongen opgegeven had'.[15] Wadman beticht Vestdijk van historische onbetrouwbaarheid.[16] Hij schrijft dan dat de aanmelding van Holst geen argument voor Vestdijk mocht zijn omdat Holst zich had aangemeld ná 8 juni 1943. Wadman vergist zich een cruciaal jaar; de gedwongen aanmelding van Roland

Holst gekoppeld aan zijn beroemde, overal verspreide brief, had plaats na 8 juni *1942*, zodat Vestdijk in zijn verslaggeving betrouwbaar is.

Het meest kritisch van de vijf genoemde auteurs die zich met Vestdijks houding ten tijde van de oorlog hebben beziggehouden is Wynia. In zijn artikel in *Het Oog in 't Zeil* moet vooral Abell met diens verbondenheid aan Vestdijks kunstenaarschap het ontgelden. Over de keuze van Abell voor *Kunstenaar en oorlogspsychologie* (en dus niet voor 'De kunstenaar en de moraal') stelt hij[17]: 'Abell kiest voor de meest ongelukkige tussenoplossing van de door Vestdijk gewraakte dubbele moraal om zo mens en kunstenaar in één keer van alle blaam te zuiveren.'

In zijn haast om Abell aan te vallen doet hij hem op één punt onrecht. Abell stelde namelijk[18]: 'Vestdijk heeft geen gebruik gemaakt van de voorrechten die zijn lidmaatschap van het Letterengilde inhielden. Na zijn vrijlating publiceerde hij niet meer, tenzij illegaal.'

Abell 'liegt', antwoordde Wynia straf[19] en hij wees op *Irische Nächte*. Dat is onjuist. De laatste twee zinnen van Abell kunnen niet los gezien worden van het voorafgaande. Abell bedoelt Nederland. Het Letterengilde had nu eenmaal geen jurisdictie in Duitsland, dus was het publiceren van *Irische Nächte* geen voorrecht, voortvloeiende uit de aanmelding voor de Kultuurkamer.

Relevanter echter zijn twee analyses van Wynia. De eerste, die gaat over het indienen van het rekwest, zegt[20]: 'Het in de tijd samenvallen van deze Duitse vertalingen, de daaruit voortvloeiende winsten en de noodzaak voor Vestdijk om van de pen te leven [...], met het indienen van het rekest en de aansporingen aan het adres van Godthelp en Van der Woude, lijkt erop te wijzen dat Vestdijk in plaats van de gewetensvolle schrijver zoals Abell hem schetst, veeleer een doodgewone broodschrijver was - met alle respect overigens.'

Hij komt hiermee al dichter bij de gegevens die ik ten aanzien van de werkelijke redenen van Vestdijks vrijlating heb gemeld. En nog dichterbij komt Wynia als hij schrijft[21]: 'Vestdijk publiceerde dus wel degelijk na zijn vrijlating en een verband tussen Vestdijks verhoor, zijn vrijlating kort daarna én het verschijnen van *Irische Nächte* in nazi-Duitsland, is bepaald niet denkbeeldig.'

Wat Wynia in feite bedoelt, en ik sluit me daarbij aan: wie, door welke motieven gedreven dan ook, geen kans heeft gezien de bezettingsjaren door te komen zonder de bezettende macht op punten tegemoet te komen, ja, zelfs behulpzaam te zijn, heeft gecollaboreerd, hoe contre coeur ook.

Dat laatste is bij Vestdijk het geval.

De werkelijke beweegredenen voor Vestdijk om tot dit collaborerende gedrag te komen, zullen nooit te achterhalen zijn. Waren het zijn angsten? Zijn geldzucht? Onverschilligheid ten opzichte van wat rondom hem gebeurde? Zijn ongebreidelde drang ongestoord te kunnen blijven werken? Of een combinatie van al deze factoren?

En dan nog; mogen we ons wel een oordeel aanmeten, al heeft Vestdijk zelf dat als het ware gesanctioneerd met de normen die hij zichzelf oplegde in 'De kunstenaar en de moraal'? Maar dan kies ik toch liever - om tot enige terughoudendheid te manen - een andere tekst van hem, uit *Gestalten tegenover mij*, waarin hij zegt[22]: 'Want de groteske mens is nergens thuis, hij zweeft ergens in het heelal, in de chaos, waar de dieren nog moeten worden gevormd uit de monsters, de mensen uit de dieren, de goden uit de mensen.'

Dit verhaal over Vestdijk tussen mei 1940 en mei 1945 is een feitenrelaas; ver weg van interpretaties, ver weg zeker van een poging zijn werk en wezen te doorgronden. Die pretentie heb ik niet gehad en de opzet van dit deel bergt die onvolkomenheid in zich. Hooguit kan ik aan het slot een schuchtere poging doen iets te begrijpen van wat hem moet hebben gedreven tot de recensie van *Bewährung* van Schumann, het buigen voor de censuur bij *Muiterij tegen het etmaal*, de aanmelding voor de Kultuurkamer, toen het niet meer nodig was, het schaamteloos exploiteren van de anti-Britse tendensen in *Rumeiland* en *Iersche nachten*, het akkoord gaan met de uitgave van *Irische Nächte* toen hem werd verteld welk doel die uitgave herfst 1944 diende.

De gemakkelijkste oplossing is natuurlijk om Vestdijk te zien als een van die vele Nederlanders die in die jaren uit pure winzucht en opportunisme de Duitsers ter wille waren, een eigenschap, volgens Octave Mirbeau, die bij Nederlanders hoort[23]: 'Men weet dat zij de eerste Europese zeevaarders waren die met succes doordrongen in China. Alvorens te onderhandelen verplichtten de Chinezen, die in hen vijanden van hun godsdienst vreesden, hen over het kruisbeeld te lopen en erop te spugen, wat ze zonder de geringste aarzeling deden. Waarna de Chinezen, gerustgesteld, hun toestemming gaven om het land in te reizen en er naar believen handel te drijvem.

Een sterk en hard ras, realistisch en arbeidzaam, in alles overheerst door het belang, dat wroeging niet kent en het gevoel ver weg schuift. Wat sommige politici er ook van denken, dit ras zal zich nooit laten overweldigen, opslorpen door Duitsland.'

Wadman legt het accent minder op Vestdijks winzucht en meent dat Vestdijks houding veeleer verklaard moet worden uit diens streven een groot kunstenaar te zijn[24]: 'In wezen lijkt hij alleen maar geschikt voor de rol van een workaholic schrijver, in dienst van een opgave die hij zichzelf fanatiek en rechtlijnig heeft gesteld, en waarbij de financiële kant van de zaak wellicht in werkelijkheid minder zwaar heeft gewogen, mede gelet op zijn vermogen op een uiterst zuinige wijze door het leven te gaan, dan men uit zijn vele uitlatingen dienaangaande zou geneigd zijn op te maken. Eerzucht die als geldzucht vermomde? Dat zou te boud gesproken zijn.'

Wadman zoekt de oplossing in 'de trots, de eerzucht als men wil, om een

groot en uniek oeuvre op te bouwen. Dat is ook de teneur van de reeds genoemde lezing *Kunstenaar en oorlogspsychologie* uit 1937, de opvatting - zij het iets minder individualistisch vertaald, - “dat een kunstenaar alleen dán de menschheid dienen kan, wanneer hij geen doeleinden nastreeft die buiten hemzelf zijn gelegen”. Van die binnen hemzelf gelegen doeleinden was hij bezeten, daarvoor moest bij wijze van spreken alles (en soms: iedereen) wijken. Dat oeuvre was de zin van zijn bestaan en daarvoor moest wel eens iets worden opgeofferd. Daarvoor moest men met compromissen leren leven en zich wel eens door achterdeurtjes wringen.’[25]

Met deze redenering zou het lijken alsof Wadman zich achter Abell schaart, die vond dat een kunstenaar meer toegestaan was dan een niet-kunstenaar. Wadman houdt zich daar echter verre van; de door Abell naar voren gebrachte bewondering voor de Duitse cultuur speelt in zijn redenatie ook geen enkele rol. En waarom zou die ook. Vestdijk heeft Abell toch het duidelijkst antwoord gegeven met zijn in februari 1945 geschreven ‘Cultureele bedenking’[26], waarin hij duidelijk maakt dat hij heel goed de scheiding zag tussen de door hem bewonderde cultuur en het nationaal-socialisme en hij zich door die cultuur niet liet begoochelen:

Er zijn nog and're moffen dan
De veelgeschuwde S.S.-man:
De kleine Goethe aan mijn hand
Verzoent ons weer met 't moffenland.

Ik heb een ander Duitschland lief
Dan dat van beul en fietsendief:
Is 't Schiller niet die daar nog spreekt
Waar hij in 't Duitsche ransel steekt?

Maar Schiller - Goethe zijn lang dood,
En waren heel geen ‘volksgenoot’.
Wie weet, in Vught of Amersfoort
Is ónze Goethe wel vermoord.

Want in één ding mogen we ons niet vergissen: Vestdijk doorzag de Duitsers en hun systeem heel goed. Dat kunnen we aflezen uit een beschrijving die hij gaf van de commandant van Sint Michielsgestel, Schmidt[27]: ‘Hij was een doodgewone pummel, gewoon van de Wehrmacht, want de aardigheid van het fusilleren was er toen af, de gijzelarij ging haar sluipende ontbinding tegemoet. Schmidt was geen officier, maar hij was “van de partij” met een “hoog partijnummer”

naar men zei, waarschijnlijk Gestapo-man, en hij had duidelijk sadistische trekken, want het interessante, het echt groteske van de Duitsers was juist, dat ze schanddaden begingen zónder sadisme, veeleer met een brok in de keel over zoveel vergoten Germaans bloed.'

En: 'Hoewel hij niets "Germaans" over zich had, was hij zo Duits als Duitsers maar kunnen zijn, in dat bliksemsnel omschakelen van fluweligheid naar de meest stuitende schofterigheid, van militair naar burger, van laag naar hoog, en van hoog weer naar laag, zéer laag.'

Maar inzicht betekende niet dat hij er zich werkelijk mee bezighield. Het politieke, het maatschappelijke leek hem te hinderen in wat hij het belangrijkste vond: zijn werk. 'Die dingen - de bezetting van ons land en de toekomst van de vrijheid voor volk en schrijvers - hielden hem tot mijn verbazing maar matig bezig,' schreef Theun de Vries.[28] De Vries merkte zelfs afweer[29]: 'Het zou niet de eerste keer zijn dat hij zich verweerde tegen het praten over de oorlog of het denken in politieke termen. Hij was dol op anti-nazi-grappen, hij heeft er meen ik zelf een paar bedacht, want hij was nu eenmaal de duizendkunstenaar - en juist deze duizendkunstenaar met zijn vele, steeds verrassende onverklaarbare facetten, de magiër achter de burgerman, was wat in hem fascineerde. Hier lag zijn uniciteit - én zijn grens. De slotsom die men aangaande hem trok leek veel op het portret van de sfinxen in *Faust* II:

> Sitzen vor den Pyramiden,
> Zu der Völker Hochgericht;
> Überschwemmung, Krieg und Frieden -
> Und verziehen kein Gesicht.'

Het is deze reserve die zo opvalt in de beschrijving die Kees Verheul maakt van Vestdijk, toen hij hem als jongen bezocht nadat ze uitvoerig met elkaar hadden gecorrespondeerd[30]: 'De deur werd opengedaan door een zwijgzame vrouw van middelbare leeftijd - "Mevr. Koster Zijp", begreep ik. Nadat ik mijn naam had genoemd en naar meneer Vestdijk gevraagd, verdween ze, de voordeur half openlatend, in de donkere gang. Een paar minuten later verscheen Vestdijk. Hij gaf me een hand en we praatten twintig minuten in de voortuin. Daar stond hij met zijn rug naar de opengebleven deur, alsof hij tenminste nog zijn huis tegen mijn opdringerigheid wilde verdedigen. Overigens was er van ergernis over mijn optreden bij hem niets te merken. Ook niet van enthousiasme. Hij ging, net als in zijn brieven, vriendelijk in op alles wat ik te berde bracht maar vroeg niets en begon ook uit zichzelf nergens over. Af en toe viel er een stilte. [...] Fysiek viel me zijn als in afweer ineengedrongen bovenlijf op onder zijn zomershirt met korte mouwen.'

Deze afweer is wellicht de grootste belemmering voor wie tracht te achterhalen wat hem tot bepaalde handelingen heeft gedreven. Zou het kunnen dat hij zich door de geschiedenis gesteld voelde voor een opdracht waarvan hij wist dat hij die niet aankon en dat hem dat heeft lamgeslagen of op de vlucht gedreven? Du Perron, Marsman, Ter Braak, in één klap weggevaagd, het moet te veel zijn geweest omdat hij daardoor plotseling naar voren werd gedreven naar een verantwoordelijkheid, die hij in theorie dan wel beleed ('De kunstenaar en de moraal'), maar in de werkelijkheid verafschuwde.

Wat moet hij hem bewonderd hebben, die belangrijkste, Ter Braak, zoals wel heel duidelijk naar voren komt als hij de tijdgenoten de gestorven Ter Braak als een speer voor de voeten werpt in zijn 'Ballade van de oorspronkelijkheid'[31]:

Hoe zou het toch de laatste jaren komen
Dat in elk daag'lijksch en elk maand'lijksch blad
't Woord 'duivelskunstenaar' is opgenomen,
Dat toch voordien niet zooveel aftrek had?
Naar 't schijnt wordt de oorsprong iemand toegeschreven
Die aan oorspronk'lijkheid zijn oordeel mat.
Tsa aapjes, fiks de kop maar opgeheven.
Ter Braak is dood, en doet dus niemand wat.

Er zijn toch waarlijk nog wel and're woorden,
Ook voor 't geval gij Koenen niet bezat.
Gij zijt toch geen Urbanus van de Voorde?
Gij gaat op eigen benen toch op pad?
O spaar mij deze Kelk met zijn aankleve
Van 't zuurzoet woord verzuurd in 't holste vat.
Oorspronk'lijkheid werd ook u meegegeven...
'Och stik, hij's dood, en doet dus niemand wat.'

Hoe zou het wezen wanneer in den lijve
Menno ter Braak eens bij u binnentrad,
Terwijl gij aan uw opstel zat te schrijven,
Het hem ontleende woord reeds ferm in 't klad?
Gij zoudt toch wel heel even voor hem beven,
Als 't kleine muisje voor de groote kat...
Tsa diertjes, fiks de kop maar opgeheven.
Ter Braak is dood, en doet dus niemand wat.

Envoi

O Muze, wil geen dag- en maandloon geven
Aan wie uw hoogste regel overtrad.
Ter Braak was in uw zuiv'rend spel bedreven,
Maar hij is dood, en doet dus niemand wat.

De tijdgenoten, schreef ik. Hij confronteerde ze in dit gedicht met de hoge normen die Ter Braak aanlegde. ‘Hoe zou het wezen wanneer in den lijve/Menno ter Braak eens bij u binnentrad...’ Maar sloeg dit ook niet op Vestdijk zelf? Het is toch verre van uitgesloten dat Vestdijk op het moment dat hij dit gedicht schreef terug moest denken aan de voorbije jaren waarin hij wellicht gedacht moet hebben aan het oordeel van Ter Braak over hem, Vestdijk, wanneer hij uit de dood verrezen zou zijn. Natuurlijk had Ter Braak hem duivelskunstenaar genoemd en wie dat woord overnam, werd getroffen door Vestdijks irritatie. Was het ook ergernis omdat de veelzijdigheid die Ter Braak hem toedichtte minder veelzijdig bleek te zijn op het moment suprême, waarop meer werd gevraagd dan virtuositeit en groot schrijverschap?

Keren we terug naar het essay *De duivelskunstenaar*. Daarin schrijft Ter Braak een bijna onopvallend gebleven zin naar aanleiding van gedicht IV uit de cyclus ‘De parasiet’[32], waarvan Ter Braak vier regels overnam:

Men noemt mij liefde. 'k Vreet door alles heen,
Als beet, als paring, als 't venijnig groeien
Der vrucht, als zuigeling; dampend obsceen
Drink ik het bloed, dat om mijn werk moet vloeien.

De opmerking die Ter Braak hieraan koppelde was[33]: ‘De parasiet is de kleinburger, die tot ontbinding overgaat; hij is de “schaduwzijde” van het talent, van de werkelijke subtiliteit, van de indringende psychologie, hij is, kortom, de “schaduwzijde” van de persoonlijkheid Vestdijk, zijn goedkoper tweede ik; zonder een leerschool van kleinburgerlijk parasietenbestaan zou deze schrijver niet zijn wie hij is.’

Heeft Ter Braak een visioen gehad, dat hij Vestdijk zo doorgrondde in diens handelen ná de dood van Ter Braak zelf? Heeft Vestdijk deze zin in het hoofd gehad toen hij zijn tijdgenoten toebeet het begrip ‘duivelskunstenaar’ niet meer te gebruiken? Wilde hij zeggen dat deze term voorbehouden moest zijn aan een ander, niet aan hem?

Vragen, geen antwoorden. Laten we ons neerleggen bij deze zin van Ter Braak. Laten we daar nog een andere zin aan toevoegen, die het beeld kan

completeren. Presser heeft over een bepaalde vorm van collaboratie geschreven[34]: 'Medewerkend tegenwerkend, tegenwerkend medewerkend.' Dit laatste wil ik gaarne vasthouden. Medewerkend tegenwerkend, tegenwerkend, medewerkend, volgens Presser de gunstigste schakering binnen de collaboratie.

Medewerkend tegenwerkend, tegenwerkend medewerkend.

Kan het Vestdijkiaanser?

Eindnoten:

1 Sjoerd Venema/Wim Zaal, 'Vestdijk ging sjoemelend door de oorlog'. In: *Elsevier*, 8 oktober 1988.
2 *Elsevier*, 22 oktober 1988.
3 A.J. van der Leeuw, 'Aanpassing en collaboratie'. In: *Samenwerken met de vijand*, symposium, 6-8 december 1980, p. 17.
4 *Idem*, p. 22.
5 G.H. Wynia, 'S. Vestdijk, woekeraar met talenten'. In: *Het Oog in 't Zeil*, jrg. 3, no. 3, februari 1986, pp. 1-11.
6 *Gestalten tegenover mij*, p. 83.
7 *Idem*, p. 84-85.
8 Abell, *a.w.*, p. 10.
9 W.S. Huberts, 'Vestdijk, vertalen en accommodatie'. In: *Vestdijkkroniek*, nr. 57, december 1987, p. 26.
10 *Idem*, p. 36.
11 *Idem*, p. 37.
12 *Idem*, p. 41, noot 21.
13 J. Presser, *Ondergang*, Amsterdam, 1965, deel I, pp. 516-517.
14 Wadman, *a.w.*, p. 11.
15 Brief S. Vestdijk, dd. 29-7-1967, *Briefwisseling*, p. 209.
16 Wadman, *a.w.*, p. 24.
17 Wynia, *a.w.*, p. 11.
18 Abell, *a.w.*, p. 13.
19 Wynia, *a.w.*, p. 7.
20 *Idem.*
21 *Idem.*
22 *Gestalten tegenover mij*, p. 203.
23 Octave Mirbeau, 'Holland per automobiel'. In: *Over Holland*, Utrecht, 1990, p. 64.
24 Wadman, *a.w.*, p. 25.
25 *Idem*, pp. 25-26.
26 *Verzamelde Gedichten*, deel II, p. 414.
27 *Gestalten tegenover mij*, pp. 202-203.
28 Theun de Vries, 'Het tragisch individualisme'. In: *S. Vestdijk: grootheid en grenzen van een fenomeen*, Leiden, 1987, p. 90.
29 *Idem*, p. 91.
30 Kees Verheul, *Een volmaakt overwoekerde tuin*, Amsterdam, 1987, p. 235.
31 *Verzamelde Gedichten*, deel III, p. 352.
32 In de bundel *Berijmd palet*, oorspronkelijk verschenen in 1933. *Verzamelde Gedichten*, deel I p. 8.
33 *Verzameld Werk*, deel 4, p. 211.
34 *Ondergang*, deel I p. 518.

Literatuurlijst

Lijst van gebruikte publikaties, betrekking hebbende op de eerste drie delen, met als onderwerp de collaborerende schrijvers.

Aartsma, N., *Michiel de Ruyter, 1607-1667, Een heldenleven van plichtsvervulling voor het vaderland*, Den Haag, 1943.
Achterberg, Gerrit, *Briefwisseling met Gerrit Kamphuis*, Amsterdam, 1987.
Adama van Scheltema, C.S., *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam, 1962.
Amerongen, M. van, *De Muichelmoordenaar*, Amsterdam, 1978.
- *Een kleine dondersteen*, Amsterdam, 1989.
Ammers-Küller, Jo van, *De Liga van de goede wil*, Amsterdam, 1953.
aNti-schUnd, Amsterdam, 1927.
Baan, Martha, *Memoires*, Santpoort, 1947.
Bakker, Siem, *Literaire tijdschrijften. Van 1885 tot heden*, Amsterdam, 1985.
- *Het woord, 1945-1949*, Amsterdam, 1987.
Barends, Steven, *Jeugd in opstand*, Oisterwijk, 1933.
- *Viva la muerte*!, Amsterdam, 1938.
- *Bruine rebellen in Oostenrijk*, Amsterdam, 1938.
Bartstra, S., *Heer Janco Douwama van Oldenhoven*, Den Haag, 1943.
Bas, W.T. de, *Hedendaagsche overpeinzingen, slikken en schikken*, Utrecht, 1940.
Bastet, Frédéric, *Louis Couperus*, Amsterdam, 1987.
Beaufort, Lucie de, *Nederlandse Literaire Prijzen, 1880-1985*, Den Haag, 1986.
Belinfante, prof. mr. A.D., *In plaats van bijltjesdag*, Assen, 1978.
Beversluis, Martien, *De Ruitentikker*, Hilversum, 1935.
- *Ons aller eigen*, Hilversum, 1941.
- *De ballade van het dagelijksch brood*, Amsterdam, 1942.
Binnendijk, D.A.M., *Gewikt, gewogen*, Amsterdam, 1942.
Boersema, B.R.C.A., *De Linie, 1946-1963*, Amsterdam, 1978.
Bogaard, Frank van den, *Een stoottroep in de letteren*, Den Haag, 1987.
Bomans, Godfried, *Van mens tot mens*, Amsterdam, 1977.
Bouhuys, Mies, *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, Amsterdam, 1985.
Braak, Menno ter, *Journaal 1939*, Amsterdam, 1945.
- *Verzameld werk*, zeven delen, Amsterdam, 1951.
Braak, Menno ter/E. Du Perron, *Briefwisseling, 1930-1940*, vier delen, Amsterdam, 1962.
Braat, L.P.J., *Omkransde hiaten, levensherinneringen*, Amsterdam, 1966.
Brandligt, Walter, *De Kromme Voorzienigheid*, Utrecht, 1946.
Bregstein, Philo, *Gesprekken met Jacques Presser*, Amsterdam, 1971.
Brehm, Bruno, *Voor hun vaderland*, Den Haag, 1935 (in de vertaling van S. Vestdijk).
Brouwers, Jeroen, *De laatste deur*, Amsterdam, 1983.
- *Hélène Swarth*, Amsterdam, 1985.
Bruning, Henri, *Het Goede Boek*, Amsterdam, 1942.
- *Vluchtige Vertoogen*, Brussel, 1943.

- *Nieuwe verten*, Amsterdam, 1943.
- *Het nieuwe levensbewustzijn*, Amsterdam, 1943.
- *Nieuwe verzen*, Amsterdam, 1943.
- *Gelaat der dichters, Een keuze uit de hedendaagsche revolutionaire poëzie in Noord- en Zuid-Nederland*, Amsterdam, 1944.
- *Ezechiël, en andere misdadigers*, Amsterdam, 1944
Buddingh', C., *Vier gorgelrijmen*, Utrecht, 1944.
- *Tussen de bedrijven*, Nijmegen, 1989.
Burg, Fenna van den/Jan Kassies, *Kunstenaars van Nederland!*, Amsterdam, 1987.
Capelle, H. van, *De nazi-economie, economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland*, Assen, 1978.
Carmiggelt, S., *Ontmoetingen met Willem Elsschot*, Amsterdam, 1985.
Charles, J.B., *Van het kleine koude front*, Amsterdam, 1962.
Clerck, K. de, *Uit het leven van P.C. Boutens*, Amsterdam, 1964
Cordan, Wolfgang, *Spiegel der Niederlanden*, Leipzig, 1941.
Cramer, Hendrik, *Vizioen en geboorte*, Amsterdam, 1974.
Dubois, Pierre H., *Hermetisch en besterd*, Den Haag, 1987.
- *Retour Amsterdam Brussel*, Den Haag, 1988.
Dulken, Hans van, *Kunst en beleid in Nederland*, Amsterdam, 1985.
Eekhout, Jan H., *Kalevala, heldendicht der Finnen*, Nijkerk, 1940.
- *De waarachtige historie van Tijl Uilenspiegel in Vlaanderen*, Amsterdam, 1941.
- *Hart van Holland*, Lochem, 1942.
- *Groot-Duitsche Dichtkunst*, Den Haag, 1942.
- *De zanger van den nacht*, Amsterdam, 1942.
- *Noorderlicht*, Den Haag, 1943.
- *Sonetten in de nacht*, 1945.
Eggink, Clara, *Leven met J.C. Bloem*, Amsterdam, 1977.
Eikeren, Johan van, *Perykelen bij de verzorging van het boek in de oorlogsjaren of het relaas van Hollandse onversaagdheid in tijden van nood uit de ervaring opgetekend*, Amsterdam, 1945.
Etten, H., *De* SS *in Nederland*, Amsterdam, 1946 (ongepubliceerd).
Galen Last, H. van, *Nederland voor de storm*, Bussum, 1969.
Gedenkboek Gijzelaarskamp Beekvliet, Schiedam, 1946.
Genechten, R. van, *Van den vos Reynaerde, Ruwaard, Boudewijn en Jodocus*, Den Haag, 1941.
- *Het Joodsche vraagstuk in Nederland*, Utrecht, 1942.
Geuzenliedboek, 1940-1945, Amsterdam, 1944.
Gier, G.J.G. de, *Alfred Haighton, Financier van het fascisme*, Alphen aan de Rijn, 1988.
Godthelp, H./Mirande, A.F., *Het Dietse lied in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1940.
Goedewaagen, T., *Passer en Speer, Cultuurpolitieke redevoeringen*, twee delen, Den Haag, 1941-1943.
- *Hoe ik nationaal-socialist werd en was*, Amsterdam, 1949 (ongepubliceerd).
Gravesande, G.H. 's-, *Onze letterkunde in bezettingstijd*, Den Haag, 1946.
- *Al pratende met*, Den Haag, 1980.
- *Vergeten en gebleven, Literaire beschouwingen*, Den Haag, 1982.
Gregoor, Nol, *In gesprek met S. Vestdijk*, Amsterdam, 1967.
Greshoff, J., *Afscheid van Europa*, Den Haag/Rotterdam, 1969.

Groen, Koos, *Landverraad, de berechting van collaborateurs in Nederland*, Weesp, 1984.
Groeneveld, Gerard, *Steven Barends, Querulant in fascistisch letterenland*, Hilversum, 1988.

Haarer, Johanna, *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler* (in de vertaling van Steven Barends), Amsterdam, 1943.
Haas, Alex de, *'t Was anders*, Den Haag, 1971.
Haas, Jan de, *Met open vizier!*, Utrecht, 1943.
Haighton, Alfred H., *Dukdalf der persoonlijkheidsidee, Lodewijk van Deyssel als wijsgeer*, Amsterdam, 1941.
- *Arnold Meijer's maskerade*, Amsterdam, 1941.
- *Waarheen voert Mussert?*, Den Haag, 1943.
Hartkamp, Martin, *Identificatie en isolement, een visie op Vestdijk*, Amsterdam, 1988.
Heemskerck Dücker, W.F. van/S.J. van der Molen, *Friesland, Friezenland*, Den Haag, 1943.
Heldring, Ernst, *Herinneringen en dagboek, 1871-1954*, 3 delen, Utrecht 1970.
Henkels, F.R.A., *Uit de rozenhof*, Leeuwarden, 1977.
- *Logboek van de Blauwe Schuit*, Groningen, 1982.
Hermans, H., *Littekens in een gelooide stierenhuid*, Weesp, 1968.
Hermans, W.F., *De tranen der acacia's*, Amsterdam, 1949, editie 1966.
- *Houten leeuwen en leeuwen van goud*, Amsterdam, 1979.
- *Klaas kwam niet*, Amsterdam, 1983.
- *Mandarijnen op zwavelzuur*, vierde druk, Parijs, 1985.
Herpen, Jan van, *De oude heer in Den Haag*, Utrecht, 1986.
Heyting, August, *Cultuurstrijd in bezettingstijd*, 1940-1945, Den Haag, 1946.
Hillesum, Etty, *De nagelaten geschriften*, Amsterdam, 1986.
Hiltermann, G.B.J., *Hoe zat het nu écht?*, Amsterdam, 1987.
Hire, Jean de la, *De misdaad der evacuatie* (in de vertaling van Jan Campert), Amsterdam, 1941.
Hirsch, K.K., SS *gestern, heute und...*, Darmstadt, 1960.
Hoekstra, Han G., *Over Jan Campert*, Amsterdam, 1946.
Hommes, mr. J.R., *Het sprookje van den veldgrijzen strijder*, Den Haag, 1943.
Hooft, Nico 't, *George Kettmann Jr., literator en fascist*, Amsterdam, 1978 (ongepubliceerd).
Hoof, Henri van, *De vreemde storm*, Amsterdam, 1942.
- *Duivels met dubbele tongen*, Amsterdam, 1944.
Hoornik, Ed., *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam, 1950.
- *Over en weer, beschouwingen over poëzie*, Den Haag, 1962.
- *Journalistiek proza en brieven*, Amsterdam, 1979.
Huberts, W.S., *Schrijver tussen daad en gedachte*, Den Haag, 1987.
Hijmans, dr. P., *J.W.F. Werumeus Buning*, Groningen, 1969.
Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1940-1941.
Jong, Dirk de, *Het vrije boek in onvrije tijd*, Schiedam, 1978.
Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, veertien delen, Den Haag 1969-1991.
- *Tussentijds, Historische studies*, Amsterdam, 1977.
Jong, Martien J.G. de, *Eén perron maar drie treinen*, Leiden, 1970.
- *De dichter en zijn rechters*, Baarn, 1988.
Jonge, A.A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, Den Haag, 1968.
Het jonge hart, Den Haag, 1943.
Joosten, M.L.H., *Katholieken & fascisme in Nederland, 1920-1940*, Utrecht, 1982.
Jünger, Ernst, *Parijs dagboek, 1941-1943*, Amsterdam, 1986.

Keizer, Madelon de, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel*, Alphen aan de Rijn, 1979.

Kelder, J.J., *Literatuur en schrijverschap in* De Schouw, *tijdschrift van de Kultuurkamer*, Utrecht, 1983.
Kelk, C.J., *Ik keek alleen*, Brugge/Utrecht, 1968.
Kersbergen, Jaap van, *Lichthogels*, Utrecht, 1943.
Kettmann Jr., George, *De glanzende draad der dromen*, Amsterdam, 1928.
- *Omwille van het leven*, Amsterdam, 1936.
- *Het erf aan zee*, Amsterdam, 1938.
- *Jong groen om den helm*, Amsterdam, 1942.
- *Bloed in de sneeuw*, Amsterdam, 1943.
- *Man vrouw kind*, Becht, 1969.
Keurjaarboek, 1932-1942, Amsterdam, 1942.
Kloos-Reyneke van Stuwe, Jeanne, *Het menschelijke beeld van Willem Kloos*, Lochem, 1947.
Komrij, Gerrit, *Verzonken boeken*, Amsterdam, 1986.
Korteweg, P., *Arme man met luxe leven*, Amsterdam, 1945.
Kroll, C., *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staats-Konjunktur*, Berlin, 1958.
Kuyle, Albert, *Harten en brood*, Hilversum, 1933.
- *Rond een blauw meer*, Hilversum, 1936.
- IX *gedichten*, Nijmegen, 1947.
Leeflang, Thomas, *De bioscoop in de oorlog*, Amsterdam, 1990.
Leeuw, prof. dr. G. van der, *Balans van Nederland*, Amsterdam, 1945.
Lehning, Arthur, *H. Marsman, de vriend van mijn jeugd*, Amsterdam, 1976.
Lewin, Lisette, *Het clandestiene boek, 1940-1945*, Amsterdam, 1983.
Lexicon van de Moderne Nederlandse Literatuur, Amsterdam, 1978-1981.
Lexicon Nederlandstalige auteurs, Utrecht/Antwerpen, 1982.
Lexicon van de Nederlandse letterkunde, Amsterdam/Brussel, 1986.
Linthorst Homan, mr. J., *Wat zijt ghij voor een vent*?, Assen, 1974.
Marsman, H., *Verzamelde gedichten*, Amsterdam, veertiende druk, 1977.
Marsman, H./S. Vestdijk, *Brieven over literatuur*, Den Haag, 1987.
Meijer, Jaap, *Hoge hoeden, lage standaarden, De Nederlandse joden tussen 1933 en 1940*, Baarn, 1969.
Michel, Ernest, *Anti Homo*, Malden, 1929.
- *Zwarte verzen*, Amsterdam, 1929.
- *Nieuw land*, Malden, 1934.
Michel-Ypma, Hermine, *Levensbeeld van Ernest Michel*, Nijmegen, 1982.
Moor, Wam de, *J. van Oudshoorn*, twee delen, Amsterdam, 1982.
Mulder, Gerard/Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk, Een biografie*, Amsterdam, 1988.
Mulder, Hans, *Kunst in crisis en bezetting*, Utrecht/Antwerpen, 1978.
- *Een groote laars, een plompe voet*, Amsterdam/Bussum, 1985.
Nickel, Elkar, *Kameraad achter prikkeldraad*, Amsterdam, 1940.
Niederländisches Jahrbuch, München, 1923.
Peereboom, Robert, *Gijzelaar in Gestel*, Zwolle, 1945.
Peijster, Claire/Mienke Schaberg, *Nico de Haas, Kunst en ideologie*, Amsterdam, 1987 (ongepubliceerd).
Plas, Michel van der, *Mooie vrede*, Utrecht, 1966.
Ponteyne, Johan, *Tegen de decadenten*, Amsterdam, 1941.
Pos, W., *De toneelkunstenaar August Defresne*, Amsterdam, 1971.
Posthumus Meyer, H.C., *De enquêtecommissie is van oordeel*, Arnhem/Amsterdam, 1958.
Presser, J., *Ondergang*, twee delen, Den Haag, 1965.

Rantwijk, H.M. van, *Heet van de naald*, Den Haag/Amsterdam, 1968.
- *In de schaduw van gisteren*, Amsterdam/Baarn/Den Haag, 1970.
Reve, Gerard, *Moeder en zoon*, Amsterdam, 1980.
Rheenen, Jan van, *Hart zonder schild*, Amsterdam, 1944.
- *Helpers weg*!, Amsterdam, 1944.
- *Late vaart*, Den Haag, 1944.
Ritter jr., P.H., *Ontmoetingen met schrijvers*, Boekenweekgeschenk, 1956.
Rogier, Jan, *Een Zondagskind in de politiek*, Nijmegen, 1980.
Roland Holst, A., *In ballingschap*, Amsterdam, 1977.
- *Verzameld Werk*, deel I, Amsterdam, 1981.
Rijdes, Barend, *Literair dagboek, 1941-1944*, Haarlem, 1987.
Salomons, Annie, *Herinneringen uit den ouden tijd*, Den Haag, 1957.
Schagen, J.C. van, *Narrenwijsheid*, zevende druk, Amsterdam, 1978.
Scharten-Antink, C. en M., *Littoria*, Amsterdam, 1935.
Schendel, Arthur van, *Verzameld Werk*, deel 8, Amsterdam, 1978.
Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front*, Amsterdam, 1986.
Schneider, Jos en Gijs van de Westelaken, *De bus uit Dachau*, Amsterdam, 1987
Schöffer, dr. I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, 1978.
Scholten, H.P.J., *Aspecten van het tijdschrift* De Gemeenschap, Baarn, 1978.
Schumann, Gerhard, *Bewährung*, München, 1940.
- *Besinnung von Kunst und Leben*, Bodensee, 1974.
Schumann, W., *Griff nach Südosteuropa*, O.-Berlin, 1973.
Sévooy, George de, *Beloken land*, Amsterdam, 1942.
- *Criterium voorbij, verleden en toekomst*, Amsterdam, 1942.
Simons, Wim J., *Hakken en spaanders*, Amsterdam, z.j.
Matthieu Smedts, *Een weerbarstig katholiek*, Utrecht, 1966.
Smis, J.P., *De smederij bij den Westertoren*, Amsterdam, 1943.
- *Wonde plekken, Roman uit de Jordaan*, Amsterdam, 1943.
Söchting, Walter, *Das Niederlandbuch*, Frankfurt am Main, 1942.
Speenhoff, J.H., *Daar komen de schutters*!, Den Haag, 1943.
Stokvis, mr. Benno, *Advocaat in bezettingstijd*, Amsterdam, 1968.
Straten, Hans van, *Hendrik Nicolaas Werkman*, Epe, 1963.
- *De omgevallen boekenkast*, Amsterdam, 1988.
Stuiveling, Garmt, *Het korte leven van Jacques Perk*, Amsterdam, 1974.
Tempel, R., *Roodbaard de Spotter*, Amsterdam, 1941.
Tjapkema, Taido, *Wat is Nederlandsch*?, Utrecht, 1941.
Toorn, M.C. van der, *Dietsch en Volksch*, Groningen, 1975.
Tügel, Ludwig, *Een zoon verliest en wint* (in de vertaling van S. Vestdijk), Den Haag, 1942.
Tussen goed en fout, Franeker, 1986.
Valkhof, R.J., *1940-1945, oorlogssonnetten-met-een-staart*, Bussum, 1945.
Veenboer, Klaas, *Ai van Dirreke*, Den Haag, 1944.
Veld, dr. N.K.C.A. in 't, *De* SS *en Nederland: documenten uit* SS-*archieven, 1935-1945*, Den Haag, 1976.
- *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars*, Den Haag, 1981.
Venema, Adriaan, *Kunsthandel in Nederland, 1940-1945*, Amsterdam, 1986.
Vergeer, Charles, *Wrok- en wraaksonnetten*, Oosterbeek, 1987.
Verheul, Kees, *Een volmaakt overwoekerde tuin*, Amsterdam, 1987.

Verkijk, Dick, *Radio Hilversum, 1940-1945*, Amsterdam, 1974.
Vermeer, Annemarie, NSD-*films, propaganda of vermaak*?. Beetsterzwaag, 1988.
Verwey, Albert, *De dichter en het derde rijk*, Santpoort, 1936.
S. Vestdijk, *Berijmd palet*, Blaricum, 1933.
- *Else Böhler, Duitsch dienstmeisje*, Rotterdam, 1935.
- *Kunstenaar en oorlogspsychologie*, Rotterdam, 1937.
- *Klimmende legenden*, Rotterdam, 1940.
- *Aklaion onder de sterren*, Rotterdam, 1941.
- *Das fünfte Siegel*, Brünn-Wien, 1939.
- *Die Fahrt nach Jamaica*, Brünn-Wien, 1941.
- *Muiterij tegen het etmaal*, deel I, Den Haag, 1945.
- *Ascensus ad inferos*, Groningen, 1942.
- *Aktaion unter den Sternen*, Brünn-Wien, 1942.
- *Irische Nächte*, Brünn-Wien, 1944.
- *Iersche nachten*, Rotterdam, 1946.
- *Pastorale 1943*, Den Haag, 1948.
- *Bevrijdingsfeest*, Amsterdam, 1949.
- *Gestelsche liederen*, Amsterdam, 1949.
- *Essays in duodecimo*, Amsterdam, 1952.
- *Gestallen tegenover mij*, Den Haag, 1961.
- *Het wezen van de angst*, Den Haag/Amsterdam, 1968.
- *Nagelaten gedichten*, Amsterdam, 1968.
- *Briefwisseling met Theun de Vries*, Amsterdam, 1985.
- *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam/Den Haag, 1987.
- *De aeolusharp*, nagelaten romanfragment (bezorgd door T. van Deel en H.T.M. van Vliet), Amsterdam, 1989.
Visser, Hans, *Simon Vestdijk, een schrijversleven*, Utrecht, 1987.
Visser, Hans/Anne Wadman, *Biografisch bijwerk*, Groningen, 1985
Voeten, Bert, *Doortocht, een oorlogsdagboek, 1940-1945*, Amsterdam, 1946.
Vos, René, *Niet voor publikatie, de legale Nederlandse pers tijdens de Duitse bezetting*, Amsterdam, 1988.
Vries, J. de, *Naar een betere toekomst*, Amsterdam, 1940.
Vries, Theun de, *Meesters en mensen, literaire herinneringen*, Den Haag, 1981.
Vrij Nederlandsch Liedboek, Amsterdam, 1944.
Vriesland, Victor E. van, *Spiegel van de Nederlandse poëzie door alle eeuwen*, drie delen, Amsterdam, 1954.
- *De onverzoenlijken*, Amsterdam, 1954.
- *Herinneringen verteld aan Alfred Kossmann*, Amsterdam, 1969.
Waterman, Willem W., *De kruistocht van Generaal Taillehaeck*, twee delen, Den Haag, 1941-1943.
Werkman, Hans, *De wereld van Willem de Mérode*, Amsterdam, 1983.
Wispelaere, Paul de, *Hendrik Marsman*, Utrecht, 1975.
Wolters, Max, *Elf*, Amsterdam, 1943.
Wouters, D., *Na veertig jaar*, Nijmegen, 1940.
Wutse, *Sluipend gif*, Den Haag, 1936.
Zaal, Wim, *De Herstellers*, Utrecht, 1966.
Zee, S. van der, *Voor Führer, volk en vaderland, De* SS *in Nederland*, Alphen aan de Rijn, 1979.

Zondergeld, G.B., *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen*, Leeuwarden, 1979.
- *Een kleine troep vervuld van haat*, Utrecht, 1986.

Tijdschriften, dag-, week en maandbladen

Achterbergkroniek
Algemeen Handelsblad
Aristo
De Bundel
Bzzlletin
Criterium
Critisch Bulletin
Deutsche Zeitung in den Niederlanden
Dietbrand
Ons Erfdeel
Frankenland
Forum
De Gemeenschap
De Gids
Groot-Nederland
Den Gulden Winckel
Hamer
Hier Dinaso
Hollands Diep
Juffrouw Ida
Kentering
Klondyke
Kroniek van hedendaagsche Kunst en Kultuur
Literatuur
Maandblad van de Nederlandsch-Duitsche Kultuur-Gemeenschap
Maatstaf
Metro
De Misthoorn
Het Nationale Dagblad
Nederland
Nederlandsch Dagblad
Nieuw Nederland
De Nieuwe Gemeenschap
De Nieuwe Gids
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Hollandsche Post
Het Oog in 't Zeil
Podium
Raam
Randstad
Rechtsherstel
Roeping

De Schouw
De zwarte soldaat
Sibbe
Storm SS
De Telegraaf
Het Vaderland
Vestdijkkroniek
Volk en Vaderland
Volksche Wacht
Vormingsbladen SS
De Vrije Katheder
De Vrije Kunstenaar
De Waag
De Weg
Die Weltliteratur
Werkend Volk
De Zeeuwsche Stroom

Register